

VERBOND VOOR NATIONAAL HERSTEL
een konservatieve groepering in
Nederland tijdens het interbellum

Ad Zwaga

1978-1985

De eerste van de drie delen 'De Versterking' begint met de
"versterking" van een land gebied, niet het er voor mij vriet
aan. In ditte van de scriptie is het eerste aspect, dat de
potentiële lezer in de eerste drie hoofdstukken. Ik ben me er dan
ook van volge van bewust, dat deze scriptie meer tijdrijden
teft dan gebruikelijk. De rest volgt hier een korte verkla-
ring. De lengte wordt vooral veroorzaakt doordat ik het en
der zoek van beginsel ad (na) weten heb opgezet. Ik wilde
het verband van de geschiedenis niet als gescheiden in-
cident beschouwen, maar juist de het weder van de politie-
ke ontwikkelingen in het interbellum. Voeding de wij uit-
betreft de geschiedenis van de interbellum.

Het boek van van deze scriptie was voor mij een bewijs,
naar voor het **VERBOND VOOR NATIONAAL HERSTEL**
een konservatieve groepering in de geschiedenis-
studie. In de praktijk, besat
de studie van Nederland tijdens het interbellum belangrijke

gebeurtenissen die niet meer te reconstrueren zijn door
het gebrek van voldoende gegevens, vond ik het interpre-
tatie van de sterk verbrokkelde en versnipperde informatie
veel moeilijker. Dit bewustzijn wistte zich in het vervuldig
aanpak van werken als 'waarschijnlijk', 'aanneemlijk' en
'mogelijk'.

In de totstandkoming van deze scriptie ben ik vanzelfspre-
kend zeer verankerd aan een groot aantal mensen, die ik
niet allemaal bij naam wil noemen. Dank vooral aan de Anon-
nieus blijvende medewerkers van bibliotheken, archieven en
andere instellingen. Speciaal dank aan de medewerkers, J.P.
de Vries, A. Hinkel en de H.E. van der Vliet, die mij
opgevoerd hebben geholpen. Verder wil ik
Ad Zwaga, en
Zwolle, 1985
een ander vermelding vanwege zijn stilistische en redactie-
werkzaamheden.

Persoonlijk woord vooraf.

Als het Duitse gezegde 'In die Beschränkung zeigt sich der Meister' ook in ons land geldt, ziet het er voor mij triest uit. De dikte van de skriptie is het eerste aspekt, dat de potentiële lezer in het oog zal springen. Ik ben me er dan ook ten volle van bewust, dat deze skriptie meer bladzijden telt dan gebruikelijk. Daarom volgt hier een korte verklaring. De lengte wordt vooral veroorzaakt doordat ik het onder zoek van beginne af (te) breed heb opgezet. Ik wilde het Verbond voor Nationaal Herstel niet als geïsoleerd incident behandelen, maar juist in het kader van de politieke ontwikkelingen in het interbellum. Vandaar de vrij uitgebreide behandeling van de voorgeschiedenis.

Het schrijven van deze skriptie was voor mij een moeizame, maar vooral ook leerzame afsluiting van mijn geschiedenisstudie. Na alle theorie bleek de bikkelharde praktijk. Naast de steeds terugkerende ervaring dat allerlei belangrijke gebeurtenissen domweg niet meer te rekonstrueren zijn door het onbreken van voldoende gegevens, vond ik het interpreteren van de sterk verbrokkelde en versnipperde informatie zeer moeilijk. Dit bewustzijn uitte zich in het veelvuldig gebruik van woorden als 'waarschijnlijk', 'aannemelijk' en 'mogelijk'.

Bij de totstandkoming van deze skriptie ben ik vanzelfsprekend dank verschuldigd aan een groot aantal mensen, die ik niet allemaal bij naam zal noemen. Dank vooral aan de anoniem blijvende medewerkers van bibliotheken, archieven en andere instellingen. Speciale dank aan oud-deelnemers, JP de Keyser, A Uithol en mr LRJ ridder van Rappard, die mij enthousiast hebben geholpen. Verder wil ik M Braams bedanken voor al haar hulp. Tenslotte verdient drs AGA de Vocht een extra vermelding vanwege zijn stilistische en redactionele adviezen.

Inhoud

Inleiding	6
1 Nederland tijdens de jaren 1917-1933	10
1.1 Inleiding	10
1.2 Op zoek naar een nieuw evenwicht, 1917-1926	10
1.3 Balanceren op het labiele evenwicht, 1926-1931	16
1.4 Het verloren evenwicht, 1931-1936	18
2 Liberalen en christelijk-historischen	23
2.1 Inleiding	23
2.2 De liberalen in de periode 1917-1933	24
2.3 De Christelijk-Historische Unie	30
2.4 Epiloog	35
3 Anti-demokratische groeperingen in Nederland, 1917-1933	37
3.1 Inleiding	37
3.2 De eerste golf van het naoorlogse anti-demokratisme	39
3.3 Anti-demokratische bewegingen na 1931	45
4 Van Gybland Oosterhoff en de eerste konsentratiepogingen	49
4.1 Inleiding	49
4.2 Mr dr HHA van Gybland Oosterhoff	49
4.3 Eerste konsentratiepogingen	54
4.4 Comité voor Nationale Samenwerking	57
5 Het ontstaan van het Verbond voor Nationaal Herstel	60
5.1 Inleiding	60
5.2 De eerste activiteiten	60
5.3 De eerste vergadering	63
5.4 De tweede vergadering	68
5.5 De derde vergadering	73

6	Het manifest van het Verbond voor Nationaal Herstel	78
6.1	Inleiding	78
6.2	De publikatie van het manifest	78
7	De voorbereidingen voor de verkiezingen	88
7.1	Inleiding	88
7.2	Het besluit tot deelname	88
7.3	De samenstelling van de kandidatenlijst	96
7.4	De verkiezingskampagne	110
8	De parlamentsverkiezingen van 1933	115
8.1	Inleiding	115
8.2	De geografische verdeling van de Verbond voor Nationaal Herstel-kiezers	115
8.3	De sociaal-ekonomische aspecten van het VNH-elektoraat	121
8.4	De politieke herkomst van de VNH-kiezer	129
8.5	De VNH-kiezer, een korte karakteristiek	135
9	Het Verbond voor Nationaal Herstel na de verkiezingen	138
9.1	Inleiding	138
9.2	Een periode van relatieve rust	140
9.3	Wat Wij Willen	144
9.4	Het politieke leven komt weer op gang	147
10	Het VNH en de verkiezingen van 1935	163
10.1	Inleiding	163
10.2	De verhouding tot de NSB	164
10.3	De provinciale staten verkiezingen	166
10.4	De gemeenteraadsverkiezingen	167
11	De laatste jaren van het Verbond voor Nationaal Herstel	173
11.1	Inleiding	173
11.2	Een korte periode van optimisme	173
11.3	De breuk met Westerman	175
11.4	De kamerverkiezingen van 1937	178

Samenvatting en konklusie 182

Noten 190

Literatuur 204

Inleiding.

Kort na de miterij op De Zeven Provinciën publiceerden de landelijke dagbladen het manifest van het Verbond voor Nationaal Herstel (VNH). Deze groepering nam ook deel aan de tweede kamer-verkiezingen, die in mei 1933 werden gehouden.

Het Verbond voor Nationaal Herstel is het onderwerp van deze skriptie. Bij een onderzoek naar de Nederlandse reactie op de Spaanse burgeroorlog stuitte ik op dit verbond. Naderhand bleek, dat dit verbond in de literatuur steeds op de achtergrond bleef. Alleen dr AA de Jonge besteedde in zijn Crisis en critiek der democratie ruime aandacht aan het verbond. Toch leek het mij zinvoller het eens extra naar de voorgrond te halen. Daarbij kwam, dat het verbond nogal eens werd vereenzelvigd met het fascisme en nationaal-socialisme, hetgeen mijns inziens niet geheel terecht is. Dit bleek ook al uit de doktoraalskriptie van drs CH Slechte, die konkludeerde dat het verbond 'regressief' en 'niet geheel vrij van fascistische invloeden' was.

Ik acht het geen zinvol uitgangspunt de geschiedenis van het VNH op te hangen aan de vraag in hoeverre zij fascistisch was. Ik heb hiervoor twee redenen. Allereerst is het antwoord afhankelijk van de definitie van fascisme; ik wijs in dit verband naar de uitgebreide literatuur over dit probleem. Waarschijnlijk zal het dan eerder een skriptie over het begrip fascisme worden. Daarnaast geloof ik dat het VNH vele andere zeer interessante aspecten had, die bij een dergelijke benadering buiten boord zouden vallen.

Daarom heb ik gekozen voor een ander uitgangspunt. Ik wil de geschiedenis van het verbond plaatsen binnen het kader van de politieke ontwikkelingen in Nederland tijdens het interbellum. Ik beschouw het VNH namelijk als een reactie op deze ontwikkelingen. Het is mijn stellige overtuiging, dat de wortels van het verbond terugreiken tot het laatste oorlogsjaar.

Vandaar dat ik heb gekozen voor een drietal hoofdstukken met een inleidend karakter, waarin zo beperkt mogelijk de ontwikkelingen in de periode 1918-1933 zijn beschreven. Ik

heb mij hierbij gericht op die ontwikkelingen, die mijns inziens voor het ontstaan van het verbond van belang zijn geweest. Vanwege de overzichtelijkheid heb ik de ontwikkelingen op verschillend nivo gescheiden beschreven: eerst de algemene politieke ontwikkelingen (hoofdstuk 1), vervolgens de ontwikkelingen binnen De Vrijheidsbond en de CHU (hoofdstuk 2) en tenslotte de ontwikkeling van de anti-demokratische groeperingen in Nederland (hoofdstuk 3). Voorzover nodig zijn dwarsverbanden gelegd.

Na deze hoofdstukken begint pas de eigenlijke geschiedenis van het verbond. In de verschillende hoofdstukken is aandacht besteed aan de totstandkoming (hoofdstuk 5), het manifest (hoofdstuk 6), de verkiezingsdeelname (hoofdstuk 7), enz. In het achtste hoofdstuk heb ik getracht door een analyse van de verkiezingsuitslagen de kiezer achter het verbond te ontmaskeren. De laatste drie hoofdstukken beschrijven de jaren, waarin het verbond steeds meer naar de achtergrond verdween. Met de verkiezingen van 1937 eindigt mijn verhaal. Het geheel wordt zoals gebruikelijk afgesloten met een samenvatting en konklusie. Naast de notenlijst en literatuurlijst, is ook een lijst van afkortingen opgenomen.

In zijn skriptie heeft Slechte zeer veel aandacht besteed aan het parlementaire optreden van het VNH-kamerlid Westerman. Om doublures te voorkomen, maar ook omdat het voor mijn uitgangspunt minder belangrijk is, heb ik dit slechts zijdelings behandeld.

Dit onderzoek is voor een belangrijk gedeelte gebaseerd op het persoonlijk archief van de centrale figuur binnen het verbond, mr dr HHA van Gybland Oosterhoff (VGO), dat in het ARA is gedeponneerd. Dit archief bevat een schat aan informatie over de geschiedenis van het Verbond voor Nationaal Herstel, waaronder verschillende jaargangen van het blad Nationaal Herstel. Naar het schijnt is er nog een verbondsarchief geweest, maar dit is waarschijnlijk verloren gegaan. Verder heb ik gebruik gemaakt van allerlei andere persoonlijke kollekties, zoals van Lutkie, De Savornin Lohman, Meijer,

Emmens en Tilanus. Het persoonlijk archief van Westerman, onderdeel van het familiearchief, bevatte helaas geen informatie over zijn betrokkenheid bij het VNH.

Naast deze archieven heb ik geput uit verschillende brochures, waaronder een aantal die door het verbond zijn uitgegeven. Ook heb ik korrespondentie en gesprekken gevoerd met een drietal oud-deelnemers, JP de Keyzer, A Uithol en mr LRJ ridder van Rappard. Verder heb ik veelvuldig gebruik gemaakt van allerlei dag- en weekbladen. Zeer veel informatie bevatten de liberale bladen, waarvan ik vooral de NRC veelvuldig heb geraadpleegd. Naast deze landelijke dagbladen heb ik ook regionale bladen, zoals de Roermondse krant De Nieuwe Koerier en de Heldersche Courant uit Den Helder. Ook heb ik een aantal weekbladen ingezien, inzonderheid het christelijk-historische Koningin en Vaderland en het liberale De Vrijheid. Bladen van politieke tegenstanders en concurrenten bleken ook nu een bruikbare bron.

Tot slot heb ik natuurlijk gebruik gemaakt van een aantal overzichtswerken en detailstudies, die allen in de literatuurlijst zijn opgenomen. Zeer belangrijk waren voor mij het al eerder genoemde Crisis en Critiek der Democratie van dr AA de Jonge en het eerste deel van Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog van dr L de Jong.

Alvorens met het werkelijke verhaal te beginnen, wil ik nog enkele opmerkingen kwijt.

Het schrijven van een skriptie over de politieke gebeurtenissen tijdens het interbellum leidt tot een probleem ten aanzien van de termen 'rechts' en 'links'. De huidige betekenis verschilt van de toenmalige. Derhalve heb ik zoveel mogelijk getracht gebruik te maken van de begrippenparen konservatief-progressief en konfessioneel-niet-konfessioneel.

De citaten zijn weergegeven in hun originele spelling, omdat zo naar mijn mening de sfeer van het citaat het best behouden blijft. Dit is ook het geval met eigennamen.

Eerder is gewezen op de verhouding tussen het verbond en het fascisme. Hoewel deze verhouding niet het uitgangspunt van deze skriptie is, komt zij natuurlijk wel regelmatig

ter sprake. Vooral de relatie tot de NSB zal menigmaal aan de orde komen. Daarom toch in het kort mijn visie op het fascisme en het nationaal-socialisme. Ik beschouw deze ideologieën als progressief: men mijn ogen streefde men wel degelijk naar een nieuwe maatschappelijke orde, waarin weliswaar ingrediënten uit vroegere tijden waren verwerkt. Deze fascisme-definitie zal doorklinken in mijn behandeling van de geschiedenis van het Verbond voor Nationaal Herstel. Een ander probleem met betrekking tot het fascisme/nationaal-socialisme is de vereenzelviging met het gebeuren voor en tijdens de tweede wereldoorlog, die begrijpelijk is, maar versluierend werkt. Deze twee zaken dienen mijns inziens dan ook zoveel mogelijk te worden gescheiden.

Hoofdstuk 1

Nederland tijdens de jaren 1917-1933.

1.1 Inleiding.

In dit hoofdstuk wil ik een overzicht geven van de periode, die begint met de grondwetsherziening van 1917 en eindigt met de kamerverkiezingen van 1933. Deze gehele periode is mijns inziens van belang voor een goed begrip van het Verbond voor Nationaal Herstel, omdat haar wortels terugreiken tot het laatste oorlogsjaar.

Deze periode heb ik voor de overzichtelijkheid verdeeld in drie fasen. De eerste fase omvat de naoorlogse jaren, waarin het zoeken naar een nieuw evenwicht centraal stond. Het einde ervan valt omstreeks 1926. Daarna beginnen de jaren van relatieve rust, die tot 1931 duren. De laatste fase wordt gekenmerkt door hevige spanningen op economisch en politiek gebied, die in 1937 sterk verminderd leken.

In dit overzicht wordt niet gestreefd naar volledigheid. Slechts de aspecten die van belang zijn voor het onderwerp van deze skriptie worden belicht. De nadruk ligt op het politieke aspect.

Dit hoofdstuk is grotendeels gebaseerd op twee overzichtswerken. Voor de economische ontwikkeling heb ik geput uit 'De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek 1918-1939' van prof dr FAG Keesing. Op politiek gebied werd deze rol vervuld door de eerste vijf delen van 'Het jongste verleden' van mr PJ Oud. (1)

1.2 Op zoek naar een nieuw evenwicht, 1917-1926.

In de loop van de oorlog verslechterde de economische situatie. Distributie en andere overheidsmaatregelen slaagden er onvoldoende in de gevolgen van de goederenschaarste te verhelpen. De sociale onrust nam hierdoor ernstige vormen aan. Na de wapenstilstand en het verdwijnen van het revolutie-

gevaar beleefde Nederland een korte en hevige hausse, die in de loop van 1920 omsloeg in een baisse. De conjunktueruggang duurde tot omstreeks 1923, waarna een licht herstel optrad. Pas in 1925 was de crisis voorbij en kon Nederland overgaan tot herstel van de gouden standaard. Het evenwicht op economisch terrein was bereikt.

Door de oorlogssituatie was de regering gedwongen allerlei maatregelen te nemen om het vastlopen van de economie te voorkomen. Dit overheidsingrijpen werd vrijwel algemeen beschouwd als een noodzakelijk kwaad, maar het streven om na de oorlog dit ingrijpen terug te dringen werd doorkruist door de sociale onrust en het revolutiegevaar in 1918. Het nieuwe kabinet zag zich hierdoor genoodzaakt een aantal sociale maatregelen te nemen. Onder druk van de dalende conjunktuur werden verscheidene maatregelen, zoals de verkorting van de arbeidstijd, weer ongedaan gemaakt. De door het begrotingstekort noodzakelijke bezuinigingen zorgden voor een verdere vermindering van de rol van de staat in het economisch leven. In 1925 slaagde men erin de begroting sluitend te maken. Het economisch liberalisme met zijn staatsonthouding en vrijhandel was weer grotendeels in ere hersteld. (2)

Nog tijdens de oorlog werd de Nederlandse grondwet ingrijpend herzien. De twee vraagstukken die de vooroorlogse politiek hadden gedomineerd, werden opgelost door een kompromis tussen 'links' en 'rechts'. De schoolstrijd werd beëindigd door de financiële gelijkstelling van het openbare en het bijzondere onderwijs. Deze maatregel had belangrijke konsekwenties voor de Nederlandse politiek tijdens het interbellum: met de schoolstrijd verdween een belangrijk fundament van de konfessionele koalitie. (3) Tegenover de vervulling van deze konfessionele wens stond de pacifikatie van de kiesrechtkwestie. Het verzet in vrijzinnige en protestantse kring tegen kiesrechtsuitbreiding werd overstemd. (4) Het algemeen mannenkiesrecht werd ingevoerd; het vrouwenkiesrecht volgde kort daarna. Dit betekende naast een absolute

toename van het elektorat ook een relatieve groei van de kiezers in de lage inkomensgroepen. Het spreekt voor zich, dat de partijen hiervan in verschillende mate konden profiteren. Het distriktenstelsel werd vervangen door het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Deze verandering veroorzaakte direkt en indirekt gewijzigde verhoudingen tussen de partijen. Terwijl door het nieuwe stelsel de getalsverhoudingen tussen de partijen veranderden, verdween met het oude stelsel ook de noodzaak om voorafgaande aan de verkiezingen afspraken te maken. (5) De twee oude koalities waren immers behalve op regeringssamenwerking ook op verkiezingssamenwerking gericht. De desintegratie van het linkse en het rechtse blok hing mede hiermee samen. Tevens vergrootte het nieuwe stelsel de kansen van de kleine partijen. hetgeen de verbrokkeling van het partijwezen in de hand werkte. Met de grondwetsherziening brak een nieuwe periode in de politieke geschiedenis van Nederland aan. (6) Een periode waarin de werking van het parlementaire systeem door de onderlinge spanningen tussen de partijen werd bemoeilijkt. De grondwetsherziening was hier mijns inziens debet aan.

Bij de verkiezingen van 1918 bleken de konsekwenties van de grondwetsherziening in de praktijk. De vrijzinnige partijen, de voorstanders van de herziening, verloren sterk. Daartegenover stond de winst van de SDAP, die zijn voorspoedige groei voortzette. In het konfessionele blok behaalden de katholieken duidelijke winst, terwijl de protestantse partijen zich handhaafden. Daarnaast behaalden een aantal kleine partijen een zetel. De belangrijkste hiervan was de Economische Bond van oud-VDB-voorman mr MWF Treub. Deze partij richtte zich op behoudsgezinde krachten aan beide zijden van de politieke scheidslijn.

Ondanks het ontbreken van een meerderheid - de koalitie had slechts vijftig zetels - vormden de konfessionele partijen een parlementair kabinet. Dit was mogelijk door de verdeeldheid tussen sociaal-demokraten en vrijzinnigen binnen het linkse blok. Binnen het kabinet speelden de

katholieken een veel prominentere rol dan voorheen, hetgeen onder meer bleek uit het premierschap van jhr mr ChJM Ruys de Beerenbrouck, die daarmee de eerste katholieke premier was. De rol van de anti-revolutionairen raakte hierdoor iets op de achtergrond. Deze wijziging in de krachtsverhouding tussen katholieken en protestanten was de aanleiding tot een opleving van het anti-papisme, dat tot spanningen tussen de koalitiepartners leidde. (7)

Kort na de wapenstilstand in november 1918 raakte Nederland in rep en roer door het optreden van SDAP-leider mr JP Troelstra, dat beschouwd werd als een revolutiepoging. (8) Mede door de reactie in konfessionele kring werd het gevaar bedwongen. (9) De schrik zat er goed in en uitte zich in een toegeeflijke houding ten opzichte van de arbeiders-eisen. Het kabinet nam verschillende sociale maatregelen en de lonen stegen snel. (10) Met het inzetten van de depressie begon ook de reactie tegen deze 'goedgeefsheid'. De conservatieve krachten, die verlamd leken door de angst, kwamen weer tot leven. De aanval op de sociale verworvenheden werd geopend. (11) Een aantal sociale maatregelen werd teruggedraaid, terwijl de depressie de lonen aantastte.

De kamerverkiezingen van 1922, waaraan ditmaal ook de vrouwen deelnamen, leverden een duidelijke winst op voor de konfessionele koalitie. Vooral de CHU groeide sterk, waarschijnlijk dankzij liberale overlopers. (12) Het anti-papistische SGP van ds GH Kersten behaalde een zetel.

Het gerekonstrueerde kabinet-Ruys de Beerenbrouck voerde een beleid van versoering. De noodzakelijke bezuinigingen leidden tot spanningen tussen de regeringspartners, die verschillende prioriteiten hadden. Een belangrijk twistpunt was de defensie. In het land bestond een belangrijke stroming, die als reactie op de wereldoorlog streefde naar nationale ontwapening. Naast deze principiële tegenstanders stonden degenen, die om zuiver financiële redenen op defensie wilden bezuinigen. De voorgenomen versterking van de vloot leidde tot heftige politieke strijd. Voor- en tegenstanders verenigden zich. Tenslotte werd de vlootwet ver-

worpen dankzij de steun van SDAP, VDB, Vrijheidsbond en de linkervleugel van de RKSP. Hierdoor ontstond in oktober 1923 een kabinetskrisis. De strijd tussen voor- en tegenstanders van defensieuitgaven bleef tot omstreeks 1935 woeden. Door het ontbreken van een alternatief keerde het kabinet Ruys de Beerenbrouck terug. Het streven naar een sluitend budget werd onder leiding van de nieuwe minister van financiën, AR-voorman Colijn, met succes gevoerd. Nederland keerde terug naar de gouden standaard.

Terwijl op economisch gebied de problemen voorbij waren, was dit op politiek gebied zeker niet het geval. De bezuinigingen en het anti-papisme zorgden voor enige verwijdering tussen katholieken en protestanten, inzonderheid de anti-revolutionairen. De kamerverkiezingen van 1925 stonden in het teken van Colijn, die als de personifikatie van de bezuinigingspolitiek werd gezien. Colijn leed een nederlaag; de oppositiepartijen alsmede de anti-papisten wonnen. Desondanks werd onder leiding van Colijn een koalitieskabinet gevormd. Dit kabinet struikelde enkele maanden later tijdens de Vaticaanse crisis. Een amendement van de antipapist Kersten, gericht tegen het gezantschap bij de paus, werd aangenomen door de steun van de CHU en de oppositiepartijen, waardoor een kabinetskrisis ontstond. VDB-leider Marchant, die het amendement had gesteund om de koalitie te doorbreken, slaagde er door de katholieke weigering niet in een kabinet van RKSP, VDB en SDAP te vormen. Na een langdurige formatie trad in 1926 een extra-parlementair kabinet onder leiding van CH'er jhr mr DJ de Geer aan. Hiermee keerde de rust op politiek gebied terug. Een periode van hevige spanningen, waarbij de nieuwe tegenstelling progressief-konservatief de oude tegenstelling links-rechts leek te overvleugelen, was voorbij. De scheidslijn der antithese bleek sterker dan verwacht. (13)

De spanningen in deze periode met klimaxen in 1918 en 1923 leidden tot het ontstaan van een aantal organisaties, die niet primair politiek actief waren. Zodoende komen zij in

de twee volgende hoofdstukken slechts zijdelings ter sprake. Desondanks zijn zij een schakel in de ontwikkeling van de herstelbeweging. Deze organisaties herbergden namelijk potentiële aanhangers voor deze beweging. Angst voor het communisme en aanverwante ideologieën en streven naar behoud van nationale instituties als het koningshuis en de defensie kenmerkten de geesteshouding, die bij de leden van deze groeperingen overheerste. Derhalve hier enige aandacht voor deze groeperingen. In 1918 ontstond uit de reacties op de zogenaamde revolutiedreiging de Burgerwacht. Ook ontstond de Bijzondere Vrijwillige Landstorm. Zij predikten permanente waakzaamheid tegenover revolutionaire woelingen. Opgemerkt dient te worden, dat de latere grote man achter het Verbond voor Nationaal Herstel, mr dr HHA van Gybland Oosterhoff, betrokken was bij het ontstaan van deze instituties. (14) De burgerwachten bestonden uit gezagsgetrouwe burgers, de Bijzondere Vrijwillige Landstorm (BVL) uit dienstplichtige militairen. Ook ontstond de Nationale Bond tegen Revolutie, waarin vertegenwoordigers van de burgerwachten en van de BVL zitting hadden. Voorzitter hiervan was de latere voorzitter van de Nationale Unie, mr M Rijke. (15) De problemen rond de defensiebegroting en de beweging voor zogenaamde eenzijdige bewapening brachten de voorstanders van een sterke defensie in het geweer. Reeds bestaande verenigingen als 'Ons Leger' en 'Onze Vloot' werden nieuw leven ingeblazen. De latere lijststaanvoerder van het Verbond voor Nationaal Herstel, GEN Snijders, was jarenlang (ere-)voorzitter van Ons Leger. Enigszins verwant aan deze groeperingen waren drie andere organisaties, die (waarschijnlijk) pas later ontstonden. Allereerst de vereniging Volkswaarbaarheid, die het tijdschrift Allen Weerbaar uitgaf. Daarnaast het Centraal Comité tot Waarschuwing tegen Eenzijdige Ontwapening, dat geleid werd door dr JC Eringaard. Over deze twee organisaties is weinig bekend. Zoniet het Nationaal Jongeren Verbond, dat voortgekomen was uit de aktie tegen de eenzijdige ontwapening en in december 1927 werd opgericht. Het verbond groeide gestaag en er werden vele plaatselijke afdelingen

opgericht. Onder de bestuursleden bevonden zich later nationaal herstellende als Verdoorn, Loohuis en Inden. Colijn, Gerretson, de Savornin Lohman en VGO hielden veelvuldig spreekbeurten voor de jonge vaderlanders. (16) Laatstgenoemde onderhield nauwe kontakten met het VNJ - mede hierdoor zullen we het Verbond in de loop van het verhaal nog meermalen tegenkomen. De in deze alinea genoemde bewegingen lijken mijns inziens ten onrechte door de historici te worden onderschat; een geschrift van belang over dit onderwerp ontbreekt. Het gaat echter het kader van deze skriptie te buiten om dit zwarte gat weg te werken.

1.3 Balanceren op het labiele evenwicht, 1926-1931.

Het evenwicht, dat op het einde van de vorige fase op economisch en politiek gebied bereikt was, bleef tot omstreeks 1931 bestaan. Tot het najaar van 1929 kende Nederland een geleidelijke economische groei. Daarna trad er onder invloed van de werelddepressie een langzame conjunktueerdaling op. Pas in 1931 geraakte Nederland in een werkelijke economische crisis. De Nederlandse regering hield vast aan haar traditionele politiek van staatsonthouding en vrijhandel. Pas tegen het einde van de periode kwam hierin enige verandering.

Ook op politiek gebied was er sprake van relatieve rust. De kamerverkiezingen van 1929 leverden weinig verrassingen op. Ruys de Beerenbrouck vormde daarna een extra-parlementair kabinet op konfessionele basis. Ondanks de relatieve rust waren er in deze periode twee zaken, die voor deze skriptie van belang zijn. Dit zijn achtereenvolgens de Belgische kwestie en de verwickelingen rond de koloniale politiek.

Het verdrag met België over de soevereiniteit over de Schelde en de waterverbinding tussen Antwerpen en de Rijn, stuitte op veel verzet in het land en in de volksvertegenwoordiging. Dit verzet bestond uit een mengeling van bezwaren, waarbij de economische zeer belangrijk waren. Schuursma toont in zijn boek over deze kwestie de inspanningen van

van Rotterdamse belangen om de oppositie tegen het verdrag te organiseren en te stimuleren, terwijl men zich zorgvuldig op de achtergrond hield. Het toont hoe subtiel de economische belangen de politiek bespeelden. Naast de economische belangen speelden ook argumenten van militaire, politieke en zelfs waterstaatkundige aard een rol. Interessant is verder te zien hoe de tegenstanders van het verdrag met succes de nationalistische sentimenten wisten op te roepen. Dit verklaart de deelname van nationalistische groepen aan de aktie. (17) Het verdrag werd tenslotte door de senaat verworpen.

Van direkter belang voor het ontstaan van het Verbond voor Nationaal Herstel waren de verwickelingen rond de Indische bestuurshervorming. Op het einde van de vorige eeuw ontstond op het terrein van de koloniale politiek de zogenaamde ethische stroming, die Nederlands-Indië wilde opvoeden tot zelfstandigheid. Dit wilde men bereiken door de inlanders een toenemende invloed op het bestuur te geven. In dit kader werd in 1916 de Volksraad ingesteld, een advisevend orgaan, dat bestond uit gekozen en benoemde vertegenwoordigers van de verschillende bevolkingsgroepen. Toen in november 1918 de spanningen ook op Indië oversloegen, deed de toenmalige gouverneur-generaal graaf JP van Limburg Stirum, vergaande toezeggingen.

De invloed van de ethische stroming op het beleid in het algemeen en op de novemberbelofte in het bijzonder, bracht de reactie in het geweer. De economische belangen, die hierbij een belangrijke rol speelden, bundelden zich in 1921 in de Ondernemersraad voor Nederlands-Indië. Deze raad, die onder leiding van Treub stond, werd het middelpunt van het verzet tegen de ethische politiek. (18) De politieke invloed van de raad bleek bij de oprichting van de Indologische Faculteit te Utrecht, de tegenhanger van de door de ethische richting gedomineerde opleiding te Leiden. (19) In 1925 kwam het over de koloniale politiek tot een botsing tussen het kabinet en verschillende leden van de volksvertegenwoordiging. Deze, uit liberale en konfessionele

kring afkomstige leden beschouwden de voornemens van de minister, die de funktie en de samenstelling van de Volksraad en de positie van de gouverneur-generaal wilde wijzigen, als een duidelijke stap in de richting van zelfstandigheid. De debatten werden tenslotte afgesloten door een kompromis. Enkele jaren later maakte de minister dit kompromis weer ongedaan, hetgeen een storm van protest veroorzaakte. Tijdens deze beroering ontstond het koloniale tijdschrift De Rijkseenheid, dat nauwe banden onderhield met de Ondernemersraad. Dit blad speelde een belangrijke rol in de totstandkoming van het Verbond voor Nationaal Herstel. Onder de redakteuren en de medewerkers bevonden zich verschillende personen die in het verbond een belangrijke rol zouden spelen. Hiervan is mr dr HHA Gybland Oosterhoff de meest vooraanstaande. Daarnaast waren bekende politici, zoals Colijn, CHU-senator jhr dr BC de Savornin Lohman en prof dr FC Gerretson, bij het blad betrokken. In eerste instantie hield De Rijkseenheid zich enkel met de koloniale politiek bezig, doch in het begin van de jaren dertig richtte men zich steeds meer op de nationale politiek.

1.4 Het verloren evenwicht, 1931-1936.

Het evenwicht van de voorgaande periode ging in 1931 weer verloren. Er brak een tijdperk aan van economische crisis en politieke onrust.

In de loop van 1931 werd Nederland in de wereldcrisis betrokken. De problemen openbaarde zich het eerst in de landbouw, maar breidden zich snel uit naar andere sectoren. De golf van protektie en devaluatie tastte de Nederlandse konkurentiepositie sterk aan. De werkloosheid nam toe en de inkomens daalden. Ondanks het regeringsingrijpen duurde de depressie tot ongeveer 1936, waarna een geleidelijk herstel intrad.

De Nederlandse economische politiek was tot 1931 gebaseerd op het economisch liberalisme. De crisis zette deze politiek onder druk. De verschillende belangenorganisaties drongen

aan op maatregelen. Zo herleefde de bekende discussie over de rol van de staat in het economisch leven. In eerste instantie waren de voorstanders van staatsonthouding het sterkst, maar de voorstanders van staatsingrijpen, die zich in socialistische, vrijzinnig-demokratische en in toenemende mate in katholieke kring bevonden, werden steeds krachtiger. In de eerste twee jaren van de crisis nam het ministerie-Ruys de Beerenbrouck enkele steunmaatregelen, die echter iedere samenhang ontbeerden. Doordat het - ook na 1933 - als een van de weinigen vasthield aan de gouden standaard, werd Nederland een duurte-eiland. Om de concurrentiepositie te verbeteren werd een politiek van aanpassing gevoerd. Deze politiek beoogde een prijsdaling te bereiken door een daling van de kostenfactoren, zoals lonen, huren, renten en belastingen, te stimuleren. Tenslotte streefde het in 1933 opgetreden kabinet-Colijn naar een sluitend budget, zodat aanzienlijke bezuinigingen nodig werden. Tot zover paste deze politiek nog in het kader van het economisch liberalisme.

Door de gevolgen van de crisis werden steunmaatregelen noodzakelijk, die strijdig waren met het economisch liberalisme en de aanpassingspolitiek. Steun aan het bedrijfsleven werd verleend door invoerbepijking of door invoerrechten, subsidies en afspraken over prijs- en produktieomvang. In nauw verband met deze laatste maatregelen stond de kwestie van de ordening van het bedrijfsleven. Twistpunt hierbij was hoever deze ordening mocht reiken en welke rol de overheid hierin moest spelen. Liberalen en protestanten waren terughoudend, terwijl de sociaal-demokraten, de vrijzinnig-demokraten en de meerderheid der katholieken juist aandrongen op organisatie van het bedrijfsleven. Op de achtergrond hiervan speelde het korporatieve stelsel, dat in fascistische en ook in katholieke kring opgeld deed. Onduidelijk bleef hierbij of deze korporaties de rol van de staat zouden versterken of juist verminderen. Steun aan de bevolking werd verleend door steunuitkeringen en werkverschaffing. De steunmaatregelen hadden een sekundair karakter; de aanpassingspolitiek stond voorop.

In de loop van de crisis werd de oppositie tegen deze economische politiek, inzonderheid de valutapolitiek, steeds sterker. Het leidde zelfs tot het uittreden van de katholieke minister van economische zaken. Pas in 1936 ging de regering - met tegenzin - over tot depreciatie van de gulden, waardoor de concurrentiepositie zich herstelde. De conjunctuur trok aan en de spanningen leken voorbij.

De economische crisis bracht een groot deel van de bevolking in moeilijkheden, zodat de sociale onrust groeide. Dit leidde tot de opkomst van allerlei extremistische groepjes van verschillend karakter. De ontevredenheid op het platteland was de aanleiding tot het ontstaan van Landbouw en Maatschappij, die de politieke invloed van de beroepsbevolking wilde versterken. (20) Maar ook op andere plaatsen in de maatschappij verschenen nieuwe groeperingen, waarvan een deel zich door het Italiaanse fascisme en het Duitse nationaal-socialisme lieten inspireren. In het derde hoofdstuk wordt meer aandacht besteed aan de ontwikkeling van deze groeperingen.

Het kabinet-Ruys de Beerenbrouck werd in de laatste jaren van zijn bestaan gekonfronteerd met toenemende oppositie en onrust. De indiening van de begroting voor 1933 leidde tot een grote sociaal-demokratische demonstratie, die uitliep op vechtpartijen met nationalistische en fascistische groepen, waarbij een politieagent om het leven kwam. In februari 1933 bereikte de onrust en de oppositie een hoogtepunt. De voorgenomen bezuinigingen op de salarissen van het marinepersoneel leidde tot de munterij op De Zeven Provinciën. Dit gebeuren veroorzaakte een golf van beroering in met name konservatieve kringen, waar het gezien werd als een aanranding van Neerlands gezag en aanzien in de wereld. Harde maatregelen werden geëist. Colijn verwoordde deze gevoelens door te verklaren, dat 'desnoods het schip met een torpedo naar de bodem van de oceaan moet worden gezonden'. (21) Beroering niet enkel over de aktie, maar ook over de opstelling van de SDAP, die de munterij niet onomwonden afkeurde. (22) Deze opstelling van de SDAP versterkte het

politiek isolement, waarin zij de gehele fase bleef. Op 10 februari maakte een bom een einde aan de mouterij. Het gebeuren op De Zeven Provinciën werkte nog lang door en beïnvloedde onder meer de uitslag van de verkiezingen van april 1933. (23)

Nog tijdens de mouterij leidde een motie, die gericht was tegen de bezuinigingen op de rechtspraak, tot een konflikt tussen het kabinet en de kamer. Een meerderheid, waaronder liberalen en christelijk-historischen, steunde deze motie. Het kabinet besloot tot ontbinding van de kamer, zodat de verkiezingen werden vervroegd. Het laten ontstaan van een dergelijk konflikt ten tijde van de mouterij wekte veel kritiek in konservatieve kringen.

In deze gespannen sfeer werden de verkiezingskampagnes gehouden. De economische politiek was door het gebeurde op de achtergrond gedwongen. Gezagshandhaving was het belangrijkste item in de verkiezingspropaganda van de burgerlijke partijen. 'Voor een sterk gezag! Kiest Colijn!', luidde de verkiezingsleus van de ARP. Ook allerlei groepjes van fascistische en nationalistische signatuur trachtte deze gevoelens te bespelen. Het Verbond voor Nationaal Herstel was hier een van. De verkiezingen leverde belangrijke winst op voor Colijn's ARP, terwijl de RKSP en de SDAP terrein verloren. Het Verbond voor Nationaal Herstel veroverde een kamerzetel.

De poging van Colijn om een parlementair kabinet op brede basis te formeren mislukte door de weigering van de katholieken om met de liberalen in de regering te zitten. (24) Wel slaagde Colijn er in een extra-parlementair kabinet op deze basis te vormen. De regeringskoalitie werd aldus uitgebreid met de VDB en de Vrijheidsbond. (25) Deze doorbraak van de antithese was, aldus de voorzitters van de konfessionele kamerfrakties, slechts tijdelijk. (26)

De mouterij en het optreden van verschillende extremistische groepen noopten de regering tot allerlei maatregelen in het kader van de gezagshandhaving. Ambtenaren in het algemeen en militairen in het bijzonder, werden verboden lid

te zijn van bepaalde politieke verenigingen, terwijl het dragen van politieke uniforms in het openbaar werd verboden.

De economische politiek van het kabinet-Colijn leidde tot spanningen met de katholieke kamerfractie, die meermalen felle kritiek uitte. Deze spanning leidde in 1935 tot een ernstig konflikt tussen Colijn en de katholieken, waardoor zelfs een kabinetskrisis ontstond. Korte tijd later keerde echter een gerekonstrueerd kabinet weer. Ook de defensie gaf aanleiding tot problemen, omdat de bezuinigingen op defensie in protestantse kring werden gekritiseerd. Na 1935 verdween door de toegenomen internationale spanning ook dit twistpunt.

In het voorjaar van 1935, terwijl de depressie en de politieke spanningen voortduurden, werden de statenverkiezingen gehouden. De nieuwkomer NSB scoorde opmerkelijk hoog met 7,91% van de stemmen. Dit resultaat leek de aankondiging van de nationaal-socialistische overwinning. Nadat de schrik was verdwenen kwam de reactie op gang: verschillende organisaties, zoals Eenheid door Democratie, bestreden de NSB.

Toen Nederland in 1936 de gouden standaard losliet keerde op economisch terrein de rust geleidelijk terug. Bij de kamerverkiezingen van 1937 herstelden de burgerlijke partijen zich. De NSB verloor bijna de helft van zijn stemmental, waardoor de dreiging wegviel. Het Verbond voor Nationaal Herstel raakte haar zetel kwijt. De kabinetsformatie leidde - tot ongenoegen van Colijn - tot herstel van de coalitie. (27) Evenals de economische depressie leek ook de politieke crisis voorbij.

Hoofdstuk 2

Liberalen en christelijk-historischen.

2.1 Inleiding.

In de periode 1850-1930 veranderde het politieke stelsel. Deze verandering hing samen met de ontwikkeling van de maatschappelijke structuur. De statische maatschappijstructuur kwam na 1870 onder druk te staan door de emancipatie van achtereenvolgens de orthodox-protestanten ('de kleine luyden'), de katholieken en de arbeiders. (1) Deze maatschappelijke ontwikkeling openbaarde zich op het politieke vlak door de geleidelijke uitbreiding van het kiesrecht. Deze uitbreiding van het kiesrecht leidde tot ernstige spanningen tussen voor- en tegenstanders van deze politieke emancipatie. De spanningen leidde tot breuken in zowel de antirevolutionaire als de liberale groep, doordat de konservatieve elementen uittraden.

Door de uitbreiding van het kiesrecht veranderde ook de werking van het politieke systeem. Hiermee bedoel ik de onderlinge verhouding tussen de kiezers, de partijen, de kamerleden en het kabinet. (2) Door de uitbreiding van het electoraat werd de rol van de partij als intermediair tussen kiezers en kamerlid belangrijker. De partij ontwikkelde zich van tussenpersoon tot een zelfstandige macht: zij kreeg een steeds grotere greep op het kamerlid, dat zodoende zijn zelfstandigheid verloor. Daarnaast werd de volksvertegenwoordiging belangrijker, omdat zij een steeds groter gedeelte van het Nederlandse volk vertegenwoordigde. De positie van het kabinet werd hierdoor verzwakt; vooral de regeringspartijen kregen een sterke greep op het kabinetsbeleid. Deze ontwikkeling werd door de konservatieven met argusogen aanschouwd; zij wilden vasthouden aan de gescheiden verantwoordelijkheden van de verschillende elementen in het politieke systeem. Centraal in de konservatieve visie stond de zelfstandigheid van zowel het kamerlid als het kabinet.

Door de beschreven ontwikkelingen veranderde ook de interne structuur van de partijen. De emancipatiestrijd en het groeiende kiezersvolk stimuleerden deze structuurwijziging. Rond 1850 verkeerden de partijen nog in het eerste ontwikkelingsstadium: een samenwerking van zelfstandige kiesverenigingen en kamerleden. Het gedecentraliseerde karakter korrespondeerde met het distriktenstelsel. Geleidelijk ontwikkelden de partijen zich tot een strakke organisatie, waarin discipline een wezenlijk kenmerk was. (3) Ook tegen deze ontwikkeling kwam verzet uit konservatieve hoek; bij de breuk in antirevolutionaire kring speelde dit element een belangrijke rol.

In dit hoofdstuk wordt de ontwikkeling van de Vrijheidsbond en de Christelijk-Historische Unie na de eerste wereldoorlog geschetst. In beide partijen bevonden zich aanzienlijke konservatieve elementen, die zich verzetten tegen de boven beschreven ontwikkelingen. Hierbij speelde ook de toenmalige politieke situatie een rol. (4) Deze schets lijkt op het eerste gezicht niet relevant voor mijn onderwerp, maar schijn bedriegt. Het is mijn veronderstelling, dat de ontwikkelingen in de genoemde partijen wel degelijk van invloed waren op het ontstaan van het Verbond voor Nationaal Herstel. Een schets hiervan werpt zodoende een licht op het karakter van dit verbond.

2.2 De liberalen in de periode 1917-1933.

De verkiezingsnederlaag van 1918 en de sociale onrust in november van dat jaar brachten de liberalen in verwarring. Pas in 1921 - de reactie tegen de politieke en sociale hervormingen was al in volle gang - herstelden de liberalen zich. Door het samengaan van de Bond van Vrije Liberalen, de Liberale Unie, de Economische Bond en twee kleine partijtjes ontstond in dat jaar De Vrijheidsbond. (5) Voordat de aandacht op deze nieuwe partij gericht wordt, passeren eerst de oude partijen de revue; hierdoor krijgt de lezer mijns inziens een beter beeld van de nieuwe partij.

In 1894 traden de konservatieve vrij-liberalen naar aanleiding van de kiesrecht kwestie uit de Liberale-Unie. De achtergrond voor deze breuk vormde de sociale kwestie; de emancipatie van orthodoxe protestanten, katholieken en arbeiders bedreigde de bestaande standenstructuur. De vrij-liberalen verzetten zich tegen aantasting van deze structuur, waarin zij veelal de beste posities innamen. Pas in 1906 organiseerde deze groep zich in de Bond van Vrije Liberalen. (6) Opmerkelijk genoeg traden de vrij-liberalen in 1913 toe tot de Vrijzinnige Concentratie, die onder meer algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging nastreefde. Twee omstandigheden maken deze stap begrijpelijker: de dreigende overmacht van de koalitionspartijen en de angst om in het toenmalige kiesstelsel te worden 'doodgedrukt' tussen confessionelen en socialisten. De zwenking riep weerstand op in vrij-liberale kring; het uittreden van jhr HA van Karnebeek is mijns inziens een uiting van dit ongenoegen, dat vooral in de konservatieve vleugel bestond. De omvang van de afkalving is mij niet bekend. (7) Toch leverden de Tweede Kamer-verkiezingen van 1913 een goed resultaat op. Deze winst was het gevolg van de verkiezingssamenwerking én van de steun van christelijk-historische kiezers, die zich verzetten tegen de samenwerking met de katholieken. (8) In 1918 gaat - mede door de invoering van het algemeen kiesrecht - de winst weer geheel verloren. Tenslotte ging de Bond van Vrije Liberalen op in De Vrijheidsbond.

Uit de oprichting van de Liberale Partij door de vrij-liberaal mr S van Houten blijkt een duidelijk ongenoegen in vrij-liberale kring over deze fusie. Deze partij keert zich tegen het algemeen kiesrecht. (9) Bij de kamerverkiezingen van 1922 behaalde de Liberale Partij zelfs nog een zetel. In 1925 splitste deze splinter zich: het gematigde deel trad tot De Vrijheidsbond toe, terwijl de extremen naar het Vaderlandsch Verbond gingen. (10) Voor mijn skriptie is deze groep vrij-liberalen, die buiten De Vrijheidsbond bleven, belangrijk. Hun verzet tegen De Vrijheidsbond stoelde voor een belangrijk deel op hun afkeer van de poli-

tieke democratie. Deze groep vormde dan ook een reservoir waaruit de verschillende anti-demokratische groepen konden putten. Als zodanig bleef deze groep konservatieve liberalen een faktor van betekenis in de Nederlandse politiek.

(11)

De Liberale Unie werd enkele jaren na het uittreden van de vrij-liberalen opnieuw gekonfronteerd met een aderlating: de progressieve liberalen stapten op en richtten de Vrijzinnig-Democratische Bond op in 1901. Hierdoor werd Liberale Unie tot een gematigd konservatieve groepering. Door de tussenporitie en door het gebrek aan leiding voerde de unie een wisselvallig beleid, dat vooral gericht leek op hereniging van álle liberalen. (12) Dit bleek een illusie. Nadat de VDB iedere samenwerking uitsloot, ging de Liberale Unie uiteindelijk - tegen de zin van de progressieve vleugel, die hiermee uittrad - op in De Vrijheidsbond.

De Economische Bond, het derde bestanddeel van De Vrijheidsbond, was in 1917 ontstaan onder leiding van mr MWF Treub. Treub was zijn politieke carrière als radikaal begonnen, maar was geleidelijk in konservatieve richting opgeschoven. Zijn ministerschap tijdens de oorlog versnelde deze ontwikkeling; in deze funktie kwam hij veelvuldig in kontakt met belangrijke personen uit het bedrijfsleven en hij stoorde zich aan de partijpolitiek in de kamer. (13) Drie aspekten van de Economische Bond zijn in het kader van deze skriptie vermeldenswaard. Het eerste aspekt was de duidelijke afkeer van de partijpolitiek, die blijkt uit de leuze: 'Nederland zal vergaan als de partijtwist blijft bestaan'. (14) Deze anti-politieke opstelling hing nauw samen met het verzet tegen het algemeen kiesrecht, waaruit de Economische Bond was ontstaan. In een brochure over de Economische Bond stelt Mesritz met betrekking tot het algemeen kiesrecht: 'Onverantwoordelijke propagandisten, eerzuchtig of bezoldigd, waaien op de wind van hun beloften naar boven'. (15) Het tweede aspekt is het streven om de antithese te doorbreken: de Economische Bond wilde zowel

links als rechts steun vergaren. (16) Dit verklaart de vijandige houding, die de CHU tijdens de verkiezingskampagne in 1918 aannam. Het laatste aspekt is de sterke nadruk op het economische aspekt; bevordering van de volkswelvaart staat centraal. Dit aksent hing nauw samen met de steun uit ondernemerskringen. (17) Deze steun is een verklaring voor de 'geen-woorden-maar-daden' mentaliteit. Als buitenstaanders voelden de ondernemers een minachting voor de politiek, die men ook herkent bij andere buitenstaanders, zoals ambtenaren, militairen, journalisten en professoren. - Veelzeggend is in mijn ogen de aanwezigheid van veel van dergelijke buitenstaanders in de verschillende anti-demokratische groepen. - Op basis van deze nauw samenhangende aspekten is de Economische Bond mijns inziens te beschouwen als een voorloper van latere bewegingen als het Vaderlandsch Verbond, de Nationale Unie en het Verbond voor Nationaal Herstel. Bij de Tweede Kamer-verkiezingen van 1918 behaalde de Economische Bond drie zetels. De uiteindelijke totstandkoming van De Vrijheidsbond was het gevolg van een initiatief van Treub, die echter niet tot de nieuwe partij toetrad. Hij verliet de aktieve politiek. (18) In de loop van het verhaal komen we hem nog enige malen tegen.

In De Vrijheidsbond werden tevens twee splinterpartijen opgenomen. Allereerst de Neutrale Partij van HJ ter Hall, de behartiger van amusementsbelangen. - Ter Hall komen we later nog tegen als gemeenteraadslid voor het Verbond voor Nationaal Herstel in Rijswijk -. De tweede splinter was de Middenstandspartij van A Staalman. De Plattelandersbond, die samen met de genoemde splinters tot de door Treub gevormde neutrale kamerfraktie behoorde, bleef apart. De middenstanders en de boeren, die traditioneel liberaal stemden, vertoonden tijdens het interbellum een steeds sterkere neiging zich van de liberalen los te maken en eigen organisaties te stichten, die in de jaren dertig niet zelden in anti-demokratisch vaarwater terecht kwamen. (19)

De in april 1921 tot stand gekomen Vrijheidsbond aanvaardde

de politieke democratie, maar hield vast aan staatsonthouding op economisch gebied. Het konservatieve karakter van de nieuwe partij komt overeen met het karakter van de samengestelde delen. Het korrespondeert ook met het vrij-liberale overwicht in de partijtop; de vrij-liberaal mr HC Dresselhuys was politiek leider. (20) Oud verklaart het ontstaan van De Vrijheidsbond als een onderdeel van de brede reactie tegen de sociale en politieke hervormingen in de voorgaande periode. (21)

Bij de Tweede Kamer-verkiezingen van 1922 leed de partij een gevoelig verlies. Vele konservatieve kiezers, die de liberale houding tegenover de sociale kwestie en de defensie wantrouwden, liepen over naar de CHU, die meer zekerheid bood. (22)

Tijdens de gehele periode verkeerde De Vrijheidsbond in een politiek isolement, dat frustrerend werkte. Terwijl het programmatisch, vooral in sociaal-economisch opzicht, verwant was met de rechtse partijen, inzonderheid de ARP en de CHU, voorkwam de antithese en de opstelling van de katholieken samenwerking met deze partijen. Hierdoor was De Vrijheidsbond veroordeeld tot oppositie.

Een andere faktor, die het beleid van de partij beïnvloedde, was de onderlinge verdeeldheid. Door het ontbreken van sterke leiding, zeker na het overlijden van Dresselhuys in 1925, konden de tegenstellingen rustig woekeren. (23) In dit kader zal ik de kontroverses op godsdienstig en op economisch terrein behandelen. De Vrijheidsbond herbergde een niet onaanzienlijk aantal vrijzinnig-protestanten, die zich verzetten tegen de in hun ogen antiklerikale partijlijn. (24) Deze groep verenigde zich in het tijdschrift 'Onze Wachter'. Een belangrijke exponent van deze groep was prof mr JA Eigeman, die een synthese tussen liberalisme en christendom wilde bereiken. (25) Deze groep stond vrij geïsoleerd in de partij. Uit ontevredenheid met de partijlijn keerden vele godsdienstige liberalen De Vrijheidsbond de rug toe. Terwijl een deel hiervan naar de CHU overging, kwam een belangrijk deel terecht in de Nationale Unie en - later -

in het Verbond voor Nationaal Herstel, die beiden de anti-
these wilden doorbreken en een liberaal-christelijke syn-
these nastreven. De rol van Eigeman in beide bewegingen is
veelbetekenend. (26)

Een tweede tegenstelling lag op economisch terrein. Deze
is terug te voeren op een tweeslachtigheid in het liberale
elektoraat, dat zowel grote ondernemers als kleine zelf-
standigen, zoals boeren en middenstanders, bevatte. Deze
groepen hadden verschillende belangen en deze belangentegen-
stelling werkte door in de bond. (27) Op het gebied van de
handelspolitiek bleek de tegenstelling duidelijker: handel
en nijverheid wenste vrijhandel, boeren protektie. Het
resultaat was een onduidelijke opstelling, die geen der
partijen kon bevredigen. De ondernemers klaagden over de
kamerleden, die slechts deelbelangen, dat wil zeggen belan-
gen van de boeren, behartigden. (28) En de oprichting van
Landbouw en Maatschappij door de ex-Vrijheidsbonder mr J
Smid toont het agrarisch ongenoegen. (29)

De drie beschreven factoren vormden de achtergrond van
de afbrokkeling aan konservatieve zijde. De exodus van kon-
servatieve krachten verliep in twee fasen, die samenvallen
met de in het vorige hoofdstuk gesignaleerde periodes van
politieke spanningen. Hieruit blijkt mijns inziens dat,
naast ongenoegen over de partijlijn, de algemene politieke
malaise een faktor was in het afbrokkelingsproces.

De eerste fase omvat de periode 1921-1925. Al tijdens het
ontstaan van De Vrijheidsbond bleven vele liberalen afzij-
dig. De opstelling van de partij tijdens de Vlootwetkrisis
in 1923, toen men - weliswaar om financiële redenen - tegen
de voorgenomen defensieuitgaven stemde, en tijdens de Vati-
caankrisis, toen men - ook weer om financiële redenen -
het afgezantschap bij de paus afstemde, zette kwaam bloed
in konservatieve kringen. Immers, beide keren kwam een ka-
binet ten val, dat op liberale sympathie mocht bogen. (30)
Beide incidenten versterkten de afkaveling, die grotendeels
ten goede kwam aan de Nationale Unie, die mijns inziens een
potentiële bedreiging vormde voor De Vrijheidsbond.

De tweede fase omvat de jaren 1931-1933. Tegen de achtergrond van de economische crisis ontstond binnen De Vrijheidsbond ontevredenheid over het zwakke regeringsbeleid. Druppelsgewijs verdwenen liberalen naar allerlei anti-demokratische groeperingen. (31) De opstelling van De Vrijheidsbond tijdens de roerige februaridagen in 1933, waardoor het kabinet ten val kwam ten tijde van de mitterij, leidde tot ernstige spanningen binnen de partij. Het Verbond voor Nationaal Herstel trok een groot deel van deze ontevreden liberalen.

2.3 De Christelijk-Historische Unie.

In 1908 ontstond de CHU door een fusie van drie protestantse groeperingen. Al in 1903 waren de Vrij-Antirevolutionaire Partij en de Christelijk-Historische Kiezersbond gefuseerd; later trad ook de Friese Bond tot de unie toe. Omdat deze groep zich in 1921 weer uit de unie losmaakte, wil ik deze anti-papisten hier buiten beschouwing laten. (32)

In 1894 traden naar aanleiding van de kiesrecht kwestie de vrij-antirevolutionairen onder leiding van prof dr AF de Savornin Lohman uit de ARP. De sociale kwestie lag aan de basis van de breuk: de emanciperende 'kleine luyden' kwamen tegenover de 'heeren met de dubbele namen', die hun maatschappelijke positie wilden behouden, te staan. Het meningsverschil over de kiesrechtuitbreiding is terug te voeren op deze konfrontatie. Een ander twistpunt vormde de opzet van de partijorganisatie: Kuyper's pogingen om de partij ten bate van de emancipatiestrijd hecht te organiseren stuitte op verzet bij De Savornin Lohman cs. (33) De derde faktor in de afscheiding lag op godsdienstig terrein. (34) Pas in 1898 werd de Vrij-Antirevolutionaire Partij opgericht.

De Christelijk-Historische Kiezersbond ontstond in 1897 uit het verzet in protestantse kring tegen de coalitie met de katholieken. Binnen deze groep antipapisten ontwikkelde zich een machtsstrijd tussen extreme en gematigde elementen,

die in het voordeel van de laatste groep werd beslist. De gematigde leider dr JTh de Visser stuurde aan op fusie met de vrij-antirevolutionairen. (35)

De CHU heeft aldus twee wortels: het aristokratische verzet tegen emancipatie, democratie en partijorganisatie enerzijds en het antipapistische verzet tegen de Coalitie anderzijds. In overeenstemming hiermee bestond er waarschijnlijk ook een verschil in sociale achtergrond en mentaliteit. De vrij-antirevolutionairen waren veelal afkomstig uit aristokratische kringen en hadden 'een bredere blik'. Mogelijk speelde dit dualisme een rol bij de latere spanningen binnen de CHU. (36)

De CHU nam aan de vooravond van de grondwetsherziening eenzelfde positie in als de liberale partijen. Zodoende is het even opmerkelijk, dat ook de CHU zich niet tegen de herziening verzette. Wellicht kunnen een aantal factoren, zoals de pessimistische toekomstverwachting door de oorlog en de sociale kwestie, de mogelijke ondergang onder het oude kiesstelsel en de gewenste beëindiging van de schoolstrijd, deze paradox enigszins verklaren.

De nieuwe kieswet werkte nadelig voor een partij met een onderontwikkelde structuur, zodat de CHU bijna gedwongen werd de organisatie te hervormen. Konservatieve elementen binnen de partij, mogelijk vooral van vrij-antirevolutionaire afkomst, verzette zich hiertegen. Al in 1918 bleek de tegenstelling, die de CHU tijdens het interbellum zou verdelen. (37) Toch bleef het de eerste jaren nog betrekkelijk rustig. Het politieke klimaat was immers zodanig, dat de konservatieve krachten zich kalm hielden en het leiderschap van De Savornin Lohman hield de gelederen gesloten.

In 1921 veranderde de situatie: De Savornin Lohman trad terug en verloor geleidelijk zijn greep op het partijgebeuren, terwijl de konservatieve krachten ontwaakten uit hun waakslaap. Daarbij kwam de instroming van een groep konservatieven, die de Vrijheidsbond hadden verlaten. (38) Een aanwijzing voor de opstelling van de konservatieven binnen

de CHU waren de uitlatingen van de voorzitter van de CH-senaatsfractie, Baron WL de Vos van Steenwijk. Door de invoering van het algemeen kiesrecht, aldus de Vos van Steenwijk, werden de kiezers geknecht door de partijbonzen; onder het mom van de democratie was de autokratie van de partijbazen ontstaan. (39) Deze tirade was waarschijnlijk ook gericht tegen de partijbonzen in de CHU, waarvan JR Snoeck Henkemans een duidelijk exponent was. De senaatsfractie, waarin na 1926 ook de konservatief georiënteerde prof mr jhr BC de Savornin Lohman zitting had, ontwikkelde zich steeds sterker als de spreekbuis van de konservatieve christelijk-historischen.

Tegenover de konservatieven stonden de wat ik hier zal aanduiden als democraten. Deze groep aanvaardde de politieke hervormingen en wilde de partij aan deze nieuwe omstandigheden aanpassen. De eerder genoemde vertegenwoordiger van de democraten Snoeck Henkemans was via zijn functie als partijsekretaris er in geslaagd, een greep op de partij en de kamerfractie te krijgen. (40) Deze kamerfractie kwam steeds duidelijker tegenover de senaatsfractie te staan. Een belangrijk element van de democraten was, dat zij, meer als de konservatieven, rekening hielden met de gevoelens onder het kiezersvolk. (41)

De spanningen tussen democraten en konservatieven bleek voor het eerst duidelijk tijdens de Vlootwetkrisis in 1923. De opvolging van de afgetreden CHU-minister jhr mr DJ de Geer door de AR-leider H Colijn had kwaad bloed gezet in de kamerfractie van de CHU. Dit gevoel speelde mogelijk een rol bij de tegenwerking van de Tweede Kamer-fractie bij de poging een kabinet-Colijn te vormen. (42) Deze opstelling viel slecht in konservatieve kring, die sterk pro-Colijn was. (43) Colijn beantwoordde door zijn eigenzinnige opstelling veel meer aan het ideaalbeeld van een staatsman, zoals dat in konservatieve kring bestond. Het konservatieve ongenoegen leidde direkt tot de oprichting van de Nationale Unie, zoals blijkt uit het dagboek van BC de Savornin Lohman jr. (44) Prof dr FC Gerretson, protegé van De Savornin Loh-

man sr, richtte op aandringen van AF de Savornin Lohman deze unie op, om de samenwerking van liberalen en christelijk-historischen te bewerkstelligen. (45) De Nationale Unie was als zodanig het eerste teken van afbrokkeling aan konser-vatieve zijde.

Tijdens de Vaticaankrisis in 1925 ontstond een tweede konflikt. Dit konflikt leidde zelfs indirekt tot het ontstaan van het Verbond voor Nationaal Herstel. Een belangrijke faktor in dit konflikt was het groeiende antipapisme in christelijk-historische kring, hetgeen zich uitte in de oprich-ting van de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij onder leiding van ds CA Lingbeek in 1921. (46) De angst voor stemverlies bleek reëel toen deze partij in 1925 een kamerzetel veroverde. Deze vrees - en mogelijk de antipathie tegenover Colijn - deed de CHU-kamerfraktie besluiten tegen het gezantschap te stemmen. (47) Doordat ook alle linkse partijen tegenstemden - om taktische redenen - kwam het kabinet-Colijn ten val. (48) De konservatieven betreurden de houding van de kamerfraktie; men vond dat de fraktie het antipapisme had moeten trotseren om de koalitie te behouden. (49) Hier toont zich mijns inziens de essentie van de tegenstelling binnen de CHU: tegenover de vrij-antirevolutionairen met de zogenaamde 'brede blik' stonden de antipapisten; tegenover de konservatieven, die het antipapistische elek-toraat wilden trotseren, stonden de democraten, die juist gehoor wensten te geven aan de wensen van de kiezers. In de daaropvolgende kabinetsformatie liep een poging van De Visser, voorzitter van de CHU-kamerfraktie, om een kabinet-Colijn te formeren stuk op de weigering van de CHU. (50) Hier bleek overduidelijk de verwijdering tussen De Visser en de rest van zijn fraktie, die zich al had aangekondigd door afwezigheid van De Visser tijdens de Nacht van Kersten. (51) Er ontstond toenadering tussen De Visser en de konser-vatieven.

De Nacht van Kersten, de kabinetsformatie en de uitkomst ervan leidde tot een ernstig konflikt binnen de CHU, dat het bestaan van de partij bedreigde. (52) De konservatieve

personen groepeerden zich rond De Visser en De Vos van Steenwijk. In het kader van deze skriptie is het nodig om op de aanwezigheid van mr dr HHA van Gybland Oosterhoff, de latere spil van Nationaal Herstel, te wijzen. (53) Ook de betrokkenheid van prof dr FC Gerretson is niet zonder belang. (54) Aangetekend dient te worden, dat de groep konservatieven door sommigen werd aangeduid als 'de geest van de Nationale Unie' en als 'de reactie tegen het hedendaagse gesol met het mode-woord: democratie'; deze groep zou 'een goed tegenwicht voor de Friesch Christelijk-Historische richting' zijn. (55) Hier wordt overduidelijk gerefereerd aan de verschillen tussen vrij-antirevolutionairen enerzijds en anti-papistische christelijk-historischen anderzijds. (56)

De spanningen in de CHU zijn niet geheel los te zien van de tegenstelling binnen de unie op het terrein van de koloniale politiek. De democratische vleugel neigde meer naar de ethische richting, terwijl de konservatieve vleugel de Rijkseenheid-gedachte aanhing. De Savornin Lohman, De Visser, Gerretson en Van Gybland Oosterhoff waren nauw betrokken bij het tijdschrift De Rijkseenheid.

In 1929 kwamen de spanningen binnen de CHU tot een felle botsing. Dit bleek op drie punten. Allereerst voerden de konservatieven een aktie om mr JA de Visser, de zoon dr JTh de Visser, via voorkeursstemmen verkozen te krijgen. De bedoeling was zodoende de positie van de partijtop (lees: Snoeck Henkemans), die immers de kandidatenlijst samenstelde, aan te vallen. (57) Gelijkzeitig werd een nieuw CHU-blad voorbereid, dat de monopoliepositie van De Nederlander (lees: Snoeck Henkemans) moest doorbreken. (58) En tenslotte brak een openlijk konflikt uit tussen De Visser sr en de kamerfraktie, dat zelfs de landelijke pers haalde. (59) De tegenstellingen tussen demokraten en konservatieven bereikten hierdoor een hoogtepunt. Een breuk van de CHU leek mogelijk. (60)

In de konservatieve groep openbaarde zich echter een meningsverschil tussen extremisten en gematigden. De gematigden wilden een breuk voorkomen en waren zodoende bereid tot tegemoetkomingen. Exponent van deze groep was De Savornin

Lohman. (61) De extremisten roken de overwinning en wilden voortgaan op de weg. Van Gybland Oosterhoff behoorde tot deze groep. (62) Het resultaat was dat de extremisten steeds verder van de unie vervreemden en tenslotte uittraden. De spanningen in de CHU bleven bestaan, omdat veel konservatieve elementen de partij trouw bleven. (63)

In februari 1933 kwam het in de CHU nogmaals tot een konflikt. Er heerste ontevredenheid over de opstelling van de kamerfractie bij de motie-Boon, waardoor het ontstaan van een politieke crisis werd uitgelokt. (64) Uit het vierde hoofdstuk zal blijken, dat dit konflikt voor velen de aanleiding was hun steun - en hun stem - te geven aan het Verbond voor Nationaal Herstel.

2.4 Epiloog.

Dit hoofdstuk geeft een verbrokkeld beeld, dat schreeuwt om nader onderzoek. Dit nader onderzoek past niet in het kader van deze skriptie. Voor dit verhaal is slechts de grote lijn belangrijk.

En die lijn is, dat door de afbrokkeling van De Vrijheidsbond en de CHU, waarbij gelijksoortige factoren een rol speelden, een niet onbelangrijke groep partijloze konservatieven ontstaat, die een rol van betekenis gaan spelen in de verschillende anti-demokratische groeperingen. Niet alle konservatieve elementen maakte zich uit de partijen los; velen bleven zich ophouden in de uiterste vleugel van de partij, mogelijk in afwachting van een juist moment om het zinkende schip te verlaten. Deze groepen wortelen beiden in het verzet tegen de democratie en de daarmee samenhangende manier van politiek bedrijven.

Natuurlijk bevonden zich ook in andere partijen, inzonderheid de ARP en de Katholieke Staatspartij, konservatieve elementen. Doch deze elementen waren veel meer als bij de liberalen en christelijk-historischen gebonden aan de partij. Op de achtergrond speelt de omstandigheid, dat de ARP en de RKSP reeds veel meer georganiseerd waren en dus aan-

gepast aan de nieuwe politieke structuur. Bij de ARP speelde bovendien het leiderschap van de konservatief georiënteerde Colijn en de traditionele volgzaamheid een rol. Bij de Katholieke Staatspartij speelde de band van het katholicisme een rol; de spanningen liepen desondanks toch ook hier hoog op en afbrokkeling kon niet geheel voorkomen worden. (65) Deze afbrokkeling en de omstandigheden die het samengaan van katholieke konservatieven enerzijds en liberale en christelijk-historische konservatieven anderzijds bemoeilijken komen in het volgende hoofdstuk ter sprake.

Hoofdstuk 3 Anti-demokratische groeperingen in Nederland, 1917-1933.

3.1 Inleiding.

In het vorige hoofdstuk is aandacht besteed aan konservatieve krachten binnen de CHU en de Vrijheidsbond. Vele konservatieven verlieten naar aanleiding van interne en externe oorzaken deze partijen. Een belangrijk aantal van hen kwam terecht in anti-demokratische groepen. Onder anti-demokratische groepen versta ik groeperingen, die het democratisch bestel, zoals dat in 1917 tot stand was gekomen, geheel of gedeeltelijk afwijzen. De twee belangrijke aspecten van dit bestel zijn achtereenvolgens het parlementaire stelsel, volgens welke het parlement een sterke invloed op het regeringsbeleid heeft, en het kiesstelsel met algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging. Opgemerkt dient te worden, dat het parlementair stelsel behoort tot het ongeschreven staatsrecht en zodoende dus niet berust op een grondwetsartikel. (1) Daarnaast was de gewijzigde rol van de politieke partijen binnen het bestel het doelwit van de anti-demokratische kritiek. In dit hoofdstuk wordt een inleidend overzicht gegeven van de belangrijkste anti-demokratische groeperingen.

Er is niet gestreefd naar volledigheid; slechts die bewegingen, die mijns inziens van belang zijn voor het ontstaan van het Verbond voor Nationaal Herstel, worden uitvoerig besproken.

In zijn Crisis en critiek der democratie, dat bij het schrijven van dit hoofdstuk als leidraad fungeerde, maakt AA de Jonge een onderscheid tussen een 'deftige' en een 'plebejische' stroming in het anti-demokratisme. Dit onderscheid is gebaseerd op een verschil van achterban en ideologie. De 'deftige' anti-demokraten komen voornamelijk uit hogere sociale kringen, de 'plebejische' met name uit lagere sociale klassen. De eerste groep is sterk verbonden met de maatschappij, waarin zij (nog) belangrijke posities in-

nemen. Behoud van deze maatschappij staat centraal in hun ideologie. De tweede groep is veel minder gebonden aan de bestaande maatschappij, waardoor zij veel eerder neigen naar revolutionaire ideologieën als het fascisme en het nationaal-socialisme. De Jonge spreekt in dit kader van respectievelijk konservatieve en revolutionaire anti-demokraten. (2) Ook zou men de laatste groep progressieve anti-demokraten kunnen noemen; het willen vestigen van een 'nieuwe orde' wijst in deze richting! In de jaren '20 was de grens tussen beide groepen moeilijk te trekken. Maar langzamerhand ontwikkelde deze scheidslijn zich tot een moeilijk te overbruggen kloof. Alle latere pogingen om deze kloof te overbruggen faalden dan ook. Het Verbond voor Nationaal Herstel werd voornamelijk bevolkt door 'deftige' of konservatieve anti-demokraten. Zodoende wordt in dit hoofdstuk vooral aan deze groep aandacht besteed.

De katholieke anti-demokratische stroming bleef mede door haar katholieke karakter enigszins geïsoleerd. Het latente antipapisme in de kring van anti-demokraten van vrijzinnige en protestantse huize versterkte dit isolement (3) In het Verbond voor Nationaal Herstel speelden katholieken een uiterst bescheiden rol. Daarom wordt ook aan de katholieken slechts zijdelings aandacht besteed.

In dit hoofdstuk beperk ik mij tot de periode 1917-1933. Het eigen karakter van het naoorlogse anti-demokratisme verklaart het beginpunt. In de eerste naoorlogse jaren kreeg het meer principiële verzet tegen de democratie twee opportunistische bondgenoten: het verzet tegen de uitbreiding van de democratie en het ongenoegen over het functioneren van het staatsbestel. Hierdoor en mede door de opkomst van het socialisme, verbreedde zich de anti-demokratische beweging. Het ontstaan van het Verbond voor Nationaal Herstel in 1933 wordt als eindpunt van dit hoofdstuk beschouwd. De periode hierna komt in de volgende hoofdstukken ter sprake.

3.2 De eerste golf van het naoorlogse anti-demokratisme.

Voor 1921 verkeerden de anti-demokraten in een isolement. Prof dr JH Valckenier Kips, behorend tot de Bond van Vrije Liberalen, is hiervan een duidelijk voorbeeld. Al in 1908 publiceerde hij Het Faillissement van het Parlementaire Stelsel, waarin hij de combinatie van het parlementaire stelsel en het te ruime kiesrecht verfoeide. (4) Een ander voorbeeld was de Leidse hoogleraar prof dr GJBJ Bolland, die ook reeds in 1909 zijn principieel anti-demokratische denkbeelden debiteerde. (5)

Na 1921 ontstond een bredere belangstelling voor de anti-demokratische denkbeelden. De achtergrond hiervan vormde de al eerder geschetste algemene reactie tegen enerzijds de politieke en sociale veranderingen in de voorgaande periode en anderzijds de toegenomen invloed van de sociaal-demokraten en kommunisten. De Jonge wijst op het sociaal-konservatieve karakter van het anti-demokratisme in de eerste periode. (6) Zonder het belang van de sociale hervormingen te miskennen, wil ik het belang van de politieke hervormingen, die De Jonge mijns inziens onderschat, benadrukken.

Een aanwijzing voor de bredere belangstelling waren de vier openbare redevoeringen, die Bolland in het voorjaar van 1921 hield. In De Teekenen des Tijds uitte de filosoof Bolland zijn principieel anti-demokratische denkbeelden. (7) Een ander teken waren de inspanningen van de rebelse bohemiën Erich Wichman, eveneens een exponent van het principiële anti-demokratisme, tijdens de Amsterdamse raadsverkiezingen in 1921. Via het verkiezingssukses van de Rappaillepartij - met 'beroepsdwaas, straatkomiek en zatladder' Cornelis van Gelder, alias Had-je-me-maar, als lijsttrekker - zette Wichman de democratie voor schut. (8)

Naar aanleiding van Mussolini's Mars naar Rome ontstond in december 1922 het Verbond voor Actualisten. (9) Belangrijke leden waren dr KHE de Jong, de schatrijke dr AA Haigh-ton en de door Bolland beïnvloedde HA Sinclair de Rochemont.

De Actualisten paarden in eerste instantie hun streven naar gezagsherstel, dat neigde naar staatsabsolutisme, aan sociaal-konservatieve opvatting. Dit laatste werd vermoedelijk ingegeven door de reactie op het sociaal-progressieve socialisme. Later werd men in sociaal opzicht vooruitstrevender.

De Vlootwetskrisis in 1923 wekte zoals gezegd beroering in konservatieve en gezagsgetrouwe kringen. Het anti-demokratisme kreeg een nieuwe impuls. Deze impuls resulteerde in de oprichting van het Vaderlandsch Verbond en de Nationale Unie.

In november 1924 ontstond het Vaderlandsch Verbond, dat voor een belangrijk deel bestond uit leden van twee liberale splinters: de Liberale Partij van Van Houten en de Partij voor Volkswelvaart. De aanhang kwam voornamelijk uit de maatschappelijke bovenlaag; ondernemers, ambtenaren en militairen. Onder de initiatiefnemers bevonden zich onder meer oud-kolonel AFL Faubel, jhr mr dr WD de Jonge, Simon A Maas, jhr mr MJ van Löben Sels, ir JW Nierstrasz en JD Viruly. In haar ideologie stond de economie centraal: de groep laat zich kennen als konservatief-liberaal. Toch pleit men ook voor de terugkeer naar het distriktenstelsel. De deelname aan de kamerverkiezingen van 1925 leidde tot een nederlaag. De beslissing om aan de verkiezingen deel te nemen had de beweging al verdeeld en het teleurstellende resultaat leidde tot een breuk. Een gematigde minderheid, waaronder de uit de Liberale Partij afkomstige Viruly en De Jonge, keerde terug naar Van Houten, die buiten het Vaderlandsch Verbond was gebleven. Kort daarna werd dit groepje liberalen in de Vrijheidsbond opgenomen. (10) De meerderheid evolueerde onder leiding van Maas in radikale richting door met de Actualisten te fuseren. Ook binnen actualistische kring was een scheiding ontstaan: de gematigden fuseerden met het Vaderlandsch Verbond en de radikalen onder leiding van Haighton en Sinclair de Rochemont zouden uiteindelijk in 1927 het fascistische De Bezem oprichten. De kloof tussen konservatief en revolutionair bleek hier duidelijk.

De nieuwe organisatie Het Vaderlandsch Verbond nam een tussenpositie in het radikale fascisme van Haighton cs en het konservatieve liberalisme in. Men combineerde een anti-demokratische opstelling met het streven naar staatsont-houding op economisch gebied. Na de breuk met Haighton leidde het verbond een krachteloos bestaan. In 1932 fuseerde het met het Nieuw Verbond voor Nationalisten.

Eind 1924 ontstond een beweging, die voor mijn verhaal uiterst belangrijk is, daar ik het beschouw als een voor- loper van het Verbond voor Nationaal Herstel: de Nationale Unie. Prof dr FC Gerretson lijkt de aanzet tot het ontstaan te hebben gegeven. (11) Omdat Gerretson nog vele malen ter sprake zal komen, onderbreek ik de chronologie om hem enigermate te introduceren. Zijn veelzijdigheid maakt een deugdelijk introductie binnen de beperkte ruimte welhaast onmogelijk. Gerretson (1884-1954) was onder andere dichter, journalist, hoogleraar, historicus en politikus. 'Een harts-tochtelijk man met grote intellectuele gaven', aldus De Jong. (12) Een mens met geniale invallen, maar zonder het doorzettingsvermogen om begonnen projekten te voltooien. (13) Een konstante in zijn leven was zijn betrokkenheid bij de Indi-sche kwestie; tot zijn dood streed hij voor het behoud van de rijkseenheid. (14) Zo komen we Gerretson tegen bij de oprichting van de Utrechtse indologische fakulteit en bij het tijdschrift De Rijkseenheid. Politiek gezien was Gerretson overtuigd konservatief. Hij greep direkt terug op de denkbeelden van christelijk-historische voormannen als Bilderdijk, Groen van Prinsterer en De Savornin Lohman. Met laatstgenoemde onderhield hij een nauwe relatie. Gerretson vertegenwoordigde de historische richting, die uitgaat van de historisch gegroeide realiteit . Deze richting zet zich af tegen de revolutionaire richting, die de bestaande situa-tie wil modelleren naar een abstrakt (onhistorisch) ideaal. In het denken van Gerretson was een belangrijke rol wegge-legd voor de door Lohman gepropageerde twee-eenheid gezag en vrijheid: zonder gezag geen vrijheid en andersom. Volgens Gerretson was het noodzakelijke evenwicht tussen beide ele-menten zoek geraakt door het benadrukken van de vrijheid.

In de praktische staatkunde betekende dit, dat hij de positie van het kabinet wilde versterken tegenover de volksvertegenwoordiging. In dit kader zou hij in 1933 pleiten voor een koninklijk kabinet, waardoor het parlementair stelsel zou zijn afgeschaft. In tegenstelling tot De Jonge beschouw ik Gerretson als een karakteristiek vertegenwoordiger van de christelijk-historische ideologie. De Jonge overschat mijns inziens de autoritaire inslag in de denkbeelden van Gerretson; de sterke afwijzing van het staatsabsolutisme, dat hij herkende in zowel het Italiaanse fascisme als in het Duitse nationaal-socialisme, onderstreept mijn visie. De vrijages met personen en bewegingen met een duidelijk fascistische signatuur kunnen worden verklaard door de overeenkomsten, maar het kortstondige karakter van deze avonturen wijst daarentegen op de principiële verschillen tussen de konservatieve denkbeelden van Gerretson en de revolutionaire ideeën van zijn fascistische kompanen. In het vorige hoofdstuk zijn de problemen binnen de CHU behandeld; Gerretson, die de lijn van Lohman wilde voortzetten, kwam in conflict met de democraten binnen de partij. Mogelijk op aanraden van Lohman raakte hij betrokken bij de Nationale Unie. Immers, in De Scheidslijn uitte De Savornin Lohman de doelstelling van de unie: doorbreking van de op de antithese gebaseerde politieke scheidslijn en samenwerking van nationale elementen van konfessionele en vrijzinnige huize. (15)

De Nationale Unie ontstond door samenwerking van ontevreden christelijk-historischen en liberalen teneinde de antithese te overbruggen. Deze samenwerking mondde uit in het zogenaamde Staatkundige Advies, een open brief aan de politieke partijen ondertekend door meer dan tweehonderd voraanstaande Nederlanders. Tot de oorspronkelijke kern behoorden naast Gerretson, de liberalen prof mr ja Eigeman en het latere VNH-kamerlid mr dr WM Westerman, het AR-kamerlid C van de Voort van Zijp, jhr R Groeninx van Zoelen, dr MRJ Brinkgreve en JC Kielstra. (16) Later werd ook Wouter Lutkie, priester en voorman van de katholieke herstelbeweging, bij de unie betrokken. (17)

Twee heren verdienen nadere introductie vanwege hun latere betrokkenheid bij het Verbond voor Nationaal Herstel. Eigeman was liberaal en Thorbecke-adept. Hij verweet De Vrijheidsbond het liberalisme te schenden door de vijandige opstelling tegenover het godsdienstige leven. In een aantal publikaties, zoals het in 1925 verschenen De politiek-godsdienstige antithese, pleitte hij voor opheffing van de antithese. De politieke hergroepering was voor Eigeman voldoende - staatsrechtelijke hervormingen achtte hij niet nodig. Veelbetekenend was de rol van Eigeman binnen de religieuze liberalen in de Vrijheidsbond, die zich rond het tijdschrift De Wachter hadden verenigd. Tegenover de zeer gematigde Eigeman stond Westerman, die eveneens lid was van de liberale Vrijheidsbond. Zijn denkbeelden waren echter al in de jaren twintig weinig liberaal; als redakteur van het Haagsch Maandblad liet hij kennen als een felle anti-demokraat, die ondanks zijn 'deftige' afkomst bijna 'plebejische' denkbeelden aanhing. (18) De rol van Westerman binnen de wel zeer 'deftige' Nationale Unie was gering.

De Nationale Unie nam niet deel aan de parlementsverkiezingen van 1925. Door de publikatie van het Staatkundig Advies wilde zij de konfessionele en de vrijzinnige partijen dwingen samen te werken 'tot handhaving van de nationale erfgoederen'. In het advies bevond zich ook de these van Eigeman, die later tot 'grondstelling' van de Nationale Unie zou worden: 'Wij erkennen het Christelijk karakter van ons volksleven als den historischen grondslag onzer nationalen beschaving en aanvaarden de liberalen staat als het kader, waarbinnen dit karakter zich onbelemmerd in alle richtingen kan ontwikkelen'. - Hierin herkent men de christelijk-liberale synthese, die Von der Dunk signaleerde in de toenmalige politieke situatie. (19) - Terwijl Eigeman een hergroepering voldoende achtte, ging de Nationale Unie verder. De nagestreefde staatkundige hervormingen verraadde het anti-demokratische karakter; het parlementair stelsel en het distriktenstelsel moesten het ontgelden, terwijl het centrale gezag werd 'ontlast' door funktionele

decentralisatie. De Jonge noemt deze denkbeelden 'niet principieel in strijd met de democratie'. Doordat ik 'anti-demokratisch' enigszind anders gedefinieerd heb kom ik tot de konklusie, dat het stuk 'deftig' of konservatief anti-demokratisch is.

De kabinetsformatie van 1925 leidde niet tot de gewenste doorbraak van de politieke antithese. En de Nationale Unie ontwikkelde zich tot slechts een selekte groep intellectuelen, die voornamelijk nog schriftelijk naar buiten traden. Wel werden er nog pogingen ondernomen om kontakten te leggen met andere ontevredenen. Deze pogingen verdienen onze aandacht, omdat ze overeenkomsten vertonen met de latere strategie van het Verbond voor Nationaal Herstel. Richtten zich voor 1925 op de ontevredenen binnen de partijen, nu zoekt men contact met ontevredenen die zich buiten de partijen georganiseerd hadden. De Nationale Unie diende een 'geestelijke holding-company' van allerlei losse groepen te worden; de samenwerking zou vanzelf nauwer worden. Men benaderde onder andere Onze Vloot, Oost en West, Mobilisatiekruis, de Nationale Bond tegen de Revolutie, het Nationaal Jongeren Verbond, Bijzonder Vrijwillige Landstorm en Burgerwacht. (20) In hoeverre deze pogingen sukses hadden is onduidelijk. Wel prijken op een ledenlijst van de Nationale Unie - waarschijnlijk anno 1931-1932 - de namen van HR Boeree (Burgerwacht Amsterdam), W Inden (NJV), mr M Rijke (Nationale Bond tegen de Revolutie; was gedurende enige tijd zelfs voorzitter van de Nationale Unie) en R Zuyderhoff (Oost en West).

Om het belang van de Nationale Unie voor het latere Verbond voor Nationaal Herstel nogmaals te onderstrepen, wil ik de nationaal herstellere op dezelfde lijst opsommen: Fürstner, Inden, Nederburgh, Snijders, Swart, Quant, Eigenman, Van Hilten en Westerman. Deze opsomming toont mijns inziens in ieder geval de verwantschap tussen de Nationale Unie en het Verbond voor Nationaal Herstel aan.

Anno 1926 is de eerste fase in de geschiedenis van het na-oorlogse anti-demokratische denken in ons land voorbij. Deze eerste golf viel samen met de toevallige economische en politieke spanningen. De teruggekeerde rust bleek fnuikend voor de anti-demokratische bewegingen.

Ik onderschrijf hier de konklusie van De Jonge: het georganiseerde anti-demokratisme was in deze periode overwegend konservatief van karakter en haar aanhangers waren hoofdzakelijk afkomstig uit zogenaamde betere klassen. En: 'Zodra de economische conjunctuur weer omhoog ging, verloren de bezittende klassen al hun belangstelling voor fundamenteel anti-democratische hervormingen'. (21) De konklusie behoeft echter een aanvulling: naast economische problemen waren ook politieke spanningen belangrijk voor het ontstaan van anti-demokratische bewegingen. De opkomst van de sociaal-demokraten en de dreigende 'uitholling' van de defensie en de rijkseenheid gaven in konservatieve kringen en het toch al geringe vertrouwen in de parlementaire democratie een fikse deuk. De littekens zullen zich in de jaren dertig weer doen gevoelen.

3.3 Anti-demokratische bewegingen na 1931.

Het tijdvak 1926-1931 was een periode van relatieve rust op economisch en politiek terrein. De anti-demokratische beweging geraakte in een isolement. Bevrijd van de konservatieve ballast, ontwikkelde zich een revolutionair anti-demokratisme, dat verwant was aan het fascisme en het nationaal-socialisme. (22) De kloof tussen het konservatieve en het revolutionaire anti-demokratisme werd steeds breder.

Het konservatieve anti-demokratisme lag in deze periode geheel op zijn achterste. De Nationale Unie en Het Vaderlandsch Verbond waren op sterven na dood. Het ontstaan van het Verbond voor Nationalisten in 1928 leek hiermee in strijd. Mogelijk was de Belgische kwestie de oorzaak van het oplevende nationalisme. (23) Het Verbond voor Nationalisten ontstond door het samengaan van de Brabantse arts

dr CHA van der Mijle, die sinds 1923 de Nationale Bond voor Bezuiniging leidde, en een groep oud-aktualisten onder leiding van CJ van Eijdsen. Het nationalisme van deze groep had een negatief karakter; anti-socialistisch, anti-kommunistisch en anti-pacifistisch. (24) Dit nationalisme, dat ook terug te vinden was in de in de vorige paragraaf genoemde bewegingen, speelde eveneens een rol bij het ontstaan van het Verbond voor Nationaal Herstel.

Na het rustige intermezzo namen de economische en politieke spanningen omstreeks 1931 weer sterk toe, hetgeen resulteerde in een toenemende aktiviteit in anti-demokratische kringen. Mede door het sukses van de nationaal-socialisten in Duitsland ontstonden konsentratiepogingen: de verschillende anti-demokratische splinters wilden samen een sterke beweging vormen, die de nieuwe mogelijkheden met sukses kon uitbuiten. Bij deze pogingen bleken persoonlijke tegenstellingen en principiële verschillen - vooral tussen konservatieve en revolutionaire anti-demokraten - een vaak onneembare hindernis. En met moeite bereikte fusies liepen soms al na korte tijd stuk.

Een belangrijke rol in de konsentratiepogingen speelde de Utrechtse hoogleraar prof dr HP Blok, die volgens De Jonge een bewonderaar van het Italiaanse fascisme was. (25) Blok startte zijn anti-demokratische loopbaan in het zojuist behandelde Verbond voor Nationalisten. Na een konflikt met Van der Mijle en Van Eijdsen, richtte hij in maart 1931 het Nieuw Verbond voor Nationalisten op, waarbij vele nationalisten zich aansloten. (26) Het voortgezette Verbond voor Nationalisten is van geen belang. Van Eijdsen komt na enige omzwervingen - onder andere het Nationaal Oranje Verbond - bij het Verbond voor Nationaal Herstel terecht. (27) Het Nieuw Verbond voor Nationalisten had een eigen tijdschrift, De Nationalist. Vanuit deze positie streefde Blok naar een konsentratie van anti-demokratische krachten. In februari 1932 ontstond door een fusie met Het Vaderlandsch Verbond van De Jong het Nederlandsch Verbond van Nationalisten. (28)

Daarnaast werd het vooraanstaande lid van de Nationale Unie, jhr R Groeninx van Zoelen, vaste medewerker van De Nationalist. Uit deze samenwerking vloeide in mei 1932 een nieuwe fusie voort: het Nieuw Verbond voor Nationalisten ging op in de Nationale Unie, dat hierdoor het karakter van 'generaals zonder leger' geleidelijk verloor.

De Nationale Unie werd geleid door de al eerder geïntroduceerde Gerretson. Sinds april 1931 had hij de leiding in de unie (weer) opgenomen. Het leek het startsein voor een opleving van deze ingeslapen organisatie. Door de samenwerking met Blok's nationalisten kreeg de Nationale Unie behalve een leger ook eigen periodiek. De samenwerking lijkt te zijn bewerkstelligt door Groeninx van Zoelen, die veel dichtter bij het fascisme stond dan Gerretson. (29) In mijn ogen was hij ook de belangrijkste architect achter de samenwerking tussen de Nationale Unie en de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond van Jan Baars, die een meer revolutionair karakter had. (30) De houding van Gerretson tegen deze opmerkelijke samenwerking is mij onbekend. Tijdens de voorbereiding van de verkiezingen van 1933 was Gerretson betrokken bij de bespreking van een eventuele verkiezings-samenwerking tussen de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond en het Verbond voor Nationaal Herstel, die later uitgebreid ter sprake zal komen. De verwijdering tussen Gerretson en de fascistten bleek overduidelijk toen de eerstgenoemde de kiezers adviseerde om op Colijn te stemmen. (31) En dus niet op de lijst-Baars. Later zou Gerretson uittreden. Groeninx van Zoelen evolueerde verder in fascistische richting.

In december 1931 was een nieuwe beweging ontstaan, die zou uitgroeien tot de belangrijkste organisatie van de anti-demokratische stroming: de Nationaal-Socialistische Beweging van ir AA Mussert en C van Geelkerken. Mussert was betrokken geweest bij het verzet tegen het verdrag met België. Hij was lid van De Vrijheidsbond en later van de Nationale Unie. (32) Geelkerken had daarentegen reeds een actieve loopbaan in de anti-demokratische beweging achter de rug.

(33) Na een vrij gematigd begin schoof de NSB steeds verder op in nationaal-socialistische richting. In de eerste tijd ging een sterke wervende kracht van de beweging uit, die uiteindelijk resulteerde in het verkiezingssucces van 1935. Hierna zette echter de neergang in.

Anno 1932 kende de anti-demokratische stroming drie organisaties van betekenis: de Nationale Unie, de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond en de Nationaal-Socialistische Beweging. In dit krachtenveld ontstond het Verbond voor Nationaal Herstel. De verhoudingen tussen dit verbond en de andere organisaties komen in de volgende hoofdstukken ter sprake.

Hoofdstuk 4

Van Gybland Oosterhoff en de eerste konsentratiepogingen.

4.1 Inleiding.

Van Gybland Oosterhoff, die in onmin leefde met de CHU, was na 1930 betrokken bij een aantal konsentratiepogingen. Uit de bronnen is niet geheel duidelijk welke hiervan aan de wieg van het Verbond voor Nationaal Herstel stond. Desondanks heb ik een aantal pogingen in mijn verhaal opgenomen.

Mr dr HHA van Gybland Oosterhoff, later de spil van het verbond, speelt al tijdens deze eerste fase een belangrijke rol. Deze rol is hoogstwaarschijnlijk enigszins overbelicht, doordat zijn nagelaten papieren de belangrijkste bron voor mijn verhaal zijn. Deze ongewilde eenzijdigheid is er de oorzaak van dat er op bepaalde momenten, bijvoorbeeld als Van Gybland Oosterhoff in het buitenland verkeert, zwarte gaten in het tijdsverloop vallen, zodat de lijnen soms maar moeilijk te trekken zijn. Gelet op de belangrijke rol van VGO wil ik eerst enige aandacht besteden aan zijn achtergrond.

4.2 Mr dr HHA van Gybland Oosterhoff.

Horace Hugo Alexander van Gybland Oosterhoff werd op 26 mei 1887 in Batavia (Nederlands-Indië) geboren. In Nederland bezocht hij het gymnasium in Haarlem. Hierna studeerde hij rechten te Amsterdam en later staatsrechtswetenschappen in Utrecht.

Na zijn studie werd hij ambtenaar op het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel. In 1914 werd VGO benoemd tot adjunct-sekretaris van het Koninklijk Nationaal Steuncomite, dat kort na het uitbreken van de wereldoorlog was opgericht. Het is zeer wel mogelijk dat VGO hier in contact kwam met de toenmalige verantwoordelijke minister, mr MWF Treub. De kontakten met Treub zullen in het verloop van het verhaal van invloed blijken op het verdere leven van VGO.

Halverwege de oorlog trag Van Gybland Oosterhoff in dienst van de Bataafse Petroleummaatschappij. Samen met Gerretson, de vrouweling van CHU-voorman De Savornin Lohman, werd hij privé-sekretaris van de toenmalige direktEUR, dr H Colijn. Tijdens de roerige novemberdagen waren Gerretson en VGO - met op de achtergrond jhr mr AF de Savornin Lohman en Colijn, die in Londen verbleef - de voormannen van de protestantse reaktie. (1) Deze korte, maar tumultueuse dagen hadden een sterke invloed op het politieke denken en voelen van VGO, waarmee in mijn ogen het verband tussen 1918 en 1933 nogmaals wordt aangetoond. Dit politiek denken en voelen had een positief en een negatief element: positief was het streven tot behoud van de nationale eenheid en de Oranje-monarchie; negatief de bestrijding van iedere politieke stroming die deze en andere nationale waarden ondermijnde, zoals het kommuniste, de sociaal-demokratie en het vrijzinnig-liberalisme. VGO kan mijns inziens dan ook worden beschouwd als een konservatief, als iemand die de historische verworvenheden wilde verdedigen tegen de nieuwe ontwikkelingen. Tezamen met oud-minister jhr mr BC de Jonge, op dat moment direktEUR van de BPM, stond VGO aan de wieg van de na november 1918 opgerichte Burgerwachten en Bijzonder Vrijwillige Landstorm. Het kontakt met deze geïnstitutionaliseerde 'angst voor de revolutie' heeft VGO tot aan zijn dood onderhouden.

Als direktEUR van het BPM-filiaal in La Coruna verbleef VGO korte tijd in Mexico. Hier deed hij de ervaring op, 'dat een eigen gezag in zulke achterlijke staten niet in staat is om het land tot politieke en ekonomische ontwikkeling te brengen'. (2) De doorwerking van deze ervaring op zijn latere aktiviteiten in de koloniale politiek is evident. Na zijn terugkeer in Nederland werd VGO via de toenmalige voorzitter Treub benoemd tot sekretaris van de Ondernemersraad voor Nederlands-Indië, een samenwerkingsorgaan van Nederlandse bedrijven met belangen in Indië. Het was in 1921 opgericht op initiatief van een aantal ondernemers, waaronder dr GJK van Aalst, ter bestrijding van de steeds

sterker wordende stroming die streefde naar de verbreking van de koloniale banden met Nederlands-Indië. (3) Tijdens de twintiger jaren stond de koloniale politiek in het teken van de strijd tussen deze ethische richting en de historische richting, die wilde vasthouden aan de historisch gegroeide situatie.

In deze periode raakte VGO ook geïnteresseerd in het verschijnsel 'fascisme'. Hoewel hij het fascisme als zodanig verwierp, waardeerde hij de geest 'die begon op te staan in de landen, waar alles moreel, sociaal, geestelijk ten onderste boven is geworpen'. En deze geest is niet revolutionair, maar de Italiaanse uiting wel, want daar is 'gezag zonder vrijheid'. (4) Hieruit blijkt mijns inziens zijn christelijk-historische gedachtenwereld: het noodzakelijk samengaan van gezag en vrijheid was een kernelement in het denken van CHU-aartsvader De Savornin Lohman.

In zijn functie bij de Ondernemersraad werd VGO nauw betrokken bij de totstandkoming van de Indologische Faculteit aan de Rijksuniversiteit Utrecht. (5) Deze instelling moest een tegenwicht vormen tegen de door ethische aspecten gedomineerde Leidse opleiding van Indische bestuursambtenaren. Het initiatief hiervoor ging uit van Treub. Bij het voltooiën van het projekt werd welwillende medewerking verleend door onder andere dr CJK van Aalst, minister Colijn en minister van Onderwijs, de CHU-er dr JTh de Visser. Hoogleraar werden Gerretson, jhr mr BC de Savornin Lohman en de Wageningse hoogleraar prof dr JC Kielstra. (6) VGO werd sekretaris van de faculteit.

In de jaren 1926-'29 was VGO betrokken bij het verzet tegen de door de minister voorgestelde aanpassing van de samenstelling van de Volksraad, waardoor een zogenaamde 'inlandse meerderheid' ontstaan zou. Het moeizaam bereikte kompromis van 1925 werd hierdoor opengebroken. Behalve VGO speelden Treub, BC de Savornin Lohman, prof mr IA Nederburgh, Gerretson, De Visser en Colijn hierbij een rol van betekenis. Ook was VGO nauw betrokken bij de standpuntbepaling hierover binnen de CHU; in dit kader werkte hij steeds meer samen

met dr JTh de Visser. (7) Binnen de Chu stonden De Visser en VGO tegenover de vertegenwoordigers van de zending, die werden gesteund door Snoeck Henkemans. Interessant in dit kader is de opmerking van VGO: 'Dr de Visser zeide mij voor eenige tijd dat het het beste was om op het oogenblik uit de Tweede Kamer te houden zowel koloniale als militaire zaken, omdat deze niet anders dan kans liepen om verknoeid te worden.' (8) Hieruit blijkt dat door de verwickelingen rond onder andere Nederlands-Indië, het toch al niet zo grote vertrouwen in de parlementaire democratie op basis van het algemeen kiesrecht in deze kringen, verder werd uitgehold. Juist de waarden die VGO zo dierbaar waren werden bedreigd door het op nieuwe wijze samengestelde parlement.

Ook was VGO actief bij de voorbereiding van het koloniale tijdschrift De Rijkseenheid. Het initiatief hiervoor ging eveneens uit van de Ondernemersraad, cq Treub. Met financiële steun van allerlei ondernemingen ging dit in naam onafhankelijke tijdschrift in de herfst van 1929 van start. Het blad werd een spreekbuis van de koloniaal-historische richting en verraadde zo de banden met zowel de Ondernemersraad, als de Utrechtse faculteit. De redactie bestond behalve VGO, uit oud-gouverneur van Suriname, mr AJAA baron van Heemstra en prof dr mr FJH Cowan, buitengewoon hoogleraar aan de Indologische Faculteit en oud-ambtenaar in Indië; later werd ook prof mr IA Nederburgh, eveneens hoogleraar aan de genoemde faculteit, lid van de redactie. De vaste medewerkers kwamen zowel uit christelijke als uit liberale kring: dr H Colijn, jhr mr BC de Savornin Lohman, luitenant-generaal HNA Swart, prof mr J de Louter, H Krekel, prof dr FC Gerretson, prof mr JC Kielstra, GJW Putman Cramer (eveneens sekretaris van de Ondernemersraad) en dr LH Grondijs. De Rijkseenheid hield zich in eerste instantie enkel bezig met Indische aangelegenheden, maar later - om wat preciezer te zijn: in het najaar van 1932 - werd steeds meer aandacht aan de nationale politiek besteed. De inspanningen van VGO op dit gebied - en het verdwijnen van Nederlandsch Weekblad - waren hieraan

niet vreemd.

Zoals al eerder werd vermeld, behoorde VGO tot de CHU. Uit de bronnen blijkt niet wanneer hij lid werd van de Unie, maar uit onder andere zijn medewerking aan De Nederlander in 1923, blijkt in ieder geval nauwe verwantschap. Zeer wel mogelijk is dat VGO reeds vanaf zijn studententijd - toen hij actief was binnen de Nederlandsche Christelijke Studenten Vereeniging - lid was van de CHU. Ook kan het zijn dat de kontakten met jhr mr AF de Savornin Lohman in 1918 geleid hebben tot het lidmaatschap. Duidelijk is echter wel dat hij in de eerste jaren een zeer bescheiden rol binnen de partij speelde.

Eind 1923 trad VGO voor het eerst duidelijk in het voetlicht door een ingezonden brief in De Nederlander van 6 november 1923, waarin hij zijn ongenoegen uitte over de Vlootwetkrisis. Hij pleitte voor het behoud van de rechtse regeringssamenwerking, omdat hij een rooms-rode coalitie vreesde. (9) Blijkens de korrespondentie in het archief-VGO heeft hij veelvuldig contact met jhr mr BC de Savornin Lohman. Deze neef van de CHU-voorman, die later zitting nam in de Senaat en professor aan de Utrechtse Indologische Faculteit werd, behoorde tot de konservatieve vleugel van de CHU. In de eerder beschreven spanningen binnen de CHU koos VGO steeds duidelijker de zijde van de behoudsgezinden, die met name het historische element van de CHU benadrukten. Tijdens de Vaticaankrisis en de daarop volgende komotie in de partij trad VGO zelf op als woordvoerder; tijdens de Algemene Ledenvergadering in 1926 hekelde hij de opstelling van de kamerfractie en het feit dat juist jhr mr DJ de Geer Colijn was opgevolgd als eerste minister. (10) Ook komt VGO in konflikt met Snoeck Henkemans wegens zijn koloniale visie, die volgens laatstgenoemde niet uitgaat van het CH-program-artikel, maar 'van letter en geest der koloniale beschouwing in een andere kring'. (11) Maar VGO hield vol, dat de koloniaal-historische richting geheel in overeenstemming was met de koloniale denkbeelden van jhr dr AF de Savornin Lohman en dus christelijk-historisch. (12) Echter

sinds het verscheiden van De Savornin Lohman was de koloniale visie van de CHU enigszins aangepast; via de vertegenwoordigers van de zending waren allerlei ethische elementen binnengeslopen.

De genoemde spanningen kwamen tot ontbranding naar aanleiding van de in het tweede hoofdstuk geschetste verwikkelingen rond dr de Visser. In samenwerking met onder andere De Visser, BC de Savornin Lohman, de invloedrijke CH-senator mr WL de Vos van Steenwijk en generaal jhr W Roëll, richtte VGO het tijdschrift Nederlandsch Weekblad op, dat een tegenwicht wilde vormen tegen de 'demokratische krachten' die via De Nederlander de CHU binnenslopen.

Na de dood van De Visser sr in april 1932 verliest de groep-Visser 'haar hoofd'. (13) Een al eerder aan het licht getreden verschil van opvatting tussen BC de Savornin Lohman en VGO leidde tot een breuk. De Savornin Lohman is bereid tot een kompromis; wellicht was zijn senaatszetel, behalve bron van inkomsten ook een positie van aanzien en invloed, hier debet aan. VGO, die buiten de inner-circle van de CHU stond, was tot een dergelijke toegevendheid niet bereid. (14) Hij keerde zich steeds meer af van de CHU en raakte betrokken bij allerlei konsentratiepogingen, die in de volgende paragraaf ter sprake zullen komen. Toch zei hij pas in 1933 zijn lidmaatschap op.

4.3 Eerste konsentratiepogingen.

Al voor de dood van De Visser kwam VGO, die steeds meer vervreemde van de CHU, in contact met personen uit de anti-demokratische beweging. Zodoende werd hij in het eerste half jaar van 1932, zij het zijdelings, betrokken bij een aantal konsentratiepogingen. Hierbij waren een aantal personen betrokken, die bij de totstandkoming van het verbond een rol zullen spelen.

Al in november 1931 kwam VGO, waarschijnlijk via de Indologische Faculteit, in contact met de daar Japannese taal- en letterkunde docerende prof dr JL Pierson. Pierson, nazaat

van het bekende bankiersgeslacht, was getrouwd met Mussolini-aanbidster en fanatiek fasciste Lucy Pierson, die beter bekend is onder haar pseudoniem Ellen Foreest. De positie van Pierson was onduidelijk. Enerzijds lijkt het alsof hij en zijn vrouw deel uitmaakten van de bezem-groep; via Pierson abboneert VGO zich op De Bezem. (15) Anderzijds was Pierson lid van Het Vaderlandsch Verbond, dat in februari 1932 fuseerde met het Nederlandsch Verbond voor Nationalisten van de Utrechtse hoogleraar prof dr HP Blok. (16) Daarenboven was Ellen Foreest vaste medewerkster van Blok's orgaan De Pijlenbundel. (17) Deze paradox kan deels worden verklaard door het relatief kleine verschil dat er anno januari 1932 tussen beide bewegingen bestond. Later zal Blok in de 'deftige' richting opschuiven.

In maart 1932 nodigde Pierson, die ontevreden was over de leiding van de Bezem-groep, VGO uit voor een bijeenkomst, die moest leiden tot een groot nationaal front. Behoudens VGO nodigde Pierson uit: oud-burgemeester van Rotterdam mr A Zimmerman, Pierson's vriend prof dr H Westra, de opvolger van Nederburgh als buitengewoon hoogleraar, prof HP Blok, HVV-voorzitter dr KHE de Jong en enige Bezem-dissidenten. (18) Later werd ook ir AA Mussert - waarschijnlijk via Westra - uitgenodigd; Mussert was toen al bezig met de NSB. (19) Mogelijk was ook BC de Savornin Lohman betrokken bij deze besprekingen. (20) Uit de mij beschikbare bronnen blijkt niet welke de inhoud was van deze besprekingen.

Ongeveer gelijktijdig bezocht VGO een bijeenkomst in Rotterdam met J Smid, lid van De Vrijheidsbond en een latere ideoloog van Landbouw en Maatschappij, zijn leerling dr ir JGJC Nieuwenhuis, eveneens lid van De Vrijheidsbond, en tenslotte de liberaal prof dr mr AG Verrijn Stuart. Doel van deze bijeenkomst was de oprichting van het Anti-Communistisch Verbond, dat klassiek-liberale beginselen op economisch gebied paarde aan de nationale gedachte. (21) Nieuwenhuis sprak van een politiek-ekonomische vereniging, 'die zal trachten om in alle niet-socialistische en niet-communistische partijen datgene te zoeken wat ons vereenigen kan, teneinde tegen het overal dreigende communistische gevaar

een krachtig front te kunnen vormen en tevens het herstel van onze zieke maatschappij onverwijld ter hand te nemen'. Het gehele schrijven is erg economisch van karakter, hetgeen verklaarbaar is vanwege het liberale element. Het eindigt met de leuze - vrij naar Marx: 'Vrije Staatsburgers vereenigt U!'. (22)

Pas in april 1932 werd pas weer iets van deze groep vernomen. De naam was veranderd: Vereeniging van Nederlandsche Staatsburgers. Voor de vergadering van 21 april 1932 werden uitgenodigd: bekenden als Pierson, Westra en Mussert en nieuwe gezichten als W Inden, de toenmalige voorzitter van het Nationale Jongeren Verbond, en res-luit DJ Karres, sekretaris van de gewestelijke Landstormcommissie Zuid-Holland-West. (23) Deze uitbreiding van de kring viel waarschijnlijk onder de verantwoordelijkheid van VGO. Mussert nam echter geen deel aan de bijeenkomsten. Het ontbreken van Blok en De Jong, die wel bij de vorige besprekingen met Pierson cs aanwezig waren, werd waarschijnlijk veroorzaakt door de fusie met de Nationale Unie van Gerretson. (24) Voor de vergadering in mei 1932 werden bovendien nog uitgenodigd: prof mr JA Eigeman, die we reeds in de Nationale Unie en De Vrijheidsbond waren tegengekomen, en prof Blok. (25) Eigeman, die wordt 'bewerkt' door Nieuwenhuis, met wie hij mogelijk nauw in contact staat, noemt de uitnodiging 'een voorrecht'. (26)

Doordat VGO kort daarna naar Zuid-Afrika reisde, valt er een gat in de berichtgeving. Hierdoor ontstaat de schijn, dat het gebeuren in deze paragraaf geheel los staat van de uiteindelijke oprichting van het Verbond voor Nationaal Herstel. Dit is zeer zeker niet juist. Hoewel het verbond misschien niet direkt is voortgekomen uit een van de genoemde bijeenkomsten, zijn deze niet onbelangrijk voor het ontstaan van het verbond. Door deze besprekingen kwam VGO in contact met personen, zoals Eigeman, Nieuwenhuis en - in mindere mate - Pierson, die een rol van betekenis in het VNH speelden. Daarenboven tonen deze bijeenkomsten het zoeken van VGO naar gelijkgezinden voor de verdediging van de nationale waarden. Als zodanig leek het mij juist deze 'eerste vinger oefeningen' in deze skriptie op te nemen.

Hierbij heb ik mij beperkt tot de belangrijkste. (27)

4.4 Comité voor Nationale Samenwerking.

Alvorens in oktober 1932 verder te gaan, onderbreek ik de chronologie en keer terug naar het ontstaan van het Comité voor Nationale Samenwerking, dat mijns inziens van uitermate groot belang was voor het ontstaan van het Verbond voor Nationaal Herstel.

Op 23 juni 1931 woonde VGO de eerste bijeenkomst van het Comité voor Nationale Samenwerking bij. Dit komitee was opgericht 'om meer samenhang te verkrijgen tusschen de verschillende vereenigingen, die zich ten doel stellen: het behoud van de orde en de verhooging van ons Nationaal bewustzijn'. (28)

Het is niet precies duidelijk wie de aanzet tot het komitee gaf. Het eerste schrijven was ondertekend door dr LH Grondijs, generaal PJ van Munnekrede en LMEJH Geradts. (28) Uit een later schrijven blijkt de rol van Geradts belangrijk. Tijdens een op verzoek van Treub door VGO gehouden inleiding werd laatstgenoemde benaderd door Geradts, die een samenwerking tegen het bolsjewisme op permanente basis wilde vestigen. Deze heeft Geradts toen naar Grondijs verwezen. VGO en Treub onderhielden toen reeds contacten met Grondijs, die tijdens de oorlog verslaggever aan het Russische Front was geweest en sindsdien een fervent tegenstander van het kommunisme. In een open brief in 1906 ontpopt hij zich als pro-Bolland en hegeliaan. (29)

De eerste vergadering werd voorgezeten door Treub, die met Geradts en Grondijs een uiterst belangrijke rol speelde bij de konstitutie van het komitee. Kort daarna overleed Treub. (30) Mr LJA Trip, die de nieuwe voorzitter van de Ondernemersraad voor Nederlandsch-Indië was geworden, werd als opvolger voor Treub aangezocht, maar zijn benoeming tot president van de Nederlandsche Bank verhinderde hem het voorzitterschap te aanvaarden. (31) Daarna werd mr BCJ Loder voorzitter.

Naast Loder bestond in oktober 1931 het bestuur van het komitee uit vice-voorzitter prof dr CW Vollgraff, (gewezen) rektor-magnifikus van de Rijksuniversiteit Utrecht en lid van het hoofdbestuur van Volksweerbaarheid; sekretaris Grondijs; adjunkt-sekretaris Geradts en de leden generaal LF Duymaer van Twist van de Bijzonder Vrijwillige Landstorm; generaal PJ van Munnekrede; Putman Cramer en VGO. Buiten het bestuur hadden in het komitee nog de volgende personen zitting: dr JTh Visser; prof jhr mr BC de Savornin Lohman; gen HNA Swart; JJC van Dijk, oud-minister van oorlog en voorzitter van Ons Leger; HM van Bemmelen en jhr CAL van Wyk, bestuursleden van Onze Vloot; gen van Terwisga, voorzitter van Mobilisatiekruis; W Inden, algemeen voorzitter van Nationaal Jongeren Verbond; R Zuyderhoff, voorzitter van Oost en West en voorheen betrokken bij de Nationale Unie; en mr dr JJM Noback van het Centraal Comité voor Werkgeversorganisaties. Deze uitgebreide opsomming geeft mijns inziens een goed beeld van het karakter van het komitee: personen uit leger en bedrijfsleven, die voorheen in afzonderlijke verenigingen het kommunisme bestreden en opkwamen voor defensie, kolonieën en andere nationale belangen, bundelden hun inspanningen.

De in de vorige alinea genoemde verenigingen hebben een aantal kenmerken gemeen, waarvan de afkeer van het kommunisme, sociaal-demokratie en aanverwante stromingen voorop staat. Andere punten van overeenstemming waren: behoud en versterking van de defensie en behoud van de Rijkseenheid. Tot slot ging dit alles meestal gepaard met een fanatieke en onvoorwaardelijke steun aan de monarchie. Deze overeenkomsten wijzen op het bestaan van een latente konsensus bij de achterban van deze verschillende verenigingen, die door de verhoogde politieke spanning in het begin van de jaren dertig aan de oppervlakte verscheen. De omvang van deze versnipperde groep is moeilijk vast te stellen. Daarbij is het niet zeker dat deze konsensus zich ook uitstreckte tot bijvoorbeeld sociaal-ekonomische opvattingen. Desondanks vormde deze groep een politieke realiteit. In mijn ogen was deze

groep de potentiële aanhang van Nationaal Herstel. Al moet direkt worden toegegeven, dat een niet onbelangrijk deel ervan zich (nog) thuisvoelde in de konfessionele en liberale partijen; met name Colijn scoorde hoog bij deze groep.

Het Comité voor Nationale Samenwerking bleef gedurende de jaren dertig geregeld - maandelijks - samenkomen. Het heeft steeds bewust de openbaarheid gemeden. Mede hierdoor is er over het komitee weinig bekend. Buiten het archief van VGO heb ik niets kunnen vinden.

Het belang voor mijn verhaal is, dat het Comité voor Nationale Samenwerking waarschijnlijk model heeft gestaan voor het Verbond voor Nationaal Herstel. Het samenbrengen van personen uit verschillende verenigingen en partijen ten behoeve van de nationale belangen was ook het uitgangspunt van het verbond. Maar terwijl het komitee slechts een afweer-komitee was, wilde het VNH positief de nationale gedachte propageren. Daarnaast trad het in de openbaarheid. In het door mij bekeken materiaal heb ik geen aanleiding gevonden voor de veronderstelling, dat het komitee het initiatief voor de totstandkoming heeft genomen. Eerder lijkt het plausibel, dat enkele leden van het komitee, die ontevreden waren met de beperkte doelstelling en werkzaamheid, de aanzet hebben gegeven tot de oprichting van het verbond. Deze veronderstelling wordt gesteund door de activiteiten die VGO naast het komitee ondernam en die in de vorige paragraaf zijn beschreven.

Hoofdstuk 5

Het ontstaan van het Verbond voor Nationaal Herstel.

5.1 Inleiding.

In het najaar van 1932 namen de binnenlandse spanningen toe. Op Prinsjesdag organiseerde de SDAP en het NVV in Den Haag een grote demonstratie tegen het regeringsbeleid. Aanhangers van de Nationale Unie en de Algemeene Fascisten Bond hielden een tegendemonstratie. Dit leidde tot ongeregeldheden, waarbij een politieagent om het leven kwam. Deze gebeurtenissen lieten een diepe indruk na. (1) Ik acht het zeer waarschijnlijk, dat dit gebeuren de aanleiding was tot de konsentratiepoging, waaruit later het Verbond voor Nationaal Herstel zou ontstaan. Toen Van Gybland Oosterhoff begin oktober uit Zuid-Afrika terugkeerde, waren de activiteiten al in gang gezet. Wel waren de plannen nog in een beginstadium; de eerste echte vergadering zou pas in november worden gehouden. Vanwege de afwezigheid van VGO blijkt in mijn bronnen geen direkt verband met de eerdere konsentratiepogingen.

5.2 De eerste activiteiten.

In oktober benaderde VGO de priester Wouter Lutkie, peetvader van de katholieke anti-demokratische beweging en nauw betrokken bij de Nationale Unie, met een uitnodiging voor de eerste vergadering van een 'nationaal herstel concentratie'. (2) De plannen hadden reeds een duidelijke vorm: binnen enkele dagen zou in De Rijkseenheid een oproep worden gepubliceerd en men was al bezig met het leggen van contacten voor het oprichten van plaatselijke afdelingen. (3) Hieruit blijkt mijns inziens, dat deze poging in tegenstelling tot eerdere goed opgezet en serieus van karakter was.

Rond deze tijd benaderde VGO ook BH Faddegon, die hij kende via de Gooise afdeling van het NJV en verschillende christelijke jongerengroepen. Faddegon bracht hem desgevraagd in

kontakt met oud-opperbevelhebber CJ Snijders, die juist in de picture stond, door de viering van zijn zeventigste verjaardag. (4) Snijders, die in 1918 na een konflikt met de regering de aktieve dienst had verlaten, had een zeer belangrijke rol gespeeld in de strijd tegen de afbraak van de defensie. Tevens was hij ere-voorzitter van de vereniging Ons Leger alsmede lid van de vereniging Onze Vloot. Via zijn neef WH Snijders had hij kontakten onderhouden met verschillende anti-demokratische bewegingen. (5) Al heel vroeg was Snijders 'hevig in verzet tegen de heerschappij van partijdogma, partij-egoïsme ten koste van waarachtige landsbelangen' gekomen. (6) En het konflikt met de minister zal het vertrouwen in de politiek zeker niet hebben versterkt. De ontmoeting tussen VGO en Snijders leidde tot de toezegging van Snijders, dat hij aan de komende besprekingen deelnemen zou. (7) Uit het voorgaande blijkt duidelijk, dat Snijders niet, zoals de legende ons wil doen geloven, de initiator van de aktie is geweest. (8)

Op 26 oktober 1932 verschijnt in De Rijkseenheid een oproep tot een nationaal-herstel-konsentrasië. Dit anonieme artikel - waarschijnlijk van de hand van redakteur VGO - was het eerste optreden van de groep-VGO in het openbaar. men streefde, aldus het artikel, naar "een 'nationaal herstel' concentratië ad hoc, dus geen partijformatië, eerder een federatief verband". Hierop volgde echter het kryptische "voor het nationaal herstel tijdelijk gebruik maken van de tegenwoordige parlementaire middelen". (9) Het toekomstige twistpunt - deelname aan de verkiezingen - bleek reeds in de kiem aanwezig. De afschuw van het parlementaire systeem en het inzicht dat men juist via dat verafschuwde parlement de noodzakelijke macht vergaren kan, lag ten grondslag aan dit dilemma.

De oproep leverde een aantal reakties op, die in twee groepen kunnen worden verdeeld: de enthousiasten en de personen die hun stokpaardjes willen stallen. Een voorbeeld van de eerste kategorië is het schrijven van DCN Bauduin, redakteur van het tijdschrift De Zakenwereld. Bauduin, die lid was

geweest van Het Vaderlandsch Verbond, wil door aktie voorkomen 'dat de bende van profiteurs en demagogen rustig op haar gecaptioneerde zetels' blijven. Hij besluit zijn brief met: 'er zijn ontelbaren in het land, die zich gaarne om een nationaal embleem zouden scharen'. (10) Jhr dr ir WJJ de Muralt, zoon van de liberale senator en schrijver van de in 1931 door de Nationale Unie uitgegeven brochure 'Beschouwingen over de grondgedachten van den korporatieven staat', is een voorbeeld van de tweede kategorie. De Muralt pleit voor de korporatieve gedachte, die volgens hem zowel de invloed van het parlement vermindert als het gezag versterkt. (11) Dat VGO - zeker op dat moment nog - niet warm loopt voor dit stokpaardje blijkt uit het ontbreken van een reaktie.

Ondertussen ondernam VGO pogingen om zijn groep uit te breiden. Een karakteristieke reaktie is die van E Luden, res-kolonel en CHU-lid. Hij stond wel sympatiek tegenover de aktie, maar verwachtte er geen resultaat van en bleef daarom zijn partij trouw. (12)

De konsentratiepogingen van VGO worden in het kamp van de Nationale Unie met argwaan bekeken. Mogelijk speelde angst voor konkurentie hierbij een rol. Jhr R Groeninx van Zoelen, naast Gerretson één van de voormannen van de Nationale Unie, raadde Lutkie aan om niet naar de bijeenkomst van VGO te gaan: 'Oosterhoff is een uitgesproken vijand van de Unie en een valsche vriend jegens Gerretson. Hij formeert een of ander nationalistisch partijtje en tracht thans het werk van de Unie hiervoor te benutten'. Enkele dagen later antwoordde Lutkie, dat hij samen met Gerretson naar de bijeenkomst gaat - 'Niet voor deelname, maar voor verkenning'. (13)

Op 10 november 1932 schreef Pierson over 'de geruchten over een nieuwe nationale club, die gevormd wordt uit de verschillende partijen, zonder de Nationale Unie en de nationaal-socialisten'. Blijkbaar was er nog sprake van een andere club, waarvan behalve Pierson, VGO en Smid deel uitmaakten. (14) Waarschijnlijk was dit een uitloper van de Rotterdamse bijeenkomst, die in 4.3 ter sprake kwam. Daar

ook Nieuwenhuis en Eigeman (nog) bij de nationaal herstel-konsentratie ontbreken lijkt de konklusie gerechtvaardigd, dat deze in mei 1932 gehouden besprekingen geen direkte voorloper van de nationaal-herstel-konsentratie was. En dat VGO slechts een aantal personen uit die eerder genoemde bespreking had 'meegenomen' - later zou hij ook Nieuwenhuis en Eigeman 'overhevelen'.

5.3 De eerste vergadering.

Op zaterdag 12 november 1932 werd de eerste bijeenkomst gehouden. De presentielijst bevatte vele bekende namen. Naast VGO, Snijders en de 'pottekijkers' Lutkie en Gerretson waren aanwezig: de van het CvNS bekende luitenant-generaal HNA Swart, oud-voorzitter van de Raad voor Nederlandsch-Indië en medewerker van De Rijkseenheid; oud-gouverneur van Suriname mr AJAA baron van Heemstra, eveneens medewerker van De Rijkseenheid; officier bij de marine en tweede voorzitter van Nationaal Verbond Godsdienst, Gezin, Gezag, JTh Fürstner; W Inden; majoor HWCE Mathon, docent op de KMA te Breda en actief in de strijd tegen het Belgisch verdrag; LMEJH Geradts; CHU-lid en oud-medewerker van Nederlandsch Weekblad D van Hilten Azn; en tenslotte prof mr H Westra. Snijders was voorzitter. Opvallend zijn naar mijn mening de banden met enerzijds het Comité voor Nationale Samenwerking en anderzijds De Rijkseenheid. De afwezigheid wordt gemeld van de leger- en vlootpredikant ds H Jansen en jhr Putman Cramer, sekretaris van de Ondernemersraad voor Nederlandsch-Indië, lid van het Comité voor Nationale Samenwerking en vroeger betrokken bij de Nationale Unie. (15)

In de toelichting stelde VGO twee vragen: hoe kunnen wij een beweging van nationaal herstel opzetten en moet men de verkiezingen laten voorbijgaan zonder iets te ondernemen? VGO, persoonlijk, wilde eerst een beweging om daarna misschien in de kamer de stem der beweging te laten weerklinken. Los van de suggestie van Snijders en Mathon om de Nationale Unie nieuw leven in te blazen, was eigenlijk iedereen voorstander van een nieuwe beweging. Gerretson hield

zich hierbij afzijdig. Geradts stelde het aldus: 'Voor een Nationale Beweging moet men de goedgezinde elementen in een groot verband kunnen omvatten, waarvoor het nodig is, dat men een schoone lei heeft, wat betreft de doelstelling en de te verrichten taak'. Over de deelname aan de verkiezingen ontbrak iedere konsensus. Met name Snijders heeft bedenkingen van praktische aard (moeilijkheden bij de verkiezingen met het opmaken van het programma), terwijl hij ook zijn twijfels had over het te verwachten resultaat. Ook Swart verwacht weinig heil van een enkele afgevaardigde in de Staten Generaal. Westra wijst daarentegen op het verkiezingssukses in Duitsland en ook VGO en Van Heemstra lijken voorstander van verkiezingsdeelname. Besloten werd een kommissie van onderzoek in te stellen, die de vergadering van advies kon dienen in de besproken vraagstukken. Deze kommissie werd samengesteld uit VGO, Geradts, Inden en - vreemd genoeg - Gerretson. - Dit lidmaatschap plaatst de opmerkingen van Lutkie in een vreemd daglicht; of het zou moeten, dat Gerretson het luistervink spelen in extremis doorvoert. Mogelijk is echter ook, dat Lutkie en Gerretson zich tegenover de argwanende Groeninx van Zoelen, die liever samenwerkte met de 'volkse' ANFB van Baars, vrijpleitten door middel van een smoesje. - (16)

Snijders uitte op het einde van de vergadering 'persoonlijke bezwaren' tegen het voorzitterschap. Zijn afkeer van de politiek en zijn bezwaren tegen parlementaire aktie waren hier hoogstwaarschijnlijk de reden voor.

In een reaktie op de vergadering schreef Mathon, dat de verschillende stromingen dichtbij elkaar staan. 'De bron waaruit zij allen ontspringen, is het besef, that something is rotten in the State of the Netherlands'. Daar echter over de geneesmethode nog verschil van mening bestond, zou men deze in eerste instantie buiten beschouwing moeten laten. Allereerst moesten degenen die ervan overtuigd waren dat Nederland 'ziek' is, worden bijeengehaald door middel van een oproep in de pers onder leiding van generaal Snijders. (17)

Eind november was het advies van de kommissie gereed. Uit het breedvoerige betoog bleek, dat men zich in eerste instantie richtte op de 'politiek daklozen', dat wil zeggen op individuen in plaats van organisaties. Men wil strijden voor een 'nationaal reveil, een herboren worden van den nationalen geest' en tegen 'de partijpolitiek, die door het tegenwoordige, evenredige kiesstelsel is geworden de pepiniere (baankwekerij) van allerlei belangen en belangetjes'. De christelijke grondslagen van onze samenleving, achtereenvolgens het geloof in God, de eerbied voor het Koningshuis en het gezinsverband, wil men handhaven en verdedigen tegen de aanvallen van het bolsjewisme en haar bondgenoten. Trots meldde men: 'Op dat gebied zijn wij conservatief!'. - Veelbetekenend is de verwijzing naar 'De Scheidslijn' van CHU-voorman jhr dr AF de Savornin Lohman. Het parlement, aldus het advies, tast het zogenaamde eigen recht van de overheid en zodoende het gezag aan - daarom wil men de rol van het parlement terugdringen. Ook het toenmalige kiesstelsel en de partijbonzen worden gehegeld; men wil een vertegenwoordigend systeem op organische wijze in plaats van op basis van het individuele kiesrecht. 'De nationale gedachte is in eerste plaats een geest, die de mensen doordrenkt en samenbindt' ondanks praktische verschillen van opvatting. Men was ook voor Rijkseenheid en versterking van de defensie. - 'de nationaal-historische geest'. Men verwerpt in dit stadium een oproep tot adhaesie, omdat men zich dan te vroeg bloot geeft aan de 'ontijdige kritiek der partijen, die concurrentie vrezet'. Tijdstip en inhoud van een publikatie zijn een kwestie van tactiek; eerst wil men een organisatie opbouwen. Over de kwestie van de verkiezingen: 'Zoo komen wij vanzelf tot de vraag, of met nationale lijsten moet worden gekomen, buiten eenig partijverband dus, want zijn en willen geen partij zijn. Het wil ons voorkomen, dat wanneer er kracht van ons werk zal uitgaan, wanneer wij niet louter een studieclub willen worden, dat wij ons dan in de strijd moeten werpen met dergelijke lijsten, althans de mogelijkheid daarvan moeten voorbereiden. Van de gang van zaken tot mei a.s. zou dan afhangen, of wij ons inderdaad in de ver-

kiezingsarena moeten werpen. Hartgrondig tegen onze wil, maar ter wille van res publica, de Vaderlandsche zaak'. Maar dan wel een nationale lijst met een alfabetische volgorde, zodat degene die de meeste stemmen verkrijgt wordt verkozen. Men wil een 'veiligheidsklep' zijn voor de politiek daklozen, die ander mogelijk rood, fascistisch of blanco zouden gaan stemmen. De grootste aanhang wordt verwacht uit de CHU, 'waar reeds jaren tevergeefs is geprobeerd om de Tweede Kamerfractie en de partijorganisatie te saneeren'. (18) Dit uitgebreide exposé geeft mijns inziens een goed beeld; desondanks wil ik twee algemene opmerkingen maken. Allereerst ten aanzien van de denkbeelden: men spreekt alleen over politieke zaken, op sociaal-ekonomisch gebied pleit men voor terugdringen van overheidsingrijpen en herinvoering van het harmonie model. Het vrij magere sociaal-ekonomisch programma is dus voornamelijk konservatief-liberaal. En met betrekking tot de strategie: de potentiële twistappel - verkiezingsdeelname - wordt zorgvuldig in voorbehouden en mooie frasen verpakt. Tussen de regels lees ik echter een sterke voorkeur voor deelname, die enkel wat is afgezwakt om de oppositie het zwijgen op te leggen. Beide aspecten zullen in de loop van het verhaal nog ter sprake komen.

Behalve aan de aanwezigen op de eerste vergadering stuurde VGO de adviesnota aan AJW Harloff, oud-lid van de Volksraad en Raad voor Nederlandsch-Indië, lid van De Vrijheidsbond en medewerker van De Rijkseenheid; FJ Heeris, kommandant van het Koninklijk Nederlandsch Instituut voor de Marine; prof mr JP Suyling, hoogleraar aan de Indologische Faculteit; en de al eerder genoemde prof mr IA Nederburgh. (19)

Gelijktijdig werden nog twee konsentratiepogingen ondernomen. 'Het spel gaat veel op een klucht lijken; eerst gaan ze met tien allen allemaal afzonderlijke organisaties oprichten en nu beginnen ze met tien pogingen tot samenwerking en eenheid'. (20) Uit de reakties op de nota van de advieskommissie bleken reeds de verschillen van opvatting, die

er tussen de betrokkenen bestonden en die later op het VNH een verlammeende werking zullen hebben. Ds Jansen maakte zich zorgen over de toekomstplannen: wel of geen partij? (21)

In zijn reactie wees Westra op een innerlijke tegenspraak in het stuk: de bestrijding van het parlementaire stelsel is volgens hem in strijd met 'de wil om nolens volens in de politiek te gaan om zetels in de kamer te verwerven'. De opmerking over de afkomst van de vermoedelijke aanhang wekt, aldus Westra, het vermoeden dat het een CH-reveil betreft. VGO antwoordde: 'zou de partij Lohman hebben blijven volgen, dan was het inderdaad een nationale partij geweest; zij heeft het niet gedaan en daarom wil men juist onder Christelijk-Historischen (doch ook onder vele liberalen) de mensen vinden, die geen outlet hebben voor hun nationale gevoelens, als zij moeten kiezen'. (22)

Nederburgh had, behalve opmerkingen over de lengte en de stijl ('te prikkelend voor andersdenkenden'), twee inhoudelijke bezwaren. Het te sterk terugdringen van het parlement zou het noodzakelijke evenwicht tussen overheid en vertegenwoordiging verbreken - alleen een tijdelijke diktatuur kan heilzaam zijn -. Essentieel was daarentegen de samenstelling van beide organen. Om deze te verbeteren wilde Nederburgh de revolutionairen uitsluiten, de invloed van de partijkaders terugdringen en de geldelijke positie van de volksvertegenwoordigers ('broodpolitici' zijn afhankelijk van partijkader en kiezers) wijzigen. De vertegenwoordiging moet worden samengesteld uit onafhankelijke mannen/vrouwen, die dat uit roeping doen; een nationale beweging moet deze mensen ruggesteun geven. 'Ik ben te oud om werkend lid van Uw beweging te zijn, maar zal deze met belangstelling volgen, wellicht ook steunen - als de definitieve plannen me aanstaan - met bescheiden geldelijke bijdragen en met mijn stembiljet'. (23) Nederburgh toont zich in deze reactie een aristokratisch georiënteerde konservatief. Zijn angst voor overmacht van het centraal gezag is in dit verband tekenend. Nederburgh speelde geen rol van betekenis in het VNH.

5.4 De tweede vergadering.

Op 10 december 1932 werd de tweede bijeenkomst gehouden. Daar het verslag van deze vergadering in het archief-VGO ontbreekt, beschik ik over minder gegevens. Afwezig waren in ieder geval Gerretson, Van Heemstra en Lutkie; laatstgenoemde wegens verblijf in Rome, de overigen wegens ziekte. Voor de eerste keer aanwezig waren Heeris en mr BCJ Loder, oud-president van het Internationaal Hof van Justitie en voorzitter van het CvNS. Loder had tegenover VGO zijn volledige instemming betuigd. In een brief aan Lutkie over deze vergadering schreef VGO: 'In principe is de Raad nu geconstitueerd en tevens is in principe de mogelijkheid van een nationale lijst aanvaard. Dit is con amore geschied door iedereen, ter vergadering aanwezig, met uitzondering van....Mathon....'. Mathon zag van verdere deelname af, omdat hij weinig voelde voor een parlementaire aktie. 'Alleen wanneer een leidersfiguur in de ware zin des woords zich aan het hoofd zou willen stellen, zou naar mijne mening een nationale lijst zich kunnen onderscheiden van een partijlijst'. (24) De bestaande kommissie, uitgebreid met Heeris, startte met de opbouw van een organisatie. In beginsel was besloten om op 1 februari 1933 met een korte publikatie te komen, terwijl begin april een definitieve beslissing zou worden genomen over verkiezingsdeelname. (25) De kommissie in pleno bestond uit: voorzitter Snijders, vice-voorzitter Swart, Van Heemstra, Fürstner, Gerretson, Inden, Lutkie, Geradts, Van Hilten Azn, Westra, Putman Cramer, Loder, Heeris, Nederburgh en VGO. (26) De afwezige Van Heemstra is tevreden over de goede afloop van de samenkomst. Hij wil als publikatie een scherpe formulering van de doelstelling, die door personen uit het gehele land is ondertekend. Tenslotte wees hij op de rede van mr dr WM Westerman over de verwording van de nationale staat en vraagt zich af, of deze Westerman iets aan de beweging zou kunnen bijdragen. (27)

Snijders stuurde op 12 december 1932 VGO een lijstje met

hoofdpunten, 'welke inderdaad het wezen van de nationale gedachte uitmaken'. Hiermee wil hij 'grootte scharen aantrekken, die nationaal gevoelen en in den huidige toestand van nationale ontaarding en verslapping niet willen berusten'. Pas later zou men moeten twisten over details en uitvoeringswijzen. De acht hoofdpunten waren:

- handhaving van en eerbied voor het koninklijk huis;
- verhoging en versterking van de uitvoerende macht;
- breideling van de excessen van het parlementair stelsel, terugbrengen van de bevoegdheid der volksvertegenwoordiging tot haar oorspronkelijke adviserende en controlerende taak;
- strijd tegen het partijwezen en in bijzonder tegen het systeem van beroepspolitici;
- eerbied voor en steun aan het wettig gezag - bestrijding en onverbiddelijke onderdrukking van elk revolutionair streven in woord, geschrift en daad;
- ingrijpende beperking der staatsbemoeiing - strijd tegen de uitwassen van de staatsalmacht;
- onvoorwaardelijke handhaving der Rijkseenheid; en
- deugdelijke verzorging der weerbaarheid in de Rijksgebieden in Europa en overzee. (28)

De meeste punten spreken voor zich. De pertinente afwijzing van het politieke systeem, zoals dat na 1918 in Nederland bestond, waren we al eerder tegengekomen. Het zesde punt, dat sociaal-ekonomisch van karakter is, was echter een vreemde eend in de bijt. 'Ingrijpende beperking van de staatsbemoeiing' heeft in tegenstelling tot de andere punten geen uitsluitend politiek karakter. Het wijst op het streven naar specifieke sociaal-ekonomische ordening, die als twee druppels lijkt op het principe van laissez faire. Terwijl het in schrille tegenstelling staat tot het in anti-demokratische kringen populaire korporatisme. Al moet direkt worden toegegeven dat de populariteit hiervan in de 'deftige' anti-demokratische kring veel geringer is. Het streven naar ingrijpende beperking van de staatsbemoeienis wijst naar mijn mening op een konservatief-liberaal element. De door mij veronderstelde banden met konservatieven van liberale en

protestantse huize zijn hiermede in overeenstemming.

Eind december neemt VGO weer contact op met dr ir JGJC Nieuwenhuis. (29) Nieuwenhuis was een tegenstander van het partijwezen, maar hij toonde zich een overtuigd liberaal in zijn twijfels ten aanzien van het korporatisme - 'dan liever individueel egoïsme dat immers wordt getemperd door individueel menschelijk geweten'. Sterk gezag, aldus Nieuwenhuis, moet gebaseerd zijn op het recht, zoals dat historisch gegroeid is en 'bij de gratie van het Grote Gezag, waaraan wij allen onderworpen zijn'. Ook in zijn dissertatie toonde hij zich een verstokt liberaal, wiens onvrede met de democratie leek voort te vloeien uit de daardoor veroorzaakte staatsbemoeienis met het economisch leven. (30) Nieuwenhuis was lid van De Vrijheidsbond en onderhield daarbinnen contacten met religieuze liberalen als Eigeman. Nieuwenhuis verklaarde zich bereid aan de aktie deel te nemen. (31)

Ook werd prof Eigeman, ogenschijnlijk via Nieuwenhuis, bij de aktie betrokken. Voordat we de chronologie verder volgen, wil ik eerst enige aandacht besteden aan Eigeman. Prof mr dr JA Eigeman was na een studie rechts- en staatswetenschappen onder meer aktief als docent op de KMA te Breda en de Hogere Krijgsschool in Den Haag en na 1919 als hoogleraar aan de Economische Hogeschool in Rotterdam. Eigeman behoorde tot De Vrijheidsbond, maar was daarbinnen een buitenbeentje. Zoals eerder beschreven, speelde hij samen met Gerretson een prominente rol bij het ontstaan van de Nationale Unie. Hierbij kwam zijn stokpaardje duidelijk naar voren: het doorbreken van de antithese en het bewerkstelligen van een nieuwe synthese tussen het liberalisme en het christendom. (32) In zijn vele brochures verweet hij de liberalen na Thorbecke te weinig oog te hebben gehad voor de waarde van de religie in het maatschappelijk leven. Citaten uit het oeuvre van Thorbecke - Eigeman's goeroe - doorspekten zijn geschriften, terwijl hij eveneens veel waardering koesterde voor De Savornin Lohman. Later was Eigeman betrokken bij de strijd tegen de herziening van de Indische staatsinrichting in 1928. Ook was hij hoofdbestuur-

lid van Ons Leger. In 1931 leidde Eigeman bijeenkomsten van religieuze liberalen; in dit kader was hij waarschijnlijk aan het tijdschrift Onze Wachter verbonden. Tenslotte was Eigeman aanwezig op de bijeenkomsten in Rotterdam begin 1931, evenals Nieuwenhuis en VGO. Vermoedelijk bestonden er nauwe banden tussen hem en Nieuwenhuis.

Ondertussen was VGO verder gegaan met de opbouw van een landelijke organisatie; in iedere stad of regio wilde men een afdeling oprichten. Hiervoor werden potentiële sympathisanten benaderd. De hooggespannen verwachtingen blijken uit een aantal in het archief aanwezige lijsten van prominente Nederlanders, waarvan men blijkbaar vermoedde dat deze sympathiek tegenover de actie stonden. (33) De meerderheid van de vermeldde personen heeft voor zover bekend nooit iets met het VNH te maken gehad. De hoge verwachtingen stonden in schril contrast tot de latere problemen bij het op poten zetten van een landelijke organisatie.

De eerste problemen bleken toen Westra zich na zijn eerdere toezegging mede te werken aan de opbouw van een afdeling in Utrecht, terugtrok. 'Ik heb allereerst het bezwaar ondervonden, dat ik voor een actie werk, waarbij vertegenwoordiging in het parlement de inzet is, terwijl ik zelf deel uitmaak van een partij, die juist zich kant tegen iedere parlementaire deelname.' Hoofdzaak was echter zijn lichamelijke en geestelijke gezondheid; ook bedankte hij voor de NSB. (34) Ook mr FE Spat, employeé bij Philips, zag zijn pogingen in Eindhoven stranden. (35) In Den Haag daarentegen verliep het voorspoediger: hier was een LR opgericht onder voorzitterschap van Heeris. Andere leden waren sekretaris mr PCL Eschauzier, werkzaam bij het plaatselijke kantongerecht en betrokken bij de BVL; LMEJH Geradts, notaris mr NPC Arriëns, ir JG Schlingeman, majoor NIL bd HLM Dommers en mr LHJJ Mazel. (36) In Amsterdam ondervond Bauduin veel moeilijkheden bij het vinden van bereidwillige personen. De benaderde personen, zoals MC Koning van Stoomvaartmaatschappij Nederland, financieel steunpilaar van De Vrijheidsbond, en kolonel Boeree, kommandant van de Amsterdamse Burgerwacht, stonden wel sympathiek tegenover het streven,

maar werkten om verschillende redenen niet mee, aldus Bau-
duin. (37) Anno januari 1933 waren er al afdelingen in Was-
senaar, onder leiding van mr C Süthoff; in Amsterdam, Rot-
terdam, 't Gooi en Den Haag.

Kort voor de derde vergadering ontstonden er problemen
met Snijders, die zich wilde terugtrekken uit de aktie. Te-
rugverwijzend naar eerder geuite bezwaren stelt Snijders,
dat hij te oud is, te ver buiten het volle leven staat, te
weinig kennis en ervaring op politiek gebied heeft en hem
de middelen en de tijd ontbreken om 'een werkelijk aktief
en geestdriftig aanvoerder' te zijn, terwijl een positie
'ornament' strijdig is met zijn karakter. De deelname aan
de verkiezingen bleek een belangrijk struikelblok: 'het
gevecht en het gehaspel van de politieke strijd stoot mij
af'. Daarbij verwachtte hij weinig sukses. 'Ondanks Uw ij-
verig en verdienstelijk werk zijn wij in de bijna drie maan-
den nog slechts weinig gevorderd.' Het ontbreken van vol-
doende geldmiddelen en tijd en de grote verdeeldheid onder
de nationaal-gezinden maakt de kans op een 'concentratie
van allen' - zoals aanvankelijk gehoopt - uiterst klein.
Snijders wilde wel deelnemer blijven. (38) Dit voornemen
betekende waarschijnlijk een lelijke streep door de rekening.
Opmerkelijk genoeg blijkt uit het archief van VGO slechts
op een plaats iets van de kwestie: voor de komende verga-
dering staat Swart geafficheerd als voorlopig voorzitter,
terwijl Snijders als gewoon deelnemer vermeld staat. (39)
De kwestie komt wel ter sprake in de eerder genoemde Snij-
ders-biografie, maar volgens de schrijver vond het gebeuren
enkele maanden eerder plaats en wel bij de toetreding tot
de aktie. Van den Berg ondersteund zo de lezing, dat de à-
politieke Snijders pas na lang twijfelen en onder hoge
druk deelnam aan de aktie. Dit lijkt mij in strijd met de
andere gegevens; slechts tijdens de eerste vergadering in
oktober 1932 uitte Snijders bezwaren tegen het voorzitter-
schap, maar blijkens de bovenstaande brief was hij bereid
voorlopig voorzitter te blijven. Hoe het ook zij, Van den
Berg vermeldt, dat Snijders na hevige druk van met name VGO

uiteindelijk overstag ging. "En eerst toen hem tijdens dit onderhoud bleek, dat de geboorte van Nationaal Herstel werd geacht, volkomen te moeten worden afhankelijk gesteld van zijn 'ja' of 'neen', heeft de Generaal SNIJDERS gemeend, het op hem gedane beroep niet langer te mogen afwijzen en er, zeer à contre-coeur, in toegestemd, de leiding van het Verbond op zich te nemen." (40) Uiteindelijk zal blijken, dat dit in overeenstemming is met de feiten: Snijders was gedurende de eerste jaren leider van het verbond.

5.5 De derde vergadering.

Enkele dagen voor de derde vergadering stuurde VGO een konsept-manifest, dat op de komende bijeenkomst ter sprake zou komen. Helaas ontbreekt hiervan een exemplaar in het archief. Nieuwenhuis had bezwaren en schreef een eigen - veel langer - konsept-manifest, dat eveneens ter sprake kwam. (41) Op de vergadering waren echter drie manifesten aanwezig. (42) Dit derde manifest is vermoedelijk van de hand van Eigeman. In het archief bevond zich een konsept-manifest van Eigeman, waarvan de datum niet duidelijk is. (43) Mogelijk was deze 'nationale oproep' het onbekende derde manifest ter vergadering. In zijn konsept uitte Eigeman zijn bekende denkbeelden: de afwijzing van het huidige partijstelsel, dat verdeeldheid veroorzaakt en het propageren van de nationale gedachte, die hij omschrijft als 'het gelukkigste samenstel van de twee groote beginselen, die de menschheid staatkundig en economisch in beweging vermochten te zetten: de vrijheidsgedachte en de historische gedachte'. Deze beide beginselen, die volgens Eigeman ten grondslag liggen aan respectievelijk het liberalisme en het christendom, vormden al in de eerdergenoemde brochure 'De politiek-godsdienstige antithese' uit 1925, de componenten van zijn nagestreefde synthese. Verrassend was echter, dat hij waarschuwde voor de dreiging die uitging van zowel het kommunisme als het fascisme. Het zijn beiden 'openbaringen van een mentaliteit, die volstrekt ingaat (tegen)

wat het kenmerkende is van ons volkskarakter'. 'De wedergeboorte van den nationalen geest' wil Eigeman bereiken door een 'zuiver Nederlandsche beweging, die onafhankelijk staat van en verheven is boven elke huidige partijformatie'. Het geheel werd afgesloten door een tiental punten. Behalve bekende punten met betrekking tot het Oranje-huis, de nationale staat, het christelijke karakter van ons volksleven, de versterking van het overheidsgezag, Rijkseenheid en defensie, bracht het konsept een aantal opmerkelijke zaken naar voren:

- krachtig optreden tegen ondoelmatig gemeentebeheer;
- leiding van bovenaf, zowel in staatkunde als economie;
- de deur open voor deskundigheid van onderop;
- partijpolitiek slechts bij de bijzondere omroep; en
- internationale en interkoloniale samenwerking op basis van de nationale gedachte.

De invloed van dit konsept op de twaalf punten van de vergadering is evident, gelet op het aantal punten dat in zijn geheel is overgenomen. Met name punt 1, 6, 7 en 10 keren onveranderd terug als punt 1, 10, 11 en 12 van de vergadering, terwijl punt 3 en 9 terugkeerden als onderdeel van punt 2 en 9.

Op 28 januari 1933 werd de derde vergadering gehouden. Aanwezig waren Swart, Snijders, Faddegon, Mazel, Eigeman, Lutkie, Eschauzier, Arriëns, Schlingeman, Nederburgh, Sütthoff, Van Hilten, Nieuwenhuis, Bauduin, Geradts, Fürstner, Heeris, Dommers en VGO. (44) Er ontbreken een aantal bekende namen: Gerretson, Inden, Loder, Putman Cramer, Mathon en Van Heemstra. Loder deed niet mee vanwege zijn leeftijd. (45) Mathon en Van Heemstra zouden later weer tot de kring toetreden. (46) Eerder was er sprake van geweest, dat ook Kielstra zou komen, maar deze zag af van deelname vanwege de parlementaire aktie - onder het 'thans geldende kiesstelsel' verwachtte hij weinig sukses en een dergelijk echec (een a twee zetels hoogstens) wilde hij Loder en Snijders besparen. (47) Tekenend voor de sfeer waarin deze aktie werd gevoerd was mijns inziens de brief van Faddegon, die aandrang op haast: 'Mussert krijgt allerlei mensen,

die niet bij hem hooren, dat gaat verkeert, doch deze menschen meenen dat ze niet anders kunnen'. (48) Ook de komst van oud-minister dr FE Posthuma, die betrokken was bij allerlei landbouworganisaties, werd gemeld. (49)

Blijkens de notulen besteedde voorzitter Swart eerst enige aandacht aan de kwestie-Snijders, zonder dat hieruit de inhoud van het besprokene blijkt. Het eerste agendapunt betrof de bespreking van de konsept-manifesten. Schijnbaar was er behalve Eigeman's manifest, een 'klein' en een 'groot' manifest. Vermoedelijk was het eerste van de hand van VGO en het tweede van Nieuwenhuis, die zoals is gebleken veel aandacht had voor de economische aspecten. Verschillende sprekers maakten een onderscheid tussen enerzijds de gezagskrisis en anderzijds de economische crisis. Terwijl Nieuwenhuis veronderstelde dat de eerste crisis de laatste had veroorzaakt, stelden anderen dat de economische crisis veel algemenere oorzaken had. Het bezwaar van velen, dat het manifest te lang was, richtte zich ook voornamelijk tegen de aandacht voor de economische problemen. Het streven naar een beknopt manifest leidde tot het voorstel om de boodschap samen te vatten in een beperkt aantal punten. Op het einde van de vergadering werden een twaalfstal punten opgesteld:

- 1 Trouw aan het Oranje-huis;
- 2 onwrikbare handhaving van de fundamenten van onze historisch gegroeide maatschappij, onze nationale waarden en de nationale staat;
- 3 geen beroepspolitici, maar volksvertegenwoordigers, die het nationale boven het partij-, groeps-, persoonlijk of klassebelang stellen;
- 4 versterking van overheidsgezag - terugdringen van de rol van het parlement: niet treden op terrein van de uitvoerende macht;
- 5 grondwetswijziging in nationale geest en verandering van het kiesstelsel;
- 6 verbod van revolutionaire organisaties en uitsluiting van revolutionaire personen uit overheidsambten en

- militaire dienst en beteugeling van de vrijheid van drukpers;
- 7 bescherming van het huwelijk en het gezin als grondslagen van het gezond volksbestaan, en eerbiedigen en bescherming van elke ernstige overtuiging op godsdienstig gebied;
 - 8 kapitaalsparagraaf: bevordering van de nationale produktie en aanmoediging tot vorming en bescherming van kleine vermogens - optreden tegen monopolistische uitwassen;
 - 9 arbeidsparagraaf: behoorlijk arbeidsrecht en sociale wetgeving ten bate van alle zwakken - tegengaan van onnodige arbeidsbeperking en vergroting van de economische betaanszekerheid van alle staatsburgers - bescherming van landbouw tegen uitbuiting door beschutte bedrijven;
 - 10 handhaving en versterking van de weerbaarheid onzer rijksgebieden tot wettige zelfstandigheid;
 - 11 bevordering van de rijkseenheidsgedachte: handhaving en versterking van den band tussen de verschillende rijksdelen;
 - 12 gezonde internationale en interkoloniale samenwerking op basis van de nationale gedachte.

Naast de zojuist gesignaleerde overeenkomst met de punten uit het konsept-manifest van Eigeman, is de invloed van het in de vorige paragraaf besproken lijstje van Snijders opmerkelijk. Dit is echter niet zo verwonderlijk, omdat de punten van Snijders waarschijnlijk in het eerste konsept-manifest zijn verwerkt. De invloed van Nieuwenhuis' konsept-manifest is beperkt; men kwam hem tegemoet door het economische punt van Snijders uit te werken in een kapitaals- en een arbeidsparagraaf. Het geheel komt over als een kompromis, dat volgens mij werd ingegeven door de wens om zoveel mogelijk personen te verenigen.

Ook werden op de vergadering een aantal besluiten genomen. Bij grote meerderheid werd besloten om het manifest eind

februari te publiceren. (50) Ook werd een financiële kommissie bestaande uit Sühoff, Nieuwenhuis, Eschauzier en Geradts ingesteld. De middelen zouden worden verkregen uit persoonlijke schenkeingen. En met grote meerderheid werd besloten de vorm van een stichting aan te nemen; de vorm van een vereniging werd verworpen, omdat deze term meer op een partij zou duiden. Tenslotte kwamen de opbouw van de landelijke organisatie en de deelname aan de verkiezingen ter sprake. Wederom bleek de sterke verdeeldheid op dit laatste punt. Steeds duidelijker bleek dat VGO tot de voorstanders behoorde. De mislukking om binnen de CHU invloed uit te oefenen en zijn bedenkingen ten opzichte van de effectiviteit van het werk van de Nationale Unie waren hieraan niet vreemd. (51) En hoewel officieel nog geen besluit was genomen, leek het alsof hij voor zichzelf reeds een beslissing genomen had.

Na de vergadering ging een redaktiekommissie bestaande uit Fürstner, Heeris, Geradts, Inden, Nieuwenhuis, Eigeman en VGO verder met de redactie van een nieuw konsept-manifest. Het door deze readaktiekommissie bewerkte manifest werd enkele dagen later aan de betrokkenen toegezonden met het verzoek om op korte termijn te reageren. Het bleek onmogelijk het manifest te bekorten 'zonder schade te doen aan de noodzakelijke toon en inhoud'. (52)

Het nieuwe konsept-manifest week slechts in enkele opzichten af van het manifest, dat enkele dagen later gepubliceerd zou worden. Dit laatste manifest zal in het volgende hoofdstuk uitgebreid behandeld worden.

De drie konsept-manifesten, die ter vergadering voorhanden waren, waren waarschijnlijk verwerkt in het nieuwe konsept-manifest. Afgezet tegenover het gepubliceerde manifest is het konsept iets feller van toon en inhoud. Karakteristiek was in dit verband, dat het in het konsept aanwezige streven naar beperking van de drukpersvrijheid, ontbrak in de gepubliceerde versie. (53)

Hoofdstuk 6

Het manifest van het Verbond voor Nationaal Herstel.

6.1 Inleiding.

De gestage voorbereidingen werden verstoord door een aantal gebeurtenissen. Op 6 februari 1933 brak op De Zeven Provinciën een munterij van marinepersoneel uit. 'Het Rijk kraakt in zijn voegen', aldus De Rijkseenheid. (1) Het gebeuren wekte beroering bij met name behoudend Nederland - herinneringen aan november 1918 werden gewekt. Daarenboven ontstond gelijktijdig een konflikt tussen het kabinet en het parlement, dat leidde tot kamerontbinding. Het ontstaan van deze politieke crisis, juist tijdens de munterij, wekte wrevel in vooral konservatieve kringen, die de schuld in de schoenen van het parlement schoven. Ook in de CHU heerste sterke ontevredenheid over de opstelling van de kamerfractie, 'juist nu de regering de volle steun behoeft'. (2) Het zal de lezet niet verbazen, dat ook in de kringen rond het Verbond voor Nationaal Herstel grote ontstemming bestond over het gebeurde. De gebeurtenissen waren anderzijds een bevestiging van de noodzaak van een herstelbeweging. '.... door welke ons reeds uitgedrukte meening in meerdere opzichten bevestigd wordt: gebrek aan krachtige handhaving van orde en gezag en ook noodlottige uitwerking van etterkwekende bestanddelen in het lichaam van den staat, wier deelneming aan het openbare leven moest worden geweerd'. (3) Van verschillende kanten werd aangedrongen op aktie 'nu het ijzer heet, gloeiend heet is'. (4) Ook VGO was overtuigd van de noodzaak van aktie. (5)

6.2 De publikatie van het manifest.

Op 10 februari 1933 verscheen in een groot aantal landelijke dagbladen, waaronder de liberale NRC en de christelijk-historische De Nederlander, het manifest van het Comité van Initiatief voor een Verbond voor Nationaal Herstel. Ook werd

het manifest in brochures, voorzien van een toelichting, verspreid; de oplage hiervan is onbekend. Het manifest was ondertekend door 47 personen. Hieronder waren, behalve de reeds bekende namen, jhr mr JWG Boreel van Hogelanden, vroeger lid van de Liberale Unie (waarschijnlijk tot 1919) en later voorzitter van de Nationale Unie tot ca 1929 (6); LLF de Greve, betrokken bij Onze Vloot; JW van Panhuys; en kolonel bd ATH Winter. De namen van Lutkie, Gerretson en Inden ontbreken. (7)

Het manifest was gericht tot 'het weldenkende deel van het Nederlandsche Volk'. (8) Bij deze behandeling is gebruik gemaakt van de uitgave in brochurevorm, die later uitgebreid met een toelichting verscheen. 'Onze maatschappij is doodziek. Zij lijdt in al haar geledingen. Partijzucht en klassegeest vieren hoogtij. Het gezag wordt neergehaald'. Aldus de beginregels van het manifest. Daarna schetst men de economische crisis en haar gevolgen. Het volk, 'verbitterd en opgehitst door misleidende theorieën van volksmenners', zou uitsluitend verbetering verwachten van het kommunisme en haar bondgenoten. 'Geestelijke en zedelijke verwording gaan steeds verder. Godsdienst, gezin en gezag, de fundamenteën van onze samenleving, worden ondergraven. Een algemeene gezagscrisis belet doeltreffende bestrijding der oeconomische crisis.' Dan volgt een alinea, die met het oog op de actualiteit lijkt te zijn ingelast: "Door het gebeurde op de 'Zeven Provinciën' moet het voor ieder weldenkenden Nederlander duidelijk zijn, welke noodlottige en voor het Nederlandsche volk beschamende gevolgen de bestaande verslapping van het gezag met zich medebrengt". Daarna gaat men in op de achtergronden van de gezagscrisis: de aantasting van het 'eigen recht der Overheid' doordat het parlement zich teveel met de uitvoerende macht, de taak van het kabinet, bemoeide. Hierdoor werd in sterke mate de gezagsuitoefening van de regering belemmerd. Door de beroepspolitici en de gegroeide invloed van de partijleiding werd 'het publiek belang ondergeschikt aan het belang van personen en partijen', zodat in het parlement 'een soort van ruilhandel gedreven werd

met lands- en volksbelangen van de eerste orde'. In strijd met de grondwet konden verschillende volksvertegenwoordigers geen onafhankelijke houding aannemen tegenover de partijleiders of kiezersgroep, die hen in het parlement bracht. De remedie: Nationale gedachte. 'Er zal dus moeten komen een Nationaal Réveil: dat beteekent een omzetting van de geesteshouding: dat beteekent het scheppen van een nieuwe orde in staat en maatschappij. Oude partijtegenstellingen die zich overleefd hebben, dienen te verdwijnen. Wij staan in een nieuwen tijd, met gansch andere levensvraagstukken dan in de vorige en in het begin dezer eeuw.' Tegenover het individualisme stelt men de 'Nationale Gemeenschapsgedachte'. Hiermee overeenkomstig stelt men dat deelnemers aan de herstelbeweging zullen moeten erkennen, 'dat plichten gaan vóór rechten; dat ons nationaal volksbestaan niet mag worden geschaad door het dienen van eigenbelang; dat niemand zich op onrechtvaardige wijze mag bevoordelen ten koste van anderen of van de gemeenschap'. Daarna volgen een twaalftal punten, die bij een nationaal herstel op de voorgrond worden geplaatst:

- 1 Erkenning van het Christelijke karakter van ons volksleven als den historischen grondslag en den bezielenden geest onzer nationale beschaving.
- 2 De Nationale Staat als de staatkundige verwerkelijking van de historische vrijheidsgedachte op geestelijk en stoffelijk gebied.
- 3 Trouw aan het Oranje-Huis.
- 4 Versterking van het Overheidsgezag; geen treden van het Parlement op het terrein van de uitvoerende macht. Volksvertegenwoordigers, die het nationaal belang boven het partij-, groeps- of klasse-belang stellen. Grondwetswijziging in nationalen geest. Verandering van het kiesstelsel. Uitsluiting uit overheidsambten en militaire dienst van personen, die zich hebben uitgesproken voor ondermijning en gewelddadige aantasting van het gezag en de openbare orde.

- 5 Bevordering van de Rijkseenheidsgedachte, handhaving en versterking van den band tusschen de verschillende deelen van het Rijk.
- 6 Handhaving en verzorging van de weerbaarheid onzer Rijksgebieden tot wettige zelfverdediging tegen aanvallen van buiten.
- 7 Handhaving van de individuele bestaansverantwoordelijkheid: de overheid zorge voor zoo gunstig mogelijke voorwaarden, waaronder men door arbeid, spaarzaamheid en welvaart kan komen. Aanmoediging tot vorming en bescherming van kleine vermogens.
Bescherming in het bijzonder van de landbouwende bevolking als bron van onze nationale kracht.
- 8 Bevordering van onze nationale produktie.
- 9 Eén algemene Nederlandse radio-omroep met bijzondere radio-omroepvergunning voor speciale doeleinden.
- 10 Tegengaan van overmatige arbeidsbeperking (winkelsluiting).
- 11 Hervorming der sociale verzekeringen, zodanig dat, deze ten bate komen van alle economisch zwakken, onverschillig, of zij al of niet in loondienst werkzaam zijn of geweest zijn.
Optreden tegen monopolistische en andere uitwassen, zowel van kapitaal als van arbeid.
- 12 Gezonde internationale en interkoloniale samenwerking op basis van de Nationale Gedachte.

Hierna volgde een oproep: 'Ordelievende staatsburgers, mannen en vrouwen, vereenigt U! Onverwijld!' In de dagbladen werden de namen van Heeris, Nieuwenhuis en VGO genoemd als personen, tot welke belangstellenden zich konden wenden - de brochure noemde slechts het adres van het sekretariaat. Het geheel werd afgesloten door een drietal opmerkingen van belang. 'Wij leggen er de nadruk op, dat wij niet zijn, nog wenschen te zijn, een nieuwe partij naast de bestaande. Wij vertegenwoordigen een zuiver Nederlandsche beweging, die onafhankelijk staat van en zich verheft boven elke huidige partijformatie.' Het is deze zinsnede, die verantwoordelijk

was, voor de door velen gehuldigde veronderstelling, dat de nieuwe beweging niet zou deelnemen aan de verkiezingen. Terwijl deze formulering dat zeker niet impliceerde. Later zal hierop dieper worden ingegaan. 'Wat vroeger gescheiden was, moet thans tegen de gemeenschappelijke bedreiging tezamen gaan.' 'Men richtte zich in de eerste plaats op hen, die zich tot nog toe van het openbare leven hebben afzijdig gehouden, uit afkeer van de 'politiek''. 'Zij kunnen de beste staatsburgers worden en juist in deze tijden van grooten nood hebben wij den steun van de besten nodig'. En tenslotte: 'De wedergeboorte van den nationalen geest, dat is het ideaal, dat wij voor oogen hebben. Hoe ons doel zich practisch zal verwezelijken, hangt mede van Uw instemming af.'

Niet in de dagbladen, wel in de brochure was een vrij uitgebreide toelichting aan het manifest toegevoegd. Deze toelichting werd vooraf gegaan door een aparte geschiedvervalsing, waarschijnlijk vanwege propagandistische doeleinden: 'Het Comité van Initiatief van het Verbond voor Nationaal Herstel ontstond door oproeping van Generaal C.J. Snijders'. In het voorgaande hoofdstuk is het onjuist van deze stelling, die zelfs doordrong in het werk van L de Jong, al aangetoond.

Ook de toelichting is bijna identiek aan het eerder rondgezonden konsept. De noodzaak van de 'wedergeboorte der Nationale Gedachte als uitgangspunt van eener Herstelbeweging' werd benadrukt. Noodzakelijk vanwege de dreiging van een 'collectivistische dwanggemeenschap' is een 'doelbewuste houding' tegen de 'vernielende krachten in onze samenleving'. Behalve de opleving van de nationale gedachte, is 'in Staat en Maatschappij bovendien noodig een Nieuwe Orde'. Onder de nieuwe orde in de staat verstaat men 'de handhaving en de versterking van het eigen recht der Overheid'. Door de bemoeizucht van het parlement werd de gezagsuitoefening door de regering zodanig belemmerd, dat de regering een speelbal van de partijen was geworden. Het kiesstelsel werkte in de hand, dat de volksvertegenwoordigers niet meer onafhankelijk waren, zoals de grondwet dit voorschreef; maar integendeel steeds afhankelijker werden van enerzijds de partijleiders

en anderzijds het kiezersvolk. Hierdoor raakte het algemeen belang op de achtergrond, ten bate van partij-, groeps- en klassebelangen enerzijds en persoonlijke belangen anderzijds. Derhalve wilde het manifest afschaffing van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging met een lijstenstelsel. De invoering van een organisch kiesrecht 'zal een frissche wind doen waaien door het Parlement' en zou leiden tot de verkiezing van 'onafhankelijke personen', die vanuit een 'roeping' niet het partij- of het persoonlijke belang, maar 'het algemeene belang dienen'. De nationale beweging moet deze personen ruggesteun geven. 'Vanzelf' zouden we dan ook een krachtige regering krijgen. Dan de verklaring, die in het konsept ontbrak, dat de Bijzonder Vrijwillige Landstorm en de Burgerwachten van zeer groot belang voor de handhaving van het gezag wordt geacht en derhalve van overheidswege gesteund dient te worden. - Op deze plaats roep ik in herinnering, dat ik eerder de achterban van deze beide groepen potentiële aanhang voor het verbond genoemd heb. Propagandistische motieven lijken niet vreemd aan deze toevoeging - . Ook op economisch gebied wil men 'een nieuwe orde' scheppen. Men stelde vast, 'dat het privaatsbezit door de tijden een doeltreffend middel is gebleven, waarmede men door arbeidszaamheid, spaarzaamheid en goeden levenswandel tot vergrooting der bestaanszekerheid kan komen'. De (kleine) zelfstandigen, zoals 'onze landbouwers en onze middenstanders, die zich door noesten vlijt onafhankelijk hebben trachten te maken, maar zich thans, door de democratische methode der laatste tijden, den grond onder de voeten voelen wegzakken'. Deze zelfstandigen zijn het slachtoffer van de macht van de loonarbeiders, die de lonen opdreven. Hierdoor nam de werkloosheid toe. Deze werkloosheid kan enkel worden bestreden door de loonsbepaling in overeenstemming met de economische omstandigheden te brengen. Men pleit voor werkverschaffing, vanwege 'de moreel doodende steunverlening aan werklozen'. Want 'arbeiden voor een karig loon (is) altijd nog beter dan hopeloos leeglopen. Met betrekking tot de

koloniën wees men op 'een historische taak' die Nederland te vervullen heeft in zijn overzeese gebieden 'zeker ook in het belang van de inheemse bevolking'. Na de noodzaak van internationale samenwerking ter bestrijding van het kommunisme te hebben benadrukt, besluit de toelichting met een mijns inziens leeg weerwoord op de te verwachten kritiek, dat het een konservatieve beweging zou zijn:

'... dat wij het nieuwe niet zullen aanhangen of verwerpen, omdat het nieuw is, evenmin het oude zullen blijven volgen of zullen laten varen, omdat het oud is, doch dat wij trouw aan de traditie wenschen te zijn, in dien zin, ... dat wij het nieuwe alleen dan wenschen te aanvaarden, indien het beter, schooner en verheevener is dan het oude, ...'. Ik oordeel over het bovenstaande als zijnde 'leeg', omdat een konservatief het bestaande zodanig waardeert, dat het nieuwe niet gemakkelijk beter zal lijken.

Deze korte weergave van het manifest met toelichting is een goede aanleiding voor het geven van een karakteristiek van de beweging in deze fase van haar bestaan. Deze karakteristiek is volgens mij een juiste afsluiting van dit hoofdstuk. Echter voordat ik inga op de denkbeelden van de beweging, wil ik een kort overzicht geven van de gebeurtenissen sedert oktober 1932. Het begin van de aktie is enigszins wazig gebleven door het ontbreken van informatie. Toch werd duidelijk dat het vanaf het prille begin ging om een goed overdachte aktie: de voorbereidingen verliepen - onvoorziene gebeurtenissen daargelaten - volgens een vooropgesteld plan. Steeds werd met sukses gestreefd naar geleidelijke uitbreiding van het aantal betrokkenen. De benaderde personen waren bijna allemaal betrokken geweest bij eerdere aktie ten behoeve van bijvoorbeeld de defensie en de rijkseenheid. Een belangrijke hoeveelheid personen was werkzaam geweest in Indië. Ook het aantal militairen is opmerkelijk. Dit is geheel in overeenstemming met het eerder door mij gesignaleerde verschijnsel, dat de anti-demokratische beweging veelal werd bevolkt door personen die weliswaar buiten de politiek stonden, maar er toch nauwe banden mee onderhielden, zoals militairen, ambtenaren, ondernemers, hoogleraren, journalis-

ten en juristen. Politiek gezien waren de meeste betrokkenen van protestantse en liberale huize; het aantal katholieken was uiterst gering. Geradts was naast Lutkie de enige betrokkene katholiek. Dit lijkt te wijzen op het bestaan van een maatschappelijk isolement.

En dan nu aandacht voor de denkbeelden van het Verbond aan de hand van het manifest. In het algemeen kan worden gesteld, dat de personen die aan de aktie deelnamen ontevreden waren over de bestaande situatie op politiek en - in mindere mate - op sociaal en op economisch terrein. Op politiek gebied betrof de ontevredenheid in het bijzonder de staatsrechtelijke verhouding tussen de volksvertegenwoordiging en de regering. Het manifest sprak in dit verband van de aantasting van het eigen recht van de overheid door de bemoeizucht van het parlement. De rol van het parlement was sinds 1848 sterk toegenomen. Het kiesstelsel werd hiervoor verantwoordelijk gesteld, omdat het de onafhankelijke positie van de vertegenwoordiger had aangetast. Hierdoor werden de vertegenwoordigers behartigers van deelbelangen. Terwijl men het eens was over de kwaal, ontbrak overeenstemming over de oplossing. Ingrijpende voorstellen als terugdringen van de rol van het parlement werden geopperd, als ook verbetering van de samenstelling. Deze verbetering zou moeten worden bereikt door enerzijds wijziging van het kiesstelsel en anderzijds verwijdering van revolutionaire elementen. Hieruit kon men maar moeilijk kiezen. Het manifest meldde slechts de wens tot invoering van een organisch kiesrecht, maar dit was nogal nietszeggend omdat niet duidelijk werd uitgewerkt wat dit inhield. Kenmerkend voor de nog onuitgewerkte visie is, dat men verwachtte dat de regering 'vanzelf' weer krachtig zou worden. Kortom, het heeft er alle schijn van dat door het ontbreken van een konsensus, het uitwerken van een programma onmogelijk gemaakt werd. Het overheersende streven naar een omvangrijke aanhang lijkt hieraan niet vreemd.

Op sociaal en economisch terrein waren de verschillen van opvatting zo mogelijk nog groter. Dit kwam onder meer doordat voor een aantal betrokkenen de politieke problemen een

duidelijke prioriteit hadden. De bestaande sociaal-ekonomische situatie was in grote lijnen aanvaardbaar - de ontevredenheid betrof juist de dreiging die van het heersende politieke systeem uitging voor de bestaande maatschappijstructuur. Terugdringen van de staatsinvloed leek voldoende. Anderen daarentegen kenden de sociaal-ekonomische problemen een prioriteit toe. Nieuwenhuis is hiervan een duidelijk voorbeeld. Terugkeer naar een ekonomische huishouding van zelfstandige individuen leek zijn ideaal - de ekonomische schaalvergroting moest worden bestreden. Eenieder zal hierin het ekonomische liberalisme herkennen. In het manifest keerden deze denkbeelden terug in de vorm van met name 'de individuele bestaansverantwoordelijkheid' en 'optreden tegen monopolistische en andere uitwassen'. Ook de terugdringing van de staatsinvloed was hiervan een uiting. In dit verband moet men ook de opmerking, dat arbeiden voor een karig loon beter is dan hulpeloos leeglopen, beschouwen. Dit overziende klinkt de frase over 'de nieuwe orde' op ekonomisch terrein nogal ridikuul. Ook werd tijdens alle besprekingen geen aandacht besteed aan maatschappij-hervormende denkbeelden, zoals de vaak met 'de nieuwe orde' verbonden korporatieve gedachte. Men had weinig behoefte aan de verandering van de bestaande maatschappijstructuur, waarin men de 'betere' posities innam - hun ontevredenheid gold voornamelijk het politiek systeem, dat juist de bestaande sociale structuur dreigde aan te tasten.

Dit alles in ogenschouw nemend, kan ik niet anders dan konkluderen, dat het Verbond voor Nationaal Herstel in de eerste fase van haar bestaan zowel op politiek als op sociaal-ekonomisch gebied konservatief en soms zelf reaktionair was. Het behoud van de sociaal-ekonomische structuur en het herstel van het politiek stelsel van voor 1918 - of zelf van voor 1868, toen het parlementair stelsel werd ingevoerd - leken de dieperliggende drijfveren. Ook de vaak geuite kritiek op de nieuwe partijstructuur, gericht tegen de gegroeide rol van de partijleiding tegenover de individuele volksvertegenwoordiger, komt overeen met het konservatieve karakter van het verbond.

Dit hoofdstuk wordt afgesloten met aandacht voor een vrij diepgaand verschil van mening over de te volgen strategie. Kernpunt was hierbij de deelname aan de verkiezingen. Bij de meeste betrokkenen heerste een sterke afkeer van de politiek. Deze afkeer en de angst dat het verbond door een parlementaire aktie in politiek vaarwater zou geraken overheersten bij de tegenstanders van deelname aan de verkiezingen. Voorstanders trokken uit de geschiedenis, inzonderheid de geschiedenis van de Nationale Unie, de les dat parlementaire aktie voorwaarde was voor enige invloed op het gebeuren. Ook beschouwden de voorstanders het idee om door de aktie invloed uit te oefenen op de bestaande partijen als een utopie. De geestelijke vader van het verbond, Van Gybland Oosterhoff, behoorde tot de voorstanders. De tegenstelling werd handig verdoezeld in een nietszeggend kompromis, terwijl onderhand verkiezingsdeelname werd voorbereid. In het manifest en de toelichting werd niet echt op de kwestie ingegaan. Enerzijds stelde men dat het geen partij 'naast de bestaande' wilde zijn en anderzijds stelde men dat de nationale beweging 'ruggesteun' moest verlenen aan onafhankelijke personen in het parlement. Welbeschouwd betekende dit impliciet de mogelijkheid van een verkiezingsdeelname. Het niet expliciet uitspreken hiervan wijst mijns inziens op het ontzien van de gevoeligheden van de doelgroep.

Hoofdstuk 7

De voorbereidingen voor de verkiezingen.

7.1 Inleiding.

In het vorige hoofdstuk bleek, dat de voorbereidingen werden doorkruist door de gebeurtenissen in februari 1933. Door de vroegtijdige publikatie van het manifest, kwam de aktie eerder dan gepland in de openbaarheid. Dit hoofdstuk behandelt de geschiedenis van het Verbond voor Nationaal Herstel tot de verkiezingen in april 1933. De deelname aan deze verkiezingen is het belangrijkste thema. Daarnaast wordt ook aandacht besteed aan de reactie van andere partijen, inzonderheid de liberalen en de christelijk-historischen. Ik heb mij tot deze twee groepen beperkt vanwege de ideologische en elektorale verwantschap met het VNH.

7.2 Het besluit tot deelname.

Door de publikatie van het manifest in de dagbladen kwam de aktie in een stroomversnelling. De noodzaak van de aktie leek door de mouterij bewezen, terwijl het noodzakelijk geestelijke klimaat voor een explosieve groei van de nationale beweging aanwezig leek.

De opvattingen van VGO in deze turbulente februari-dagen kwamen neer op een streven naar doorbreking van de nationale verstarring door 'een levend makende kracht, die uitgaat van een steeds groeiende kern'. Hij wilde dit bereiken door de samenbinding van nationale elementen in nationalistische groepen, nationale partijlozen en nationaal gevoelenden in de verschillende partijen. (1) Deze wens was heel wat breder dan de steeds uitgesproken gerichtheid op de politiek daklozen, maar hij had al vaker omwille van taktische motieven zijn bedoelingen verhuld. Dit bleek ook uit de vaststelling, dat om de nationaal-voelenden binnen de bestaande partijen te bereiken, de verstarring en verdeeldheid moest worden doorbroken door van buitenaf invloed uit te oefenen:

'door het brengen van nationale vertegenwoordigers in de Kamer, die daar niet als vertegenwoordiger van de partij, maar op grond van hun persoon zitting hebben'. Hieruit valt de al eerder vermoedde voorkeur voor parlementaire aktie af te leiden. Het sloot aan bij de in het manifest vermelde 'ruggesteun' aan 'onafhankelijke' vertegenwoordigers. Toch was, aldus VGO, het VNH géén partij, want het stellen van kandidaten is niet het criterium voor een partij. Deze stellingname stond tegenover de afkeer van verkiezingsdeelname bij een belangrijk deel van de potentiële achterban. Voor de ontevreden en van konfessionele en liberale huize wilde VGO een 'veiligheidsklep' vormen, omdat deze anders blanko zouden stemmen en zodoende de sociaaldemokraten en kommunisten bevoordelen.

Het gepubliceerde manifest ontlokte vele reakties. Prof dr HP Blok, die kort geleden tot de Nationale Unie was toegetreten, betuigde zijn instemming met het doel en streven van het VNH. Vanwege de 'volkomen gelijkkluidendheid' van de belangrijkste programmapunten, drong hij aan op kontakt respektievelijk samenwerking met de Nationale Unie. (2) VGO had geen bezwaar tegen samenwerking, maar wees daarnaast op een 'principieel' verschil: de verwerping van de parlementaire aktie door de unie. (3) De verhouding tussen het VNH en de Nationale Unie zal in een later hoofdstuk nog ter sprake komen.

In de NRC van 11 februari werd een 'nadere precisiëring' van het doel van het verbond gepubliceerd - blijkbaar op verzoek van belangstellende lezers -. De krant stond in deze fase nog neutraal tegenover het verbond. Een lezer had zich afgevraagd wat 'deze heeren ... in hun politieke partijen deden om de gezagsvermindering ... te voorkomen'. In de zonder kommentaar afgedrukte precisiëring stelde het Comité van Initiatief, dat de sanering van de bestaande politieke partijen, onder andere de CHU, tevergeefs was beproefd. Het is echter wel degelijk het doel van het Verbond voor Nationaal Herstel, om als het voldoende adhaesie krijgt, met kandidaten voor de Tweede Kamer uit te komen; de zinsnede in het manifest, dat het verbond geen nieuwe

partij wenscht te zijn, naast de bestaande, mag daarom niet misverstaan worden! Men wil een 'genoegzaam aantal menschen ... in de nieuwen gemeenschappelijke nationale beweging' verenigen en 'met den steun daarvan zoveel nationale vertegenwoordigers in de Kamers te doen kiezen, als voor een machtspositie noodig zal zijn'. (4) Deze expliciete keuze voor verkiezingsdeelname is opmerkelijk, gezien de bewuste onduidelijkheid in deze kwestie tijdens de voorbereiding. Er zijn twee mogelijke verklaringen voor deze plotselinge openheid. Het is zeer waarschijnlijk, dat de kamerontbinding die tevoren was bekendgemaakt, het vertrouwen in de politieke partijen verder had verzwakt. De andere mogelijke faktor was het aantal binnengekomen adhaesiebetuigingen. Op basis van de beschikbare bronnen is het onmogelijk een verantwoorde schatting van het aantal reacties te geven. Derhalve moeten we vertrouwen op VGO, die sprak van 'duizenden' adhaesiebrieven. (5) Het archief van VGO bevat slechts een fractie van deze reacties. (6) Ook is onzeker welk aantal briefschrijvers zich daadwerkelijk bij het VNH aansloot. Toch lijkt het zeer aannemelijk, dat er na de publikatie sprake was van een grote instroom van nationaalvoelenden, die, zoals later zal blijken, vaak zeer verschillende denkbeelden hadden.

De keuze voor parlementaire aktie wekte de politieke konkurrenten uit hun slaap. Binnen de CHU bestonden - zoals vermeld - ernstige spanningen naar aanleiding van de opstelling van de kamerfraktie in het konflikt tussen de regering en de kamer. 'Is het een wonder, als de nationalistten uit een dergelijke fout munt slaan en tot nu toe aarzelenden aan hun zijde krijgen, in en buiten de Unie', aldus een ingezonden brief in De Nederlander. (7) De angst voor mogelijk stemmenverlies klonk door in de reaktie van De Nederlander op het VNH-voornemen aan de verkiezingen deel te nemen. Hoewel men toegaf dat het VNH op zich 'een schoon doel' nastreefde, was er volgens de redaktie sprake van 'een gebrek aan ernst, de namen van de leden van het comité onwaardig'. 'Wij meenen, bij zoveel gemis aan juiste formule,

den inhoud van het manifest voorloopig onbesproken te laten'. (8) Dit was het startsein voor een politiek van 'doodzwijgen', die waarschijnlijk werd ingegeven door de vrees, dat iedere aandacht reclame was voor de nieuwe konkurrent. Wel aandacht voor het VNH in de rubriek ingezonden brieven. Een CHU-lid, dat had ingestemd met het manifest, schreef teleurgesteld te zijn door de deelname aan de verkiezingen. De oprichting van 'een nieuwe partij' veroorzaakt 'verbrokkeling, versnippering en afbraak', die ten goede zou komen aan 'den uitersten linkervleugel'. Het programma van het VNH zou sterk gelijken op dat van de 'rechtsche' en 'zelfs eenige linksche' partijen. (9)

Het VNH betekende ook elektorale konkurrentie voor de liberalen. Na het bekend worden van de voorgenomen verkiezingsdeelname, kwam ook de liberale pers in het geweer. Zowel de NRC als het partijorgaan De Vrijheid spraken hun twijfels uit over de elektorale plannen van het VNH. De Vrijheidsredakteur mr JJ Belifante reageerde in eerste instantie nogal gematigd; hij zag 'buitengewoon veel sympathieks' in het VNH-programma, maar vroeg zich af wat het initiatief beoogde. Hij zag weinig kans voor het stellen van kandidaten en weinig heil in een vereniging in de trant van de Nationale Unie, omdat op dat gebied al vele groepjes, zoals de Nationale Bond tegen de Revolutie, Godsdienst, Gezin en Gezag, Ons Leger en Onze Vloot, actief waren. 'Ons schijnen de programmapunten ... zeer wel te verwezelijken binnen het kader der bestaande ordelievende politieke partijen, althans de propaganda daarvoor in den boezem dier partijen zeer wel te voeren door leden daarvan, zonder dat daarvoor een nieuwe vereeniging behoeft gevormd te worden. Voor verdere versplintering en versnippering gevoelen wij niets.' (10) Blijkens het naschrift twijfelde de redactie nog aan de werkelijke verkiezingsdeelname - zij ontraadde dit met klem en verwachtte, dat ook Eigeman en Nieuwenhuis, die op dat moment nog tot De Vrijheidsbond behoorden, deze mening waren toegedaan. (11) Deze twijfels verklaren de nog gematigde reaktie; toen later de deelname definitief vaststond werden de reakties feller.

De publikatie van het manifest was het begin van een periode van koortsachtige aktiviteit. Allerlei deelnemers drongen aan op snelle aktie. Nieuwenhuis wilde het ijzer smeden nu het heet was: 'Nog deze week' wilde hij openbare vergaderingen onder leiding van Snijders organiseren in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, terwijl hij ook aandrang op de uitgave van een weekblad, want 'een organisatie zonder orgaan is ... als een geweer zonder munitie'. (12) De verwerking van de adhaesiebetuigingen zorgde voor veel werk.

Ook werkte men met spoed aan de uitbouw van de organisatie. Veelal was VGO direkt betrokken bij de oprichting van verschillende lokale afdelingen. Illustratief is de oprichting van een afdeling in zijn voormalige woonplaats Haarlem. Een belangrijke rol werd hierbij gespeeld door HM van Bemmelen, voorheen voorzitter van Ons Leger, gewezen lid van de Nationale Unie en ere-lid van de Haarlemse Burgerwacht. (13) Ook de voormalige kommandant van de Bijzonder Vrijwillige Landstorm te Haarlem, jhr mr F Teding van Berkhout, was hierbij betrokken. In Utrecht had prof dr CW Vollgraf, betrokken bij het Comite voor Nationale Samenwerking en bestuurslid van Volksweerbaarheid in eerste instantie de leiding. (14) In Den Helder werd A Uithol, afkomstig uit de ARP en aktief in Burgerwacht, Onze Vloot en Mobilisatiekruis, door admiraal Quant aangezocht een lokale afdeling op te richten. (15) De totstandkoming van de plaatselijke afdelingen leverde vele spanningen op. Karakteristiek waren volgens mij de persoonlijke spanningen in Rotterdam. D van Hilten Azn, die vanaf het begin bij de aktie betrokken was geweest, voelde zich gepasseerd, doordat Nieuwenhuis de organisatie van de plaatselijke afdeling in handen zou hebben. Derhalve zou hij nog niet met de CHU breken 'daar ik nog niet weet hoe het Verbond zich nu verder zal ontwikkelen'. (16) Dergelijke incidenten deden zich steeds voor. Gefrustreerde persoonlijke ambities leken hiervan meestal de oorzaak. En dan moest het hoofdbestuur (lees: Van Gybland Oosterhoff) deze problemen weer verhelpen: 'Telefonisch in orde gemaakt', luidde de potloodaantekening van VGO.

Aan alle twijfel over deelname aan de verkiezingen kwam een einde, door het bericht dat het VNH bij de aanstaande verkiezingen met een eigen kandidatenlijst zou komen. (17) De liberalen, die concurrentie vreesden, reageerden alert: het herziene program van De Vrijheidsbond zou 'in wezen vrijwel geheel en al' overeenkomen met de oproep van het VNH. (18) In De Vrijheid verdween de gematigde toon: hoofdredakteur mr JJ Bolhuis noemde het VNH 'een slap aftreksel van het fascisme' en 'een doorgangsstation naar de NSB'. (19) In een redactioneel commentaar sprak de NRC haar verbazing uit over 'het wonderlijke besluit' na eerdere uitspraken, 'dat het geen partij naast de bestaande wilde zijn'. De initiatiefnemers van het VNH zouden grotendeels bestaan uit 'christelijk-historische malcontenten' en 'al of niet bij de Vrijheidsbond aangesloten liberalen' (van wie 'bekende personen' zich na de 'koerswijziging' teruggetrokken zouden hebben). Het streven van het VNH zou, aldus het artikel, niet wezenlijk verschillen van dat van de liberalen. Het stellen van kandidaten leidde derhalve enkel tot versnippering en werkte zodoende averechts, doordat het de revolutionaire partijen in de kaart spelen zou. Tot slot verwachtte de schrijver niet, dat het VNH er in zou slagen een kandidaat met voldoende trekkracht te strikken. (20) Ook het Algemeen Handelsblad betreurde de parlementaire aktie, die het VNH haar nationale karakter ontnam en slechts zou leiden tot stemmenverlies voor de partijen, die de regering steunen. (21) Nu de verkiezingsdeelname vaststond werd de kritiek van de liberalen feller. Dit in tegenstelling tot het christelijk-historisch dagblad De Nederlander, dat zijn zwijgen voortzette: het bericht werd zonder commentaar gepubliceerd. (22) De NRC publiceerde kort daarna op verzoek van De Vrijheidsbond een 'oproep aan de kiezers'. 'Naar een nationaal herstel streeft de Liberale Staatspartij met alle kracht en haar program bevat alle daarvoor gewenschte maatregelen. De kiezers kunnen de nationale eenheid versterken, niet door afscheideing en versnippering, maar door hun stem uit te brengen op de kandidaten der Liberale Staatspartij De Vrijheidsbond, die steeds op de bres staat voor de nationale eenheid'. (23)

Het besluit tot verkiezingsdeelname leidde ook tot spanningen binnen de verbondsgelederen. Een aantal betrokkenen reageerden afwijzend; zij vertegenwoordigden in mijn ogen de Nationale Unie-richting binnen de VNH-gelederen. Veelal wilden zij (nog) niet breken met hun partijen. Hun houding kwam in grote lijnen overeen met de zojuist beschreven reaktie van de liberalen, welke eveneens verkiezingsdeelname afwezen. De eerdergenoemde Van Hilten trok zich uit het VNH terug: Verkiezingsdeelname zou enkel leiden tot de verzwakking van de regeringsgetrouwe partijen. Hij wilde daarentegen, dat het VNH zou adviseren om te stemmen op die kandidaten van de RKSP, de ARP, de CHU en De Vrijheidsbond, die zouden streven naar een koninklijk nationaal kabinet, een halvering van de vergoeding voor de kamerleden en een krachtig optreden tegen de SDAP, de CPN en revolutionaire pers. (24) Ook de gematigde prof Nederburgh uitte zijn bedenkingen: 'in plaats van met één of enkele beginselen te komen, waarmee wij konden trachten alle richtingen als met een zuurdesem te doortrekken, gaan wij een eigen partij vormen, tot vermeerdering van een reeds groot aantal'. Naast dit principiële bezwaar voerde hij nog twee praktische bezwaren aan: de vrees voor stemmenverlies voor de regeringsgetrouwe partijen en de te verwachten problemen bij de samenstelling van de kandidatenlijst. (25) Later zal blijken, dat Nederburgh, die binnen het VNH steeds meer naar de achtergrond verdween, wat dit laatste betreft welhaast profetische woorden had gesproken. Hoewel mijns inziens vaststaat, dat het VNH door de deelname aan de verkiezingen een deel van haar potentiële achterban kwijtraakte, is het niet mogelijk om de omvang hiervan vast te stellen. Toch vermoed ik dat het om een niet onbelangrijk deel ging; immers, de nationaalgevoelenden binnen de bestaande partijen zaten min of meer 'vast' aan hun partijen, terwijl de politiek daklozen vaak een aversie tegen de politiek hadden. Daarentegen geloof ik, dat VGO zich hiervan wel bewust was: hij koos volgens mij bewust voor een kleinere groep met direkte invloed in plaats van een grotere groep zonder invloed. Bovendien: wat heeft men aan een uitgebreide potentiële achterban als men

deze niet kan mobiliseren. Veel zou ook afhangen van de samenstelling van de kandidatenlijst, die in de volgende paragraaf ter sprake zal komen.

Op 21 februari 1933 werd bij notariële akte de stichting Fonds tot bevordering van de Nationale Herstel Beweging in het leven geroepen. Mede-ondertekenaar van het manifest NS Arriëns was de notaris. Komparanten waren Swart, Heeris, Nieuwenhuis, VGO en Fürstner. (26) Volgens de akte stelde de stichting zich ten doel 'de nationale gedachte in Staat en maatschappij door alle wettige middelen te bevorderen'. Het kapitaal zou worden verkregen door schenkingen en bijdragen. Het bestuur bestond uit de bovengenoemde vijf personen. De stichting trachtte haar doel te bereiken door het oprichten van lokale raden, door het houden van vergaderingen en het doen uitgeven van boeken, brochures en tijdschriften en/of dagbladen, alsmede door te bevorderen dat voor de vertegenwoordigende lichamen kandidaten gesteld worden, die de Nationale Herstel Beweging aanhangen en door in woord en geschrift invloed uit te oefenen op de openbare mening en daardoor middelijk op het bestuur van Rijk, land; provincie, gemeente en waterschap. Zowel De Nederlander als de NRC publiceerden de volgende dag het persbericht over het ontstaan van de stichting. Het bericht maakt verder melding van een nog steeds wassende stroom adhaesiebetuigingen ('thans reeds vele duizenden'), die afkomstig waren van personen van alle godsdienstige overtuigingen, zowel uit christelijke als uit joodse kringen. Ook het bestaan van afdelingen in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Haarlem, het Gooi en Den Helder en de ver gevorderde voorbereidingen in Utrecht, Amersfoort, Breda en Arnhem werden genoemd. Aan de verdere organisatie werd 'met den meest mogelijken spoed' gewerkt, aldus het communique. (27)

7.3 De samenstelling van de kandidatenlijst.

Nadat besloten was tot deelname aan verkiezingen, werd begonnen met het opstellen van een kandidatenlijst. De rekonstruktie van de gebeurtenissen rond deze lijst blijft helaas nevelig. Dit is grotendeels het gevolg van het ontbreken van concrete informatie. Waarschijnlijk wilde men voorkomen dat de pers vroegtijdig op de hoogte kwam van de verwikkeling rond de lijst. De stukken bevatten derhalve slechts toespeelingen. In ieder geval blijkt duidelijk, dat men veel moeite had met het verkrijgen van goede kandidaten. Een belangrijke bron is een uittreksel van een intern rapport van de Nationale Unie over de besprekingen met het Verbond voor Nationaal Herstel. (28) Het rapport is blijkbaar pas achteraf geschreven; het heeft zeer veel weg van een legitimering van de opstelling der Nationale Unie tijdens deze mislukte besprekingen. Het stuk vangt aan met een eigen interpretatie van het ontstaan van het VNH. 'In het voorjaar van 1933' zou een bijeenkomst onder leiding van Snijders hebben plaatsgevonden met onder andere Westra, Gerretson en Inden, als vertegenwoordigers van respectievelijk de NSB, de NU en de NJV. Het doel was 'eene concentratie van alle nationale groepen van verschillende richting in eene beweging', die 't.z.t. ook aan de verkiezingen zou deelnemen kunnen'. Mede op aandringen van Gerretson werd (voorlopig) afgezien van parlementaire aktie. Kort na de publikatie van 'een vrij vaag, maar voor het doel bruikbaar manifest' en 'na het binnenkomen der eerste honderden kaartjes' werd de beweging 'in eene 'partij' omgezet' - hierop zou de Nationale Unie zich hebben teruggetrokken. Op initiatief van het VNH zou weer kontakt zijn opgenomen: tijdens een vergadering in Den Haag op 18 februari 1933 benaderde Fürstner, zowel bestuurslid van het VNH als van de NU, Gerretson met het verzoek, de vergadering aan te bevelen op het VNH te stemmen. Gerretson hield de boot af. 'Met belangstelling werd de candidaatstelling afgewacht'.

Deze weergave van de gebeurtenissen lijkt onjuist. De

betrokkenheid van Gerretson bij de samenstelling van de kandidatenlijst bleek overduidelijk uit zijn (helaas ongedateerde) brief aan VGO. (29) Hierin schreef Gerretson dat de kandidatenlijst 'werkelijk prima' moet zijn om een mislukking, die de zaak van het nationaal herstel veel kwaad zou doen, te voorkomen. Hij betwijfelde of bij gebrek aan 'andere eerste kopstukken van het type-Snijders', Eigeman en hij voldoende stemmen zouden trekken; de kandidatuur van Zimmerman verwierp hij met alle kracht. (30) Ook waarschuwde Gerretson voor een verbinding met fascistten, omdat men hierdoor de helft van 'Uw 5000 mannen' kwijt zou raken. Het VNH moest geen hulplijst worden voor Westerman. Gerretson verwees in dit verband naar het principiële revolutionaire standpunt van de fascistten; 'Dat heeft voor mij (Nationale Unie) de samenwerking onmogelijk gemaakt'. Bij ontbreken van zekerheid over een succesvol verkiezingsresultaat en bij het mislukken van een goede lijst, wilde Gerretson dat het VNH van deelname aan de verkiezingen zou afzien en adviseren om op Colijn - als formateur van een koninklijk kabinet - te stemmen. Dit koninklijk kabinet was het persoonlijke stokpaardje van Gerretson. Eerder had hij in Den Haag gepleit voor 'een homogeen koninklijk kabinet, dat onafhankelijk staat van de parlementaire partijen, met als hoofdpunten: de gezagskwestie, de bezuinigingen en de werkloosheid'. (31) Later wilde Gerretson dan een fusie tussen het VNH en de NU 'om gezamenlijk de 5000 mensen tot nieuwe (Hugenberg-)partij (te) formeren', in de zekerheid van nieuwe verkiezingen binnen een paar jaar. De brief vertoont een dubbelzinnig karakter: enerzijds stond de nauwe betrokkenheid bij het gebeuren maar anderzijds trachtte Gerretson distantie te scheppen. Dit laatste blijkt uit zijn opmerking, dat hij 'de bespreking vanavond' niet zal bijwonen om de discussie over de samenwerking met de NU niet te belasten. - Het betreft blijkbaar een interne bijeenkomst van het VNH. - De betrokkenheid van Gerretson staat voor mij vast. De brief bevat verder nog enige interessante elementen: de mogelijke samenwerking met fascistten en het noemen van Westerman.

De betrokkenheid van Gerretson bleek ook uit een brief van Nederburgh, die waarschuwde tegen de kandidatuur van Gerretson. Gerretson zou vanwege 'zijn demagogische optreden velen van onze beweging doen vervreemden', aldus Nederburgh. (32) De bedenkingen tegen Gerretson worden gedeeld door Bauduin. Deze had vernomen van admiraal Quant, voorzitter van de afdeling Amsterdam, dat het met de eerste drie kandidaten niet wilde vlotten. Hij keerde zich tegen de kandidatuur van Gerretson, alsmede tegen die van oud-minister Posthuma. Een nieuwe beweging moet in het parlement worden vertegenwoordigd door 'nieuwe frissche mensen, zonder politiek verleden'. Posthuma en Gerretson zouden in zijn ogen nooit als vertegenwoordigers van het VNH worden gezien. 'Bovendien wie garandeert u, dat deze oude parlementariër en deze politieke fantast, eenmaal in de Kamer, daar nog voor 100% uwe beginselen zullen verdedigen, en niet hun eigen stokpaardjes en zich na korter of langere tijd ook in het politiek gareel dwingen'. (33) Bauduin drong er bij VGO op aan om een kandidatuur te aanvaarden.

Kort daarna schreef Gerretson wederom een brief aan VGO over een mogelijke samenwerking tussen het VNH en de NU. Gerretson toonde zich, ondanks enige bedenkingen, zeker geen tegenstander van een dergelijke samenwerking. Hij konstateerde dat het bestaan van 'een zeer stellige strooming in het land', de totstandkoming hiervan vereist. Maar voor een mogelijke samenwerking was overleg tussen de hoofdbesturen van beide organisaties noodzakelijk. Ook Gerretson wilde dat VGO zich kandidaat stelde. Daarnaast wees ook hij de kandidatuur van de 'gewezen liberaal parlementariër' Posthuma sterk af, omdat deze kandidatuur het nieuwe karakter van de beweging zou fnuiken. (34)

In zijn pogingen kamerkandidaten te vinden bereikte VGO resultaat bij de dochter van oud-CHU-voorman dr De Visser, S Landweer de Visser. Zij aanvaardde de kandidatuur, maar wenste het rechtse karakter van het verbond - naar haar vader's geest - te benadrukken. Derhalve behield zij het recht om uit het VNH te treden, wanneer de gekozen kamer-

leden teveel naar links zouden wijken. Hoewel zij 'nu natuurlijk' met de CHU gebroken had, bleef zij de christelijk-historische beginselen trouw. (35)

Minder sukses had VGO bij oud-minister Posthuma die, ondanks instemming, afzag van een kandidatuur, omdat hij dan zijn posities - waarin hij ook veel goede invloed kon laten gelden - moest opgeven. (36) VGO betreurde het besluit om 'niet in deze strijd als voorman' op te treden. (37) MJ van Löben Sels, zoon van oud-AR-kamerlid Van Löben Sels en in 1925 kandidaat voor het Vaderlandsch Verbond, reageerde ook afwijzend op VGO's verzoek. Van Löben Sels zullen we later nog tegenkomen bij de onderhandeling met de ANFB. (38) - Kort na elkaar zijn nu twee afstammelingen van oud-parlementariërs genoemd. In het verdere verloop zal dit nog enkele malen geschieden. Dit opmerkelijke gegeven kan een tweeledige verklaring hebben: het is mogelijk dat het VNH gebruik wilde maken van de familienaam van de kandidaat. In het geval van Landweer de Visser lijkt deze verklaring plausibel. Anderzijds kan het ook zijn, dat de afstammelingen van de bekende politici zelf in de voetsporen van hun vader wilden treden en zodoende een politieke loopbaan nastreefden. Van Löben Sels lijkt een representant van deze (tweede) groep. -

Op 4 maart 1933 werd te Den Haag een vergadering van de Centrale Raad gehouden. Blijkens de uitnodiging zou tijdens deze bijeenkomst de kandidatenlijst worden vastgesteld. Daadkrachtig werd er aan toegevoegd 'niet uit elkaar te gaan voordat' men het eens zou zijn. (39) Uit de bronnen blijkt niet precies wie aanwezig waren; plausibel lijkt dat behalve de genoemde bestuursleden er een aantal vertegenwoordigers van de verschillende afdelingen present waren. Mr CP de Vries, voorzitter van de afdeling Leiden en zoon van minister De Vries, noemde de vergadering 'eene groote desillusie': het VNH bleek niet 'de' volksbeweging, vergelijkbaar met het Italiaanse fascisme en het Duitse nationalisme. De Vries ergerde zich aan het feit, dat op de vergadering democratisch werd gehandeld 'in een parlement van generaals en admiraals', terwijl hij had verwacht dat het driemanschap

Eigeman-Nieuwenhuis-Van Gybland Oosterhoff de lijn zou aangeven. Ook betrof De Vries' ontevredenheid, de kandidatenlijst. VGO zou vooraf de volgende lijst hebben opgegeven: Eigeman - Nieuwenhuis - een Indisch-man - een boerenleider - en een staart. Op zo'n lijst had De Vries wel willen staan; desnoods als nummer 20. Maar op de nieuwe lijst had hij een aantal bezwaren: Nieuwenhuis stond te laag en VGO ontbrak. Verder ergerde hij zich aan de aanwezigheid van een vrouw op de lijst, want 'volgens goed nationaal standpunt' behoorde een vrouw niet in het politieke leven. Derhalve raadde De Vries VGO aan - indien de onderhandelingen met de NU zouden mislukken - Nieuwenhuis tweede (achter Snijders), Westerman 'desnoods' derde of vierde te zetten; met vlak daarna Hilten en 'een boer'. 'De rest doet er minder toe, maar vooral geen vrouw. Van democratischer doen worden we niet beter; men wil leiding.' (40)

De Vries noemde mer dr WM Westerman. Het is onduidelijk wanneer voor het eerst sprake is van de kandidatuur van het latere kamerlid. Over de persoon Westerman was in de pers reeds veel te doen geweest. Op 3 maart 1933 meldde de NRC, dat hij door de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond was aangezocht voor de eerste plaats op zijn kandidatenlijst. Westerman, die verklaarde volstrekt niet afwijzend tegenover het fascisme te staan, wees de kandidatuur af zolang de verschillende geestverwante groepen los van elkaar zouden optreden en elkaar dus zouden bestrijden. Daarop zou de ANFB de onderhandelingen met 'andere groepen' heropend hebben, met betrekking tot een 'uniforme lijst met mr dr Westerman als lijstaanvoerder'. (41) - Door deze berichten werd Westerman verzocht uit De Vrijheidsbond te treden. (42) - Bij de hernieuwde onderhandelingen waren ook her VNH en de NU betrokken. De betrokkenheid van de unie bleek uit het persbericht van de ANFB over de voorlopige kandidatenlijst onder leiding van Baars. Het bericht werd afgesloten met de mededeling, dat mogelijk 'deze voorlopige lijst zal worden gewijzigd in dier voege, dat de namen van prof C Gerretson en mr dr WM Westerman er op zullen komen'. (43) Nog dezelfde

dag deelde de Nationale Unie mee, dat Gerretson niet op de kandidatenlijst zou komen. (44) De betrokkenheid van het VNH blijkt uit een geschreven rapport van een telefoongesprek tussen mr H van Rijckevorsel, burgemeester Van Wychen, een bekende van Lutkie, en Baars over de onderhandelingen. (45) Van Löben Sels, die eerder een VNH-kandidatuur had afgewezen, had gesproken met VNH-vertegenwoordiger Quant. Tijdens dit gesprek zou de volgende lijst ter tafel gekomen zijn: als eerste een kandidaat van de ANFB (bijvoorbeeld Westerman), als tweede Van Löben Sels (gemeenschappelijk VNH/ANFB) en als derde iemand van het VNH (bijvoorbeeld Van Gybland Oosterhoff); generaal Snijders zou bovenaan komen 'als vlag'. Van Löben Sels wilde echter, dat Baars als tweede op de lijst zou komen. Een andere aanwijzing voor de hernieuwde besprekingen tussen het VNH, de NU en de ANFB, was een telegram van Gerretson: 'Maak U beleefd opmerkzaam dat volgens afspraak Baars indien hij aan de gestelde voorwaarden voldoet aan Eigeman op de lijst moet vooraf gaan wijl deze volgorde de tendens van de lijst bepaald waaraan de mede-werking van de Unie en Westerman afhankelijk is maakt Eigeman duidelijk dat generlei persoonlijke kwestie in spel is Rijckevorsel aanvaard plaats op lijst wat hoogst belangrijk is'. (46) Ook poogde Westerman tevergeefs steun bij de NSB te halen. (47)

De samenwerking kwam echter niet tot stand. Op 9 maart 1933 was deze mogelijkheid reeds van de baan. (48) Hierdoor was Snijders, die grote bezwaren had gekoesterd tegen de kandidatuur van Baars, alsnog bereid de lijst van het Verbond voor Nationaal Herstel aan te voeren. Een dag later publiceerde zowel de NRC als De Nederlander de kandidatenlijst van het VNH:

- 1 Gen CJ Snijders, Hilversum
- 2 mr dr WM Westerman, Den Haag
- 3 prof mr JA Eigeman, Rotterdam
- 4 WP Hillen, Doorn (oud-gouverneur van West-Java)
- 5 mevr SG Landweer de Visser, Soest

- 6 BJ Gelder, Amsterdam
- 7 JH Straaten van Nes, Boskoop
- 8 Jac Smits, Naarden
- 9 mr MTh Mijnlieff, Dordrecht
- 10 jhr dr JC Mollerus, Dordrecht
- 11 P Merkelijn, Amsterdam (voorzitter van Nat Com v Werlozen)
- 12 R Bordewijk, Den Haag
- 13 prof dr ir HCJH Gelissen, Maastricht
- 14 mr PPJM Geradts, Roermond
- 15 DAMQ Boeye, Den Haag
- 16 mr PCL Eschauzier, Den Haag
- 17 MA Henny, Den Haag

Aan deze lijst was een verklaring toegevoegd over de positie van Snijders. Deze voerde de lijst aan om 'zijn algemene instemming te betuigen met het streven van het Verbond' - het lag niet in de bedoeling, dat indien hij daartoe werd verkozen, hij zitting in het parlement zou nemen. (49) In dezelfde editie stond het bericht, dat 'van andere zijde' vernomen was, dat de onderhandelingen tussen de fascistten en de NU over het stellen van een kandidaat, tot geen resultaat hadden geleid. (50)

De positie van Westerman als eigenlijke lijststaanvoerder is mijns inziens zonder meer opmerkelijk, gelet op de voorgaande ontwikkelingen. Hoewel in wezen onafhankelijk, kwam hij toch steeds naar voren als kandidaat voor de ANFB of de NU. Daarom is het vreemd, dat hij na het mislukken van de besprekingen op een zo prominente positie terecht kwam. Ik heb helaas geen enkele informatie over de motieven van het VNH om voor 'buitenstaander' Westerman te kiezen en van Westerman, om zijn VNH-kandidatuur te aanvaarden. Gelet op het tijdsaspect lijkt het een nogal overhaaste beslissing te zijn geweest, die, zoals nog zal blijken, verstrekkende gevolgen zou hebben.

Uit een latere brief aan Snijders komen we iets te weten over het mislukken van de onderhandelingen met met name de Nationale Unie. VGO stelde de samenwerking voor als een verloving, maar volgens hem wilde de NU een huwelijk 'met de

meest nauwkeurig omschreven huwelijksvoorwaarden'. Na het afspringen van de samenwerking is de zogenaamde Rotterdamse oppositie - blijkbaar waren Eigeman en Nieuwenhuis tegen samenwerking met de fascistten - weer bereid loyaal mede te werken. De motie van afkeuring, waarvan sprake was, zou worden ingetrokken. (51)

In het eerder vermelde interne rapport van de NU is de visie van deze beweging op het mislukken van de samenwerking weergegeven. Na de CR-vergadering van 4 maart 1933 zouden Fürstner en Inden Gerretson verzocht hebben om de lijst aan te voeren. - Op de vergadering zou Eigeman voorlopig op de eerste plaats gezet zijn. - Na een urenlang gesprek, waarin beide heren sterk aandrongen, verklaarde Gerretson zich bereid het aanbod te overwegen. Nadat Gerretson zich in principe beschikbaar had gesteld, werden onderhandelingen gevoerd tussen vertegenwoordigers van het VNH en de NU, die uitmondten in volgende lijst: Snijders, Gerretson, Westerman, Hillen, Oosterhoff, Baars en Eigeman. Oosterhoff had zich op uitdrukkelijk verzoek van Gerretson bereid verklaard op de lijst plaats te nemen. Hierna verklaarde Gerretson zich bereid de lijst te leiden onder een aantal voorwaarden, waarvan een konsentratie van het Verbond voor Nationaal Herstel en de Nationale Unie en een duidelijk geformuleerd konsentratieprogram de belangrijkste waren. Echter de volgende dag bleek dat er binnen het VNH verzet bestond tegen met name de kandidatuur van de fascist Baars. Allereerst was er de Rotterdamse groep (Eigeman/Nieuwenhuis), die teleurgesteld was over de 'tuimeling' van Eigeman en de kandidatuur van Baars. Daarnaast zou ook de Amsterdamse afdeling - volgens het rapport: 'de Joodsche middenstand te Amsterdam' - zich tegen de positie van Baars verzetten. Beide groepen hadden, aldus het rapport, vanwege hun financiële inbreng een on-evenredige invloed, terwijl zij zich ook van chantage-praktijken bedienden. Tevens trok VGO zijn kandidatuur in. En tenslotte verzette het VNH zich tegen te vergaande samenwerking; pas na de verkiezingen zou men verder willen zien. Dit was onvoldoende voor Gerretson, omdat in zijn ogen een verloving de meest onzekere verbintenis was. Hij stelde

derhalve zijn kandidatuur afhankelijk van enkele bedingen, hetgeen voor het VNH onaanvaardbaar was. Derhalve verlieten de NU-vertegenwoordigers de vergadering en kon VNH zijn eigen lijst opmaken. (52) De juistheid van dit rapport is niet vast te stellen. Een aantal belangrijke feiten komen overeen met de lezing, die ik vond in de andere bronnen. Desondanks is de interpretatie nogal eenzijdig en zou enige terughoudendheid op zijn plaats zijn; immers, steeds wordt de zwarte piet in de schoenen van het VNH geschoven, terwijl Gerretson en de NU steeds een pluim krijgen.

De publikatie van de kandidatenlijst was de aanleiding tot veel kritiek uit vooral de liberale hoek. In een redactioneel commentaar sprak de NRC van 'een schijnkandidatuur': 'Zij stelt boven aan haar lijst een populair generaal, uitsluitend, om met zijn goede naam sier te maken en kiezersstemmen af te bedelen, die de volgende kandidaten niet zouden kunnen verkrijgen'. (53) Kritiek was er ook op Eigeman, die (kortgeleden) nog lid was van De Vrijheidsbond. (54) In zijn rede voor de Algemene Vergadering van De Vrijheidsbond hekelde ook de afgetreden voorzitter mr D Fock de schijnkandidatuur van Snijders en het eigenlijke lijsttrekkerschap van Westerman, die immers kort daarvoor nog met de fascistten onderhandeld had. (55) In het partij-organ De Vrijheid had men ook maar weinig bewondering voor de kandidatuur van Westerman, die 'feitelijk binnen een week tijd lid van drie partijen geweest (was) of heeft willen zijn', nog voor die van Eigeman, 'wien bij minder wilde haren de desertie nog strenger moet worden aangerekend'. (56)

Opmerkelijk was verder een ingezonden brief van mr HL Zanten, waarschuwde voor de oppervlakkige gelijkenis tussen het manifest van het VNH en het program van De Vrijheidsbond. Dit in tegenstelling tot alle eerdere geluiden. Van Zanten wijst, mijns inziens terecht, op de economische politiek; in zijn ogen streefde het VNH naar protektie en organische autarkie. Ook had Van Zanten kritiek op de 'holle frase' van de 'grondwetsherziening in nationale geest', die

in zijn ogen eventueel zelfs fascistische hervormingen zou kunnen inhouden. Het VNH ontbeert traditie en een leidend staatkundig beginsel en zou wel eens een 'zeer pijnlijke verrassing' kunnen blijken. (57)

Uit een liberale bron kwam ook het bericht, dat het VNH Colijn zou hebben aangezocht als lijsttrekker. (58) Het boven behandelde interne rapport van de NU maakte eveneens melding van het polsen van Colijn - en ook van De Savornin Lohman. (59) Het is dan ook aannemelijk dat Colijn in werkelijkheid is aangezocht. Hij paste immers zeer goed in het klimaat van het verbond. En het zou een enorm stemmen-aantal mogelijk hebben gemaakt. Helaas ontbreken de gegevens om zekerheid te verschaffen. Wel moet worden onderstreept, dat de mogelijke kandidatuur de potentiële kracht, die het VNH in mijn ogen wel degelijk bezat, benadrukt. - Later zou mevrouw Wynaendts Francken-Dyserinck, een vooraanstaande liberale vrouw die in eerste instantie ook adhesie betuigde met het manifest van het VNH, maar zich na het bekend worden van verkiezingsdeelname terugtrok, zich verwonderen over de uithaal van Westerman naar Colijn: 'Maar moet een spreker van het VNH den man, bij wien men een blauwtje liep zoo bespreken'. (60)

Niet alleen de liberalen wezen op de overeenkomsten tussen hun programma en dat van het verbond. Het CHU-kamerlid jhr mr JWH Rutgers van Rozenberg verklaarde, dat het 'volkomen overbodige' verbond zich openbaarde als 'een partij van eenigen heeren, die het verkiezingsmanifest van de Christelijk-Historischen vrijwel hebben overgenomen en thans op deze wijze trachten in de kamer te komen'. (61)

Om de driehoek compleet te maken stelde het liberale kamerlid mr EC van Dorp, dat het CHU-program eigenlijk in niets afweek van het liberale program. De Nederlander kritiseerde deze uitlating en wees op de verschillen. Essentieel oordeelde men het ontbreken van de liberale beginselen: in Nederland zou een principieel-gefundeerde goed-geleide liberale partij ontbreken. (62)

De Nederlander, die zich tot voordien terughoudend had opgesteld tegenover het nieuwe verbond, reageerde ook kri-

tisch op de gepubliceerde kandidatenlijst. Westerman en Eigeman stonden staatkundig op een principieel verschillend standpunt: Westerman was aanhanger van het fascisme, terwijl Eigeman dit juist scherp veroordeelde. De konklusie van De Nederlander: Eigeman als liberaal en Westerman als fascist gaan niet samen in één partij. (63)

De kritische campagne in de liberale en in mindere mate in de christelijk-historische pers was voor het VNH aanleiding voor een nieuw perskommunique: 'Uit de aktie, welke de laatste dagen tegen het Verbond voor Nationaal Herstel wordt gevoerd, blijkt meer en meer hoe intimideerend en onwaardig de Nederlandsche verpolitiekte partijen zich wenschen te gedragen wanneer het gaat om hun eigen 'baet'.' Vooral uit het optreden van De Vrijheidsbond - 'welke in dezen door pogingen tot onderdrukking zijn naam absoluut te schande maakt' - bleek een grote angst. (64)

Een andere reaktie was afkomstig van Eigeman. In een ingezonden brief in de NRC reageerde hij op de kritiek op de kandidaatstelling van Snijders. Bij de vervroegde verkiezingen was een duidelijke introductie nodig, omdat het verbond in zijn korte bestaan nog onvoldoende bekend was bij het Nederlandse volk. En Snijders was als belichaming van het streven van het verbond hiertoe uiterst geschikt. En uit het feit, dat van tevoren is gewezen op het niet aksepteren van een kamerzetel, blijkt dat er geen sprake is van een verkiezingsmanoeuvre, aldus Eigeman. Deze brief kan de redaktie echter niet overtuigen: verkiezingskandidatuur is er voor de samenstelling van de Staten-Generaal en niet voor het uiten van waardering binnen een bepaalde groep. (65)

Het bekend worden van de kandidatuur van Westerman leidde tot een konflikt tussen de burgemeester van Den Haag en Westerman, die tot dan chef van het kabinet van de burgemeester was. De burgemeester stelde, dat de aanvaarding van een kamerkandidatuur 'onverschillig voor welke partij' niet in overeenstemming was met de funktie van chef van het kabinet. Westerman verzette zich echter tegen ontslag. (66) Enkele dagen later nam hij toch ontslag. (67)

Op 14 maart 1933 meldde De Nederlander - evenwel zonder

kommentaar - dat prof Pierson had verklaard, dat zijn naam ten onrechte voorkwam op het manifest, daar hij niets meer met het verbond uitstaande had. (68) Hierop reageerde het VNH met de mededeling, dat Pierson destijds uit het Comité van Initiatief is getreden om redenen, die met het verbond niet het minste verband hielden, maar die uitsluitend betrekking hadden op de handhaving van de orde van de openbare universiteit te Utrecht. (69) Voor een kollege dat Pierson gaf in het kader van de Indologische Faculteit, had een studente anti-Japanse uitlatingen gedaan, die bij Pierson - die sterk pro-Japan was - in het verkeerde keelgat waren geschoten. Pierson drong tevergeefs aan op verwijdering van de studente. Het hierdoor ontstane konflikt leidde uiteindelijk tot het ontslag van Pierson. VGO was als sekretaris van de fakulteit betrokken bij het konflikt en zou een 'onverkwikkelijke rol hebben gespeeld in de Fasci-phobie de Pierson'. Pierson trok zich terug uit het Comité van Initiatief. (70)

Ook andere betrokkenen raakten door alle heisa in verwarring. Vooral de positie van Westerman en de onzekerheid over zijn politieke denkbeelden speelden hierbij een belangrijke rol. (71) VGO verklaarde de publicitaire drukte uit angst: 'daar de machthebbers de doorbreking van de nationale gedachte willen onderdrukken doet men valse voorstellingen'. Een vijftal zaken lichtte hij toe. Pierson was lid van het kommittee en heeft om redenen buiten het VNH om voor het VNH bedankt. Landweer de Visser en Gelissen hadden zich schriftelijk bereid verklaard, maar hebben 'vermoedelijk onder pressie van buitenaf' zich teruggetrokken. Ook Westerman trachtte men te onderdrukken. Het standpunt van Snijders is eerlijk, maar werd gefintimideerd. Een kandidatuur van VGO was niet meer mogelijk. Desondanks bleef hij geloven in de doorbraak van de nationale gedachte: 'Wat heeft ons klein Verbond reeds niet een diepe deining tot stand gebracht! Waarom behandelt men ons zoo intimiderend en onderdrukkend? Omdat men ons vreest.' (72)

Op 15 maart 1933 maakte de pers melding, dat Landweer de Visser en Gelissen zich 'bij nadere overweging' terugtrokken,

omdat zij zich niet in de politiek wilden begeven. (73) Gelet op de latere politieke carrière van Gelissen, is dit een opmerkelijke verklaring. Volgens VGO was hier dan ook sprake van pressie van buitenaf. (74) In dit verband is het veelzeggend, dat het katholieke Eindhovens Dagblad zich had verwonderd over de plaats van de katholieke hoogleraar op deze neutrale lijst. (75) Landweer de Visser, die al eerder bedenkingen had uitgesproken, trok zich terug naar aanleiding van de verwickelingen rond de kandidatenlijst; hierbij speelden de twijfels ten aanzien van de politieke opvattingen van Westerman een belangrijke rol. Blijkbaar had De Geer haar doen weten, dat Westerman een fascist was. Derhalve vroeg zij zich af of het niet beter en meer in de geest van haar vader was om de kandidatuur niet te aanvaarden, temeer nu 'positieve Christenen' als Gerretson en Gelissen zich ook hadden teruggetrokken. (76) De aktie van De Geer - waarop VGO waarschijnlijk zijn 'pressie van buitenaf' baseerde - wees er op, dat de CHU achter de schermen niet stilzat. Verder is echter niets bekend omtrent deze heimelijke activiteiten. Toch blijkt hieruit de angst voor stemmenverlies aan het Verbond voor Nationaal Herstel.

Op een openbare vergadering in Amsterdam op 15 maart 1933 haalde Fock hard uit naar zijn ex-partijgenoot Westerman. Deze zou er niet in geslaagd zijn in De Vrijheidsbond een kandidatuur te bemachtigen, het daar na hebben geprobeerd bij de fascistten en tenslotte bij het VNH geslaagd zijn. (77) Westerman reageerde op deze uitlatingen met een open brief aan Fock. Zonder op details in te gaan verweet hij Fock 'kwaadwillige gissingen'. Dreigend voegde hij er aan toe, dat hij niet behoorde tot 'de kategorie der lamme goedzakken, die zich alles lieten welgevallen'. (78) Een dag later publiceerde de NRC een rektifikatie: Fock zou niet hebben gezegd dat Westerman geen zetel kon bemachtigen, maar slechts dat hij in De Vrijheidsbond nog kort geleden een aktieve rol had gespeeld. (79)

Rond deze tijd maakte Gerretson zijn stemadvies openbaar, hetgeen nogal wat stof deed opwaaien. Hoewel dit slechts zijdelings betrekking had op het verbond wil ik hieraan toch aandacht besteden. Gerretson's Nationale Unie was immers een exponent van dezelfde stroming als VNH. Daarbij kwam dat er in de voorgaande periode verschillende (tevergeefse) pogingen tot vergaande samenwerking waren ondernomen. Nadien was er nog sprake geweest van een gezamenlijke verkiezingskampagne met de Fascistenbond van Baars, maar uiteindelijk had de konservatieve Gerretson de kloof tussen het deftige en het volkse anti-demokratisme nog niet kunnen overbruggen. Tenslotte adviseerde hij op Colijn te stemmen, echter niet als ARP-leider, maar als leider van een toekomstig koninklijk kabinet. Later zou Gerretson dit opmerkelijke advies toelichten in zijn brochure 'Koninklijk kabinet of diktatuur', waarin hij zich liet kennen als een christelijk-historisch en een anti-revolutionair konservatief. Het stemadvies van Gerretson wekte beroering in de kringen van de Nationale Unie, inzonderheid bij de meer extremistische en fascistische lieden. Haslinghuis, Dahmen van Buchholz en - in mindere mate - Lutkie keurden het stemadvies af; eerst genoemden (alle katholiek) verlieten hierop zelfs de unie. (80) In een hoofdredactioneel noemde De Nederlander het advies een blamage, omdat het de Kroon haar taak, het aanstellen van een formateur en van ministers, ontnam. (81)

Op 20 maart 1933 verscheen het eerste nummer van Nationaal Herstel, het orgaan van het Verbond voor Nationaal Herstel. De eerste keren zou het blad nog onregelmatig verschijnen, maar later werd het een tweewekelijks tijdschrift. De redactie was in handen van VGO en Heeris. Een belangrijk deel van de kopy van het eerste nummer bestond uit een verantwoording van het ontstaan van het verbond en van de deelname aan de verkiezingen. Tevens werd aandacht besteed aan de kritiek van De Vrijheidsbond. Onder meer werd gereageerd op het artikel van het liberale kamerlid Boon in de Nieuwe Arnhemsche Courant, waarin deze veronderstelde dat de oprichters in een later stadium op de kandidatenlijst zouden verschijnen. Volgens de VNH-reaktie hadden de oprichters juist

niet op de lijst plaats te nemen ter voorkoming van het verwijt van nastreving van 'eigen-verheffing'. - Opgemerkt dient te worden, dat Nieuwenhuis in eerste instantie op de kandidatenlijst stond, terwijl hij toch tot de oprichters behoorde. - Ook was er aandacht voor een ingezonden brief van een aantal (reserve-)officieren, die veronderstelden dat Snijders zich liet gebruiken. Deze aktie van, volgens het VNH, leden van De Vrijheidsbond werd verklaard uit angst voor stemmenverlies. Eén van de ondertekenaars zou zelfs zelf kandidaat zijn. Heel opmerkelijk is een artikel over Bolland van de hand van kamerkandidaat Henny, die Bolland afficheert als 'een vaderlander als weinigen'. Henny citeerde één van Bolland's spreuken: 'Uitgebreed stemrecht voor de menigte in aangelegenheden van bestuur is uitgebreide vrijheid van partijleiders en volksmenners om het belang des volks door middel des volks in hun partijbedrijf te dwarsbomen'. Over verdere invloed van Bolland in het VNH heb ik niets gevonden; Henny blijkt een eenling te zijn geweest. Over het besluit tot deelname aan de verkiezingen stelde Henny: 'Wie een stal wil reinigen moet er binnen gaan'. In het artikel 'Is Nationaal Herstel noodig?' wees S. (Snijders of Swart) op de diskrepantie tussen de woorden en de daden van zowel De Vrijheidsbond als de CHU. S. verwees hierbij naar de Vlootwetkrisis, de Vaticaankrisis en de kabinetskrisis tijdens de mouterij.

7.4 De verkiezingskampagne.

Op 24 maart 1933 hield het VNH een openbare vergadering in Amsterdam, waarbij Westerman en VGO als sprekers optraden. Deze bijeenkomst beschouw ik als het eigenlijke begin van de verkiezingskampagne van het VNH. Deze campagne werd grotendeels gevoerd door het houden van een reeks van openbare vergaderingen in de grotere steden waar het VNH al enige aanhang had. Behalve in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam werden bijeenkomsten georganiseerd in Arnhem, Nijmegen, Den Helder, Haarlem, Leiden, Breda en Roermond. Naast Westerman en VGO hielden ook andere VNH-ers, zoals Eigenan, Snijders,

Swart en Quant toespraken.

Kernpunten van de verkiezingstoespraken waren de noodzakelijke deelname aan de verkiezingen, de versterking van het gezag, het behoud van de Rijkseenheid, het stopzetten van de aantasting van de defensie en de strijd tegen revolutionaire groeperingen en tijdschriften. Deze lagen in het verlengde van het in februari gepubliceerde manifest, dat immers als verkiezingsprogramma dienst deed.

Het is mijns inziens weinig zinvol aan alle verkiezingsbijeenkomsten aandacht te besteden. Daarom heb ik verkozen enkel de Amsterdamse vergadering uitgebreid te behandelen, omdat deze de eerste in een lange rij was. De thema's bleven in essentie hetzelfde.

Westerman liet zich al bij zijn eerste optreden als kamerkandidaat kennen als extremistisch en luidruchtig. Hij stelde, dat alle pogingen om binnen de bestaande partijen en binnen de Nationale Unie na nationale gedachte te versterken, waren mislukt. Daarom deed nu het VNH met tegenzin aan de verkiezingen mee. Zeer fel haalde hij uit naar de liberalen. Ook sprak hij neerbuigend van de mythe-Colijn: 'dat Colijn misschien dertig jaar geleden, in Indië, een sterke man is geweest, nu is hij het niet meer'. Westerman realiseerde zich blijkbaar, dat behalve de liberalen, ook Colijn een elektorale konkurrent was. Verder propageerde hij een sterke regering, die als het noodzakelijk was grondwettelijke rechten, zoals de vrijheid van drukpers, durfde aan te tasten. Tot slot pleitte hij voor de invoering van het korporatieve stelsel. Ook tijdens een bijeenkomst in Den Haag liet hij zich in eenzelfde geest uit: 'Onze grondrechten, vrijheid van drukpers, vrijheid van vereeniging en vergadering, zijn prachtig in een tijd van mooi weer, wanneer geen destructieve elementen ons volksbestaan bedreigen'. En ook hier was zijn taalgebruik opmerkelijk: 'Maar wij moeten zelf de Augiusstal in en onze bezems zullen harder vegen dan de fluwelen lappen der politieke partijen'. (82) Dus al tijdens de verkiezingskampagne bleek de verwijdering tussen Westerman en de rest van het VNH al

in de kiem aanwezig.

Ook VGO liet zich op de Amsterdamse spreekbeurt feller uit dan voorheen. 'Wij willen eenzelfde strijd voeren, die nu in Duitsland tot een overwinning heeft gevoerd, welke onmiddellijk een regeneratie in gang heeft gezet. Als men een nieuwe weg door een woud wil kappen, vallen er splinters; willen wij in Nederland den nieuwe weg, die wij willen banen, dan zal men voor splinters niet moeten terugschrieken'. Beide toespraken waren toonbeelden van verkiezingsredes; een beeldend taalgebruik vol klinkende, maar holle frasen en felle uithalen naar potentiële concurrenten. (83)

De gehele VNH-kampagne werd zeer nauwgezet gevolgd door de liberale en, in mindere mate, de christelijk-historische pers. Relatief veel aandacht hadden de dagbladen voor allerlei incidenten. Allereerst besteedde men bovenmatig veel aandacht aan de aanwezigheid van de voorzitter van de Nationale Werkloze Partij, Merkelijn, op de VNH-lijst en op de VNH-verkiezingsbijeenkomsten. Merkelijn had zich bij het VNH aangesloten om versnippering tegen te gaan; zodoende stond op de lijst 'een werkloze, welk meer dan een jaar de ellende en de armoede heeft meegemaakt en ondervonden'.

(84) De combinatie Merkelijn-VNH wekte de verbazing van de NRC, die sprak van 'steeds meer vindingrijkheid in het afromen van vischwater'. En: 'Met militairen roem, liberalisme, fascisme, nationale arbeiderslijm en met jenever aangemaakte stopverf van ronselaars ... moet het Nationaal Herstel worden gekramd'. Dit laatste sloeg op het bericht dat ronselaars te Assen met een borrel vierendertig arbeiders zouden hebben overgehaald de kandidatenlijst te tekenen.

(85) Een ander voorval, dat de NRC driftig aangreep, was de aanwezigheid van het linkse Rotterdamse raadslid op de vergadering van het VNH in de Maasstad. De NRC suggereerde, dat het verbond Burink, 'die zeker voor eenige werkloozenstemmen goed is', voor haar karretje wilde spannen. (86)

De plaatselijke VNH-afdeling haastte zich te verklaren, dat Burink enkel als vragensteller aanwezig was. (87)

Het bestuur van de RSP deed haar duit in het zakje, door Burink te verzoeken zijn raadszetel ter beschikking te

stellen nu hij zich blijkbaar aangetrokken voelde tot het VNH. (88)

Op de liberale verkiezingsbijeenkomst werd veel aandacht besteed aan het VNH. Veelal werden hier de al bekende argumenten gebruikt. Steeds weer werd gewezen op de versnippering, die het gevolg was van de verkiezingsdeelname van het VNH. Benadrukt werd dat er geen essentiële verschillen tussen het liberale program en dat van het VNH bestonden. Ook werd veelvuldig gewezen op de ideologische verschillen tussen de 'fascist' Westerman en de 'Thorbeckiaan' Eigeman. Tot slot vermeldde men steeds met enige trots, dat de liberalen al in het voorjaar van 1932, toen er nog geen sprake was van het VNH, de slappe houding van de regering had gehemeld. (89) Opmerkelijk was de rede van de kamerkandidaat Bakker van Bosse, waarin deze vroeg waarom het VNH geen samenwerking met De Vrijheidsbond was aangegaan, ondanks de pogingen van Knottenbelt daartoe. (90) Helaas heb ik niets teruggevonden over de vermeende pogingen van de liberale voorman om tot samenwerking te komen.

In het tweede nummer van Nationaal Herstel, dat als verkiezingseditie werd gepresenteerd, was de definitieve kandidatenlijst opgenomen: Snijders, Westerman, Eigeman, Hillen, Gelder, Straaten van Nes, Smits, Mijnlieff, Mollerus, Merkelijn, Bordewijk, Geradts, Boeve, Eschauzier en Henny. Afgezien van het ontbreken van Gelissen en Landweer de Visser was deze lijst identiek aan de eerdere versie. Verder was het orgaan gevuld met de overbekende verkiezingspropaganda, waarbij een belangrijke plaats was ingeruimd voor de polemieken met de liberalen.

Op 26 april 1933 werden de kamerverkiezingen gehouden. In de NRC en De Nederlander verschenen oproepen om op respectievelijk De Vrijheidsbond en de CHU te stemmen. Het VNH moest het doen met verkiezingsadvertenties.

Tijdens de gehele voorbereidingstijd - van het besluit tot deelname via de samenstelling van de kandidatenlijst tot de uiteindelijke stemming - stond het VNH in het middelpunt van vooral de liberale pers. De meeste aandacht

was fel kritisch. Desondanks wist het VNH hierdoor in de belangrijke delen van ons land enige naambekendheid te verwerven. Deze had het VNH ook hard nodig bij de stemming.

Hoofdstuk 8

De parlamentsverkiezingen van 1933.

8.1 Inleiding.

Op 26 mei 1933 werden de verkiezingen voor de Tweede Kamer gehouden. Het nog jonge Verbond voor Nationaal Herstel behaalde 30.329 stemmen - 0,81% van de totaal uitgebrachte geldige stemmen. Dit aantal bleek voldoende voor een kamerzetel, die werd ingenomen door mr dr WM Westerman.

In dit hoofdstuk wil ik door middel van een analyse van de verkiezingscijfers iets meer te weten komen over de kiezers, die in 1933 het verbond hun stem gaven. Dit is geen gemakkelijke opgave door het ontbreken van aanvullende gegevens; enkel de blote verkiezingscijfers zijn voorhanden. De lezer dient dat mijns inziens in ogenschouw te nemen bij het beoordelen van de in dit hoofdstuk uitgesproken konklusies. Bij het schrijven van dit hoofdstuk heb ik voornamelijk gebruik gemaakt van de verkiezingsuitslagen, zoals deze gepubliceerd zijn in Parlement en Kiezer van 1933 en in Statistiek der Gemeenten van het CBS. (1)

De analyse richt zich op een drietal aspecten van het VNH-elektoraat. Allereerst het geografische aspect: waar woonde de kiezer? Vervolgens tracht ik de sociaal-ekonomische afkomst van het elektoraat te schetsen. Tenslotte wil ik de politieke herkomst van de VNH-kiezer proberen te ont-hullen. Een poging tot identifikatie met wel zeer beperkte middelen.

8.2 De geografische verdeling van de Verbond voor Nationaal Herstel-kiezers.

Wie stemde op het verbond? Een tip van de sluier kan worden opgelicht, als men vaststelt waar de kiezers woonden. Ik wil beginnen met een overzicht per provincie, zoals weergegeven in tabel 1 op de volgende pagina.

Tabel 1: Het totaal en op het VNH uitgebrachte geldige stemmen bij de Tweede Kamer-verkiezingen van 1933 in absolute en relatieve aantallen.

kieskring	totaal aantal geldige stemmen		stemmen op VNH		index
	abs	%	abs	%	
Nederland	3.721.800	100,00	30.329	100,00	100,00
Groningen	187.442	5,04	1.344	4,43	87,90
Friesland	197.700	5,32	332	1,09	20,48
Drenthe	95.114	2,56	250	0,82	32,03
Overijssel	245.547	6,60	642	2,12	32,12
Gelderland	389.506	10,46	2.800	9,23	88,24
wv: Arnhem	205.900	5,53	1.945	6,41	115,91
Nijmegen	183.606	4,93	855	2,82	57,20
Utrecht	197.946	5,32	1.650	5,44	102,25
Noord-Holland	760.052	20,42	7.067	23,30	114,10
wv: Den Helder*	176.583	4,74	1.466	4,83	101,90
Haarlem	202.428	5,44	3.242	10,69	196,51
Amsterdam	381.041	10,24	2.359	7,78	75,98
Zuid-Holland	924.763	24,85	12.990	42,83	172,35
wv: Leiden	190.475	5,12	2.335	7,70	150,39
Den Haag	225.510	6,06	6.625	21,84	360,40
Dordrecht	245.416	6,59	1.312	4,33	65,71
Rotterdam	263.362	7,08	2.718	8,96	126,55
Zeeland	117.258	3,50	560	1,85	52,86
Noord-Brabant	392.153	10,54	1.045	3,44	32,64
wv: Tilburg	183.285	4,92	775	2,58	52,44
Den Bosch	208.868	5,61	270	0,89	15,45
Limburg **	214.319	5,76	1.649	5,44	94,44
* Den Helder minus gemeen.	161.584	4,34	386	1,27	29,26
** Limb. minus kring Roermon.	190.998	5,13	940	3,12	60,82

Terwijl de eerste vier kolommen voor zich spreken, behoeft kolom vijf enige uitleg. Het hier afgedrukte indexcijfer is verkregen, door het percentage VNH-stemmen per regio (kolom 4) door 1% van het percentage totale stemmen (kolom 2) te delen. Aldus ontstaat een cijfer, dat het relatieve belang van de betreffende regio weergeeft. Ik wil dit met behulp van een voorbeeld verduidelijken: Groningen herbergde

in 1933 5,04% van het totale kiezersvolk, terwijl het VNH er maar 4,43% van haar stemmen binnenhaalde. Dat het VNH hier relatief achterbleef blijkt overduidelijk uit het indexcijfer, dat immers kleiner is dan 100. Hoe hoger het indexcijfer, hoe belangrijker de regio!

Zeven van de elf provincies bestaan uit slechts één kieskring. Alleen Noord- en Zuid-Holland, Gelderland en Noord-Brabant bestonden uit meerdere kringen, waarvan de cijfers ook apart zijn opgenomen. De kieskringen Amsterdam, Rotterdam en Den Haag omvatten de betreffende gemeente.

Uit bovenstaande tabel blijkt, dat de provincies Friesland, Drenthe, Overijssel, Noord-Brabant en, in mindere mate, Zeeland, vrij onbelangrijk waren voor het verbond. In deze provincies tezamen woonde bijna éénderde van het totale electoraat, terwijl het VNH er nog geen tiende van haar stemmen vergaarde. Het indexcijfer is tekenend laag: 33,14. (2) Nadere analyse van de uitslagen leert, dat de eerste drie genoemde provincies een zeer gelijkmatig beeld vertonen. Noord-Brabant en Zeeland kenden een meer ongelijke spreiding. Noord-Brabant was verdeeld in twee kieskringen. De kring-Tilburg, die het oosten van de provincie omvatte, kende een hoger indexcijfer dan de kring-Den Bosch. Dit werd veroorzaakt door de uitslagen in Breda en haar buurgemeente Ginneken en in Bergen op Zoom. Het relatief hoge percentage in de eerste twee gemeenten was mogelijk het gevolg van de aanwezigheid van de KMA. Ook Zeeland laat een opmerkelijk beeld zien: het VNH scoorde vooral goed op St Philipsland en Tholen. (3) Mogelijk hield deze skore in dit SGP-bastion verband met de door de Belgische kwestie opgeleefde nationale sentimenten. Buiten deze twee eilanden behaalde het VNH in een aantal Zeeuwse gemeenten meer dan 081% van de stemmen, maar deze gemeenten waren zo klein, dat hieraan geen betekenis mag worden gehecht.

Drie provincies nemen een middenpositie in. De uitslag in de provincie Groningen lijkt zeer opmerkelijk, gezien de situatie in de andere noordelijke provincies. Nauwkeuriger bezien blijkt de relatief hoge skore voornamelijk veroorzaakt door de inbreng van de stad Groningen en zijn buur-

gemeente Haren, die samen een indexcijfer van 188 halen. (4) Zonder deze twee gemeenten zou de provincie op een indexcijfer van 44,16 komen, en dus niet afwijken van de overige noordelijke provincies.

Ook Gelderland neemt een tussenpositie in en kende eveneens een ongelijkmatig beeld, dat zeer duidelijk blijkt uit de cijfers per kieskring. Gelderland was verdeeld in twee kieskringen: Arnhem en Nijmegen, die ruwweg het noorden en het zuiden van de provincie omvatten. Nijmegen heeft een laag indexcijfer, dat redelijk past bij het cijfer van het naburige Brabant. De kring-Arnhem heeft een zeer respectabel indexcijfer. Binnen deze kring lagen twee VNH-konsentraties: Aperdoorn en Arnhem en omstreken. Het kluster-Aperdoorn hing mogelijk samen met de aanwezigheid van een aantal kazernes in de omgeving. Het kluster-Arnhem vertoont eenzelfde beeld als de nog te behandelen klusters in Holland en Utrecht.

Het relatief hoge indexcijfer in Limburg is zeer opmerkelijk. In het voorgaande verhaal is meermalen verkondigd, dat het VNH zeker geen katholieke beweging was. In Limburg vergaarde de RKSP bijna driekwart van de stemmen, terwijl de SDAP meer dan 10% haalde. Derhalve bleef er voor de protestanten en vrijzinnigen nog maar weinig over: ARP 0,93%, CHU 1,01% en VB 0,36%. Dus terwijl andere niet-katholieke partijen wel zeer duidelijk onder hun landelijke gemiddelde bleven, slaagde het VNH erin zich hier redelijk te handhaven met 0,77% van de stemmen. Nauwkeuriger onderzoek toont ons dat het verbond haar Limburgse swaartepunt in de kring-Roermond had. Zonder dit kluster zou het indexcijfer tot ca 60 dalen; dit was in verhouding tot het eveneens katholieke Brabant toch nog wel hoog. Tot de kring-Roermond behoorden de gemeenten: Roermond, Echt, Herten, Horn, Linne, Maasbracht, Maasriel, Montfort, St Odilliënburg, Ohé en Laak, Posterholt, Roosteren, Stevensweert, Susteren, Swalmen en Vlodorp. Het relatief hoge indexcijfer in Limburg in het algemeen en in de kring-Roermond in het bijzonder lijkt veroorzaakt te zijn door de aanwezigheid van Geradts op de kandidatenlijst van het VNH. Ondanks de lage plaats (12e) op lijst, behaalde hij hier 12,92% van de VNH-stemmen. (5) Verderop zal de situatie

in Roermond nader worden bekeken.

Utrecht had een index, die groter was dan 100. Binnen de provincie deden zich opmerkelijke verschillen voor. In het zuiden en westen van de provincie was de aanhang van het VNH gering, terwijl het oosten en het noorden een respectabelere VNH-aanhang te zien gaven. Op de Utrechtse heuvelrug lagen de VNH-bastions Amersfoort, Baarn, Driebergen-Rijsenberg, Soest en Zeist. Ook in het aangrenzende De Bildt en Maartensdijk scoorde het VNH goed. Deze gemeenten vertonen een beeld, dat ook te zien was in het kluster-Arnhem en in een aantal Hollandse gemeenten.

Koplopers qua VNH-aanhang waren ontegenzeggelijk Noord- en Zuid-Holland; de indexcijfers spreken voor zich. In Noord-Holland is de index van de gehele provincie niet echt schokkend, maar als men de afzonderlijke kieskringen beschouwd, worden de cijfers sprekender. De kieskring - en dus de gemeente - Amsterdam kende relatief weinig VNH-kiezers. Blijkbaar was het industriële karakter van de hoofdstad niet ontvankelijk voor het VNH; linkse partijen als SDAP, CP en RSAP behaalden hier samen bijna 50% van de stemmen. De kring Den Helder heeft een bescheiden index. De uitslagen in de gemeente Den Helder en in mindere mate in het naburige Wieringen, beïnvloeden het geheel drastisch. Juist in de marinehaven vergaarde het verbond maar liefst 7,20% van de stemmen, hetgeen mogelijk verband hield met het gebeuren op de Zeven Provinciën. Zonder Den Helder komt het kiesdistrict op het wel zeer lage indexcijfer van 29,26; waardoor het in de buurt van de noordelijke provincies komt. De laatste Noordhollandse kieskring, Haarlem, heeft sprekende cijfers. Binnen deze kring zijn twee clusters te onderscheiden. Ten eerste 't Gooi; de scores in Bussum, Hilversum, Huizen en Naarden zijn zeer hoog. Dit cluster sluit direct aan bij het eerder onderscheiden cluster-Utrechtse Heuvelrug. Ten tweede het cluster-Haarlem cs, dat naast genoemde gemeente ook nog Bloemendaal, Heemstede en Zandvoort omvat.

Tot slot de provincie Zuid-Holland, die veruit het hoogste indexcijfer heeft: 172,35. In deze 'grootste' provincie, die bijna een kwart van alle kiezers herbergde, behaalde het VNH

bijna de helft van haar stemmen. Nog duidelijker worden de cijfers wanneer men de kieskringen afzonderlijk beschouwd. Terwijl de kringen Den Haag en Rotterdam alleen de desbetreffende gemeente omvatten, was de rest van de provincie verdeeld over twee andere kieskringen: Leiden omvatte het westen en Dordrecht het oosten. In Dordrecht scoorde het VNH slecht - evenals in het aangrenzende westelijke gedeelte van de provincie Utrecht. In de kieskring Leiden vergaarde het VNH daarentegen vele stemmen. In deze kring lagen dan ook gemeenten met een zeer groete VNH-aanhang, zoals Oegstgeest, Wassenaar, Hillegersberg, Voorburg en Leiden. Ook in de gemeenten Rotterdam en Den Haag was de VNH-skore aanzienlijk. Uit het vorige hoofdstuk bleek dat een aantal VNH-ers van het eerste uur, zoals Eigeman en Nieuwenhuis, uit de Maasstad afkomstig waren. Eerstgenoemde stond als derde op de lijst en behaalde in Rotterdam éénderde van zijn totale stemmen. De situatie in de residentie toonde een zeer belangwekkend kontingent VNH-stemmers; alhier veroverde het verbond meer dan 20% van haar stemmen! Het indexcijfer spreekt boekdelen: 360,40. Vele voormannen van het verbond woonden in de residentie, zoals Van Gybland Oosterhoff en Westerman. De laatste behaalde in zijn woonplaats maar liefst bijna 30% van de VNH-stemmen. (6) Mogelijk vormt de aanwezigheid van vele ambtenaren, ,ilitairen en Indische Nederlanders ook een verklaring voor de uitzonderlijk hoge skore van het VNH.

Aldus is een beeld geschetst van de verdeling van de VNH-aanhang over Nederland. Boven de lijn IJmuiden-Zwolle is de aanhang van het verbond wel zeer gering - met als uitzonderingen de marinehaven Den Helder en het kluster Groningen-Haren. Dit zou kunnen samenhangen met het landelijk-agrarisch karakter van deze streek. Ook beneden de grote rivieren had het VNH weinig elektorale steun. Belangrijke faktor hierbij lijkt het katholieke karakter van dit gebied. Ook het landelijk-agrarische aspekt speelde een rol; dit verklaard het wel zeer lage cijfer in Noord-Brabant en het niet-katholieke Zeeland. In het zuiden hebben we drie uitzonderingen onderscheiden: de klusters St Philipsland/Tholen,

Breda/Ginneken en de kieskring Roermond. Dan komen we bij de Randstad (zuidelijk Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht) hier behaalde het VNH bijna 70% van haar stemmen.

8.3 De sociaal-ekonomische aspecten van het VNH-elektoraat.

Het is bijna onmogelijk om een sociaal-ekonomische karakteristiek van de VNH-kiezer te geven. Toch wil ik een poging wagen, om het nog vage beeld van deze kiezers iets meer in te kleuren. Natuurlijk was er niet een type VNH-kiezer. Dit blijkt onder meer uit de vorige paragraaf; in bijvoorbeeld Roermond en Den Helder waren andere factoren bepalend dan in Hilversum, Bloemendaal of Wssenaar. Op basis van de vorige paragraaf wil ik toch uitgaan van de hoofdgroep VNH-kiezers, die in Midden-Nederland (met name de Randstad) woonden. De klusters buiten dit gebied wil ik beschouwen als uitzonderingsgevallen.

Tabel 2: Het totaal en op het VNH uitgebrachte geldige stemmen bij de Tweede Kamer-verkiezingen van 1933, naar type gemeente.

type gemeente	totaal aantal geldige stemmen		stemmen op VNH		index
	abs	%	abs	%	
grote steden	871.789	23,42	11.704	38,59	164,77
over. steden	849.543	22,77	7.930	26,15	114,84
forensen gem.	182.306	4,90	4.341	14,31	292,04
over. gemeen.	1.820.162	48,90	6.354	20,95	44,89
TOTAAL	3.721.800	99,99	30.329	100,00	100,00

In de konklusie van de vorige paragraaf heb ik reeds gewezen op de mogelijke korrelatie tussen het landelijk-agrarische karakter van een regio en het aantal VNH-kiezers in deze regio.

De in tabel 2 aangewende onderverdeling van de Nederlandse gemeenten in vier categorieën is gebaseerd op een typologie naar urbanisatiegraad van het CBS uit 1947. (7) Deze

typologie heb ik enigszins vereenvoudigd en aangepast aan mijn onderzoek. Daarbij ben ik er van uitgegaan, dat de situatie in 1947 qua urbanisatiegraad niet essentieel verschilde van die in 1933. Het enige probleem was het feit, dat een aantal gemeenten in 1947 bij andere gemeenten waren ondergebracht, zoals Hillegersberg en Schiebroek bij Rotterdam. Bij de indeling van de gemeenten heb ik ze toch als zelfstandige gemeenten beschouwd. De vereenvoudiging en aanpassing bestond verder uit het verminderen van het aantal categorieën. De typologie onderscheidt drie categorieën: plattelandsgemeenten, gemeenten met een overgangskarakter en gemeenten met een stedelijk karakter. Interessant is de tweede groep: 'de gemeenten, die uit het oogpunt van de beroepsstructuur der bevolking een overwegend niet-agrarisch karakter bezitten, doch die qua nederzettingsvorm nog hun landelijk aanzien hebben behouden'. Buitengewoon belangrijk voor mijn onderzoek is de subcategorie 'specifieke forensengemeenten'. Derhalve een uitgebreid citaat: 'de woongemeenten van zgn. allochtone forensen, dwz. oorspronkelijke stadsbewoners, die zich ivm. het aangenamer woonmilieu hebben gevestigd in de randgemeenten van de grote steden of in verderaf gelegen woongebieden met veel natuurschoon (zoals het Gooi, Kennemerland en de Utrechtse Heuvelrug). De van origine agrarische gemeenten zijn door de instroming van forensen geleidelijk aan verstedelijkt, hetgeen o.m. tot uitdrukking komt in de structuur der beroepsbevolking. Qua bouwwijze dragen veel van deze gemeenten in sterke mate het karakter van villa-dorpen'. (8) Statistische kenmerken: meer dan 60% elders geborene onder de ter plaatse woonachtige bevolking, meer dan 30% woonforensen en meer dan 40 employeés per 100 arbeiders. Tenslotte moet worden gesteld, dat autochtone forensen niet meetellen!

Uit het voorgaande komt mijns inziens een duidelijk beeld van de forensengemeente naar voren; het is aannemelijk dat de meeste forensen redelijk tot goed gesitueerd zijn en waarschijnlijk hogere functies binnen het bedrijfsleven of het ambtelijk apparaat vervullen. (9)

Naast de forensengemeenten heb ik de steden onderscheiden. Allereerst heb ik de drie grote steden (Amsterdam, Rotterdam en Den Haag) apart genomen. Daarnaast heb ik de middelgrote steden en overige grote steden samengevoegd in de categorie 'overige steden'. En tot slot heb ik onder de kop 'overige gemeenten' alle andere gemeenten samengenomen: zowel platelandsgemeenten als de gemeenten met een overgangskarakter en de kleine steden.

Tabel 2 laat zien, dat er een verband bestaat tussen het karakter van de gemeente en het aantal VNH-stemmen. De relatie tussen het landelijk-agrarisch karakter van een regio en de VNH-skore lijkt evident. Hoewel deze 'overige gemeenten' bijna de helft van het Nederlandse elektorat herbergden, vergaarde het VNH hier slechts 20% van haar stemmen. Hiermee lijkt aangetoond, dat het verbond geen steun uit boerenkringen verkreeg.

In de steden was de aanhang sterker. Het cijfer van de drie grote steden wordt vertekend door de uitslagen in Den Haag en Rotterdam. Nederlands' grootste gemeente Amsterdam kende relatief weinig VNH-stemmers. Een lineaire korrelatie tussen verstedelijking en VNH-stemmen bestaat dus niet. De cijfers der forensengemeenten onderstrepen dit; juist in deze gemeenten scoorde het verbond fantastisch, zoals uit het indexcijfer van 292,04 blijkt. Zodoende is een andere verklaring noodzakelijk.

Laten we de categorie 'forensengemeenten' nogmaals onder de loep nemen. De eerder genoemde typologie onderscheidt 34 forensengemeenten, waaronder De Bildt, Bloemendaal, Haren, Laren, Rheden, Rijswijk, Vught en Wassenaar. Hieraan heb ik vier gemeenten toegevoegd, die in 1947 niet meer zelfstandig waren: Hillegersberg, Overschie en Schiebroek (Rotterdam) en Ginneken-Bavel (Breda). Van alle forensengemeenten hadden er slechts 9 een VNH-aandeel, dat lager lag dan het landelijk gemiddelde. (10) De band tussen 'forensengemeenten' en hoge VNH-skore is evident: een kenmerk van dit type gemeente is de aanwezigheid van een redelijk aantal goed-gesitueerden, die voor een deel functies in het ambtelijk apparaat innemen. Het lijkt mij aannemelijk, dat het verbond

juist bij deze groepen zijn elektorale steun haalde.

Opgemerkt dient te worden, dat niet alleen het VNH goed scoorde in deze gemeenten. Ook de Christelijk-Historische Unie en de Liberale Staatspartij De Vrijheidsbond kwamen in deze gemeenten steeds goed voor de dag. Hieruit blijkt een elektorale verwantschap tussen het VNH en beide partijen. (11)

De hierboven geuite veronderstellingen worden gesteund door een onderzoek naar het stemgedrag in Wassenaar - een forensengemeente bij uitstek - in de jaren '30. (12) Louman analyseerde de politieke verhoudingen in Wassenaar; door middel van verkiezingsuitslagen per stembedstrik toont hij aan, dat het VNH in Wassenaar veel stemmen binnenhaalde, met name in de 'gegoede wijken, alwaar veel allochtonen woonden. In deze wijken wonen vele 'rechtse liberalen die in deze onzekere tijden hun heil zoeken bij de 'sterke man' Colijn en het rechts-autoritair Verbond voor Nationaal Herstel', aldus Louman. (13) Zo onderstreept Louman mijn konklusie aangaande het sociaal-ekonomisch karakter van het VNH-elektoraat, alsmede de al enige malen eerder geuite veronderstelling, dat het VNH-elektoraat voor een belangrijk gedeelte uit gewezen liberalen en - weliswaar minder - uit christelijk-historischen bestond.

Teneinde de sociaal-ekonomische karakteristiek iets scherper te kunnen stellen, wil ik de verkiezingsresultaten per stadswijk bekijken. De grote steden moest ik noodgedwongen laten rusten, daar ik er niet in kon slagen gespecificeerde uitslagen per wijk te verwerven. Het gemeente-archief Rotterdam kon de cijfers niet vinden, terwijl het archief van Den Haag niet de beleefdheid had mijn verzoeken te beantwoorden. Zodoende heb ik een viertal andere gemeenten uitvoeriger geanalyseerd. Allereerst twee forensengemeenten: Hilversum en Hillegersberg, deze zijn mijns inziens representatief als Midden-Nederlandse forensengemeenten. Daarnaast heb ik twee 'uitzonderingsgevallen' onder de loep genomen: Roermond en Den Helder. Bij deze analyses is voortgeborduurd

op het model van Louman, dat gebruikt is bij het onderzoek in Wassenaar.

Midden in 't Gooi, welke regio een sterke konsentratie VNH-stemmers kende, ligt Hilversum, dat door de typologie als 'forensengemeente' werd aangeduid. De sterke groei, die Hilversum in deze periode doormaakte wijst op een instroom van forensen, die zich voor een belangrijk deel in de villawijken Boom- en Tompenberg vestigden. Bij de kamerverkiezingen van 1933 behaalde het VNH in Hilversum 2,62% van de stemmen. Dankzij een zeer goed gedokumenteerd archief was een analyse van de uitslag per stembedrikt mogelijk. (14) De 36 distrikten heb ik voor de overzichtelijkheid teruggebracht tot een zestal wijken, die bestaan uit aangrenzende distrikten met een overeenkomstig elektoraal en sociaal-ekonomisch karakter. De volgende wijken worden onderscheiden: Noord-west Hilversum (NWH), Over 't Spoor (OTS), Centrum, Bloemenkwartier (BKT), Schilders- en Riebeeckkwartier (SRK) en Schrijvers- en Staatslieden kwartier (SSK).

Tabel 3: Uitslag kamerverkiezingen van 1933 in de gemeente Hilversum per wijk, in procenten van het totaal aantal geldige stemmen.

wijk	SDAP	RKSP	ARP	CHU	VB	VNH	tot
NWH	13,70	13,54	17,27	11,92	21,02	5,35	5042
OTS	33,62	20,53	8,20	7,08	3,73	1,65	9497
Centrum	16,30	37,48	10,46	9,43	6,14	2,24	4189
BKT	28,11	13,68	14,91	13,89	4,29	1,60	5810
SRK	8,37	15,48	19,57	11,56	19,40	4,53	2448
SSK	19,40	18,30	17,25	11,17	10,14	3,06	3392
Hilversum	23,25	19,75	13,22	10,32	9,02	2,62	30378

Bron: Gemeentearchief Hilversum, 4.07.51 - deel X.

De tabel laat zien, dat het verbond haar beste resultaten behaalde in Noord-west Hilversum, dat behalve de villawijken Boom- en Trompenberg, het gebied rond het raadhuis omvat, en in het Schilders- en Riebeeckkwartier. Het waren beiden

'goede' wijken, alwaar vele forensen woonden. Dit beeld ondersteunt mijn vooronderstelling, dat het VNH binnen de forensengemeenten juist in de 'betere' wijken goed scoorde. Opmerkelijk is dat ook De Vrijheidsbond in beide wijken goed scoorde; hierover in de volgende paragraaf meer.

Iets ten noorden van Rotterdam lag de gemeente Hillegersberg, die later is geannexeerd. De toenmalige gemeente is het best te karakteriseren als een tuindorp van de Maasstad. Na de eerste wereldoorlog groeide Hillegersberg zeer snel door de instroom van allochtonen, die veelal in Rotterdam werkzaam waren. Vandaar dat ik het beschouw als een typische forensengemeente - in de typologie van 1947 wordt Hillegersberg niet genoemd. De gemeente was in 1933 verdeeld in tien stemdistrikten, waarvan de sociaal-ekonomische structuur minder gemakkelijk vast te stellen is. Twee distrikten zijn echter eenvoudig te karakteriseren: het eerste bestond vrijwel geheel uit de villawijk Plaszicht, terwijl het twaafde distrikt het landelijke gebied rond het dorp omvatte. Het is dan ook in mijn ogen niet opmerkelijk, dat het VNH in het eerste distrikt een topskore bereikte (12,71%), terwijl het andere distrikt een laagterecord (0,33%) liet zien. De overige distrikten zaten er tussenin. Helaas maken de beschikbare bronnen een verdere analyse onmogelijk. Toch bevestigen de resultaten de vooronderstellingen over de sociaal-ekonomische kenmerken van de VNH-kiezer.

Met Hilversum en Hillegersberg heb ik twee forensengemeenten bekeken - het beeld stemt overeen met de situatie in Wassenaar, zoals door Louman is opgetekend. Het is de vraag of deze karakteristiek ook goeld voor de gemeenten buiten Midden-Nederland, die ook een relatief hoge VNH-skore kenden. Of waren mogelijk andere oorzaken verantwoordelijk voor het VNH-sukses. Om dit te toetsen heb ik gekozen voor de twee belangrijkste VNH-bolwerken, die buiten Midden-Nederland lagen: de marine-haven Den Helder en het katholieke Roermond.

In paragraaf 8.2 heb ik laten zien, dat het VNH in de kieskring Den Helder - dat Noord-Holland ten noorden van het Noordzeekanaal omvatte - een slecht resultaat boekte.

Uitzonderingen vormden de gemeenten Den Helder en Wieringen. In Den Helder behaalde het VNH maar liefst 5,25% van de stemmen. Dit was zonder meer opmerkelijk, daar de marine-haven bekend stond als een 'rood' dorp. De stemmen op het verbond waren redelijk gelijkmatig over de hele gemeente verdeeld; de analyse per stembestricht leverde weinig op. (15) Hieruit valt op te maken, dat in Den Helder waarschijnlijk andere aspecten een rol hebben gespeeld. Het is aannemelijk, dat het gebeuren op De Zeven Provinciën in Den Helder extra veel indruk gemaakt heeft, daar de stad begrijpelijkerwijs een nauwe verbintenis had met de marine-vloot. De voorman van de Helderse afdeling van het VNH, Uithol, was als burgerambtenaar werkzaam bij de Koninklijke Marine. Ik acht het dan ook waarschijnlijk dat de muiterij en het benadrukken van het VNH van de noodzakelijke versterking van de vloot, hetgeen voor heel Den Helder in economisch opzicht voordelig was, sterk heeft bijgedragen tot de hoge score van het verbond in de havenstad.

Ver onder de grote rivieren, in het katholieke Limburg, ligt het bisschoppelijke Roermond. In het voorgaande is al meermalen gesteld, dat het VNH geenszins een katholieke beweging was. Integendeel zelfs: de katholieken leken veel verder van het verbond af te staan dan de protestanten. De verkiezingsuitslagen van het VNH in gemeenten met een belangrijke katholieke bevolkingsgroep tonen dit ook aan; zowel in de katholieke provincies Brabant en Limburg, als ook in forensengemeenten met een sterk katholiek aandeel, zoals Ubbergen, Castricum, Diemen en Nieuwer-Amstel, scoorde het verbond matig. (16) Des te opmerkelijker is het VNH-resultaat in Roermond, waar het na de RKSP en de SDAP als derde partij uit de bus kwam met 5,54% van de stemmen. Eenbelangrijke rol hierbij speelde de Roermondse advocaat, mr PPJM Geradts, die op de VNH-lijst stond. Geradts was voorzitter van de plaatselijke Burgerwacht. (17) In Roermond bestond een sterke groep dissidente katholieken, die bij de verkiezingen steeds een niet onaanzienlijk aantal RKSP-stemmers wist weg te kapen. Binnen deze groep was Geradts actief en waarschijnlijk wist hij deze stemmen voor

het verbond te mobiliseren. Hieruit kan worden afgeleid, dat de Roermondse VNH-kiezer afweek van de VNH-kiezer in bijvoorbeeld Hilversum en Hillegersberg. Toch leert een onderzoek van de verkiezingsuitslagen per stembedstrik ons, dat het VNH goed scoorde in de Roermondse binnenstad en zeer matige resultaten boekte in de nieuwe wijk Roermond-Veld, waar veel sociale woningbouw was. (18) Het lijkt dus aannemelijk, dat het VNH in ieder geval niet bij de katholieke arbeiders haar steun haalde. Doordat de binnenstad sociaal-ekonomisch natuurlijk veel moeilijker te karakteriseren is dan bijvoorbeeld een villawijk, is het niet mogelijk een scherpere sociaal-ekonomische indeling van de Roermondse kiezers te geven.

In deze paragraaf heb ik getracht, de VNH-kiezer sociaal-ekonomisch te typeren. Dit is maar gedeeltelijk gelukt. Een belangrijk deel van het VNH-elektoraat bestond naar alle waarschijnlijkheid uit personen uit de hogere inkomensgroepen, die werkzaam waren in overheidsdienst of in de dienstverlenende sektor. Een belangrijk deel hiervan was woonachtig in forensengemeenten, maar het is zeer aannemelijk dat velen ook nog in de tuinvijken binnen de stadsgrenzen, zoals bijvoorbeeld Kralingen in Rotterdam, woonden. Het ontbreken van de gegevens over Den Haag en Rotterdam maakt het toetsen van deze vooronderstelling onmogelijk. Naast dit ideaaltype VNH-kiezer waren er vanzelfsprekend nog andere types; bestrijding van het kommunisme, versterking van de defensie en instandhouding van de koloniën vonden waarschijnlijk ook wel gehoor bij middenstander en arbeiders. Deze mogelijke steun is echter niet uit de verkiezingsuitslag per stembedstrik af te leiden. De situatie in Den Helder en Roermond week af van het beeld in Hilversum en Hillegersberg; hier waren naar het schijnt niet de sociaal-ekonomische factoren doorslaggevend.

8.4 De politieke herkomst van de VNH-kiezer.

In deze paragraaf wil ik de politieke herkomst van de VNH-kiezer onderzoeken. Louman heeft vastgesteld, dat in Wassenaar de VNH-stemmen afkomstig waren van liberale en christelijk-historische huize. (19) Dit komt overeen met de eerder veronderstelde verwantschap tussen deze partijen enerzijds en het VNH anderzijds. Door een analyse van de uitslagen in een aantal andere gemeenten wil ik onderzoeken of de situatie in Wassenaar representatief was.

Alvorens de lokale uitslagen te bekijken, wil ik de landelijke en regionale uitslagen aan een nauwkeurige blik onderwerpen. lokale ontwikkelingen zijn immers moeilijk te beoordelen zonder deze te toetsen aan landelijke tendenties. De landelijke cijfers zijn terug te vinden in onderstaande tabel.

Tabel 4: De uitslagen van de kamerverkiezingen van 1929 en 1933, in aantal stemmen en in procenten.

partij	1929		1933		procent. verschil
	abs	%	abs	%	
RKSP	1.001.589	29,64	1.037.343	27,87	- 1,77
SDAP	804.714	23,81	798.632	21,46	- 2,35
ARP	391.832	11,59	499.632	13,43	+ 1,84
CHU	354.548	10,49	339.808	9,13	- 1,36
VB	249.105	7,37	258.732	6,95	- 0,42
VDB	208.979	6,18	188.950	5,08	- 1,10
SGP/HGS	112.640	3,32	127.261	3,42	+ 0,10
Kommunisten	67.541	2,00	118.236	3,18	+ 1,18
VNH	-	-	30.329	0,81	+ 0,81
Overigen	188.555	5,58	322.619	8,67	+ 3,09

De tabel toont een verschuiving vanuit het centrum naar rechts en links. De stroming naar links blijkt uit het verlies van de SDAP en de winst van de Kommunisten. De winst van de ARP en de skore van het VNH laten de stroming naar rechts zien. Als enige van de zes grote partijen wisten

de anti-revolutionairen vooruitgang boeken. Dit resultaat kan grotendeels op het konto van haar Lijstaanvoerder Colijn worden geschreven. De Leuze 'Voor een sterk gezag! Kiest Colijn!' sprak blijkbaar aan. Oud veronderstelt, dat Colijn vooral uit het christelijk-historische en het liberale kamp kiezers had weggezogen. (20) Een verwantschap tussen Colijn-stemmers en VNH-stemmers lijkt derhalve aannemelijk. Het RKSP-verlies kwam deels ten goede aan kleine katholieke groeperingen, die hier in de 'overigen' zijn opgenomen. Deze laatste groep nam sterk toe, hetgeen de vergaande versnippering onderstreept. Dit bleek al uit het rekordaantal deelnemende lijsten. (21) Toch behaalden de zes grote partijen in 1933 nog ca 85% van de stemmen.

Het is leerzaam de cijfers per regio te bekijken; duidelijk wordt welke partijen waar verliezen dan wel winnen. Ook is de relatie tussen het verlies van de ene en de winst van de andere partij beter zichtbaar. Ik maak hierbij wederom gebruik van indexcijfers, die ditmaal de relatieve winst of het verlies weergeven. (22) Hoger dan 100 betekent winst, lager verlies. Teneinde het rekenwerk enigszins te beperken, heb ik het aantal partijen beperkt tot de zes groten. En om de overzichtelijkheid te vergroten heb ik gelijksoortige distrikten samengevoegd, zodat er vijf regio's ontstonden. Onder groep 1 heb ik de noordelijke kiesdistrikten, alwaar het VNH zeer matig scoorde, bijeengebracht. De vier overwegend katholieke distrikten vormen samen groep 5. In groep 2 zitten de drie Hollandse distrikten waar het VNH zo goed scoorde: Den Haag, Leiden en Haarlem. Rotterdam en Amsterdam vormen groep 3. Groep 4, tenslotte, herbergt de distrikten waar het VNH redelijk scoordé: Arnhem, Dordrecht, Middelburg en Utrecht. Bij het indelen van deze groepen is natuurlijk met andere aspecten rekening gehouden: binnen iedere groep vertoonde de distrikten meestal hetzelfde beeld. Enkele duidelijke onderlinge verschillen zullen straks nog worden behandeld.

Tabel 4: Onderlinge verhouding tussen de scores van de grootste partijen bij de kamerverkiezingen van 1929 en 1933 in de verschillende landsdelen.

partij	tot.	1	2	3	4	5
RKSP	94,02	96,31	93,01	95,26	94,95	93,34
SDAP	90,13	84,70	95,37	82,50	98,08	104,87
ARP	115,86	111,12	129,70	125,53	110,40	115,02
CHU	87,04	88,74	79,12	88,83	87,26	96,83
VB	94,03	95,29	86,11	114,29	88,67	75,29
VDB	82,20	90,51	83,05	71,35	75,74	73,07

Bekijken we eerst de tabel horizontaal dan blijkt het verlies van de RKSP redelijk gelijkmatig over Nederland verdeeld. De SDAP vertoont een dubbelzinnig beeld: ernstig verlies in het noorden (groep 1) en in de twee grote steden (groep 3) tegenover beperkt verlies tot kleine winst in de rest van Nederland. Hoe roder her distrikt, hoe groter het verlies! Zet men dit tegenover de winst van de kommunisten in bijvoorbeeld de rode hoofdstad, dan lijkt de veronderstelling gerechtvaardigd, dat het verlies van de SDAP voornamelijk naar extreem-links is gegaan. Ergo: zowel het verlies van de RKSP als dat van de SDAP lijken niet verantwoordelijk te zijn geweest voor de VNH-winst. De ARP wint in alle vijf de landsdelen, maar juist het sterkst in die gebieden waar ook het VNH goed uit de bus komt. Hieruit blijkt weer de elektorale verwantschap tussen Colijn en het VNH. De CHU verliest overal, maar wel opmerkelijk veel in groep 2, waar het VNH juist zo goed scoorde. Daarentegen was het CHU-verlies in Rotterdam en Amsterdam weer beperkt. Toch blijkt ook hier enig verband tussen de elektorale schommelingen van de CHU en het VNH. De Vrijheidsbond vertoont een wel zeer wisselend beeld. Tegenover het vrij algemene verlies staat de winst in de grote steden; ook in Utrecht wonnen de liberalen. (23) Deze winst werd mogelijk veroorzaakt door het wegvallen van de Middenpartij voor Stad en Land, die in middenstandskringen veel aanhang had. De

liberalen verloren relatief veel in groep 2. Tot slot de vrijzinnig-demokraten die over het gehele land zwaar verloren; alleen in het noorden bleef het verlies relatief beperkt.

Bekijken we de tabel vertikaal, dan zijn vooral de tweede en de derde groep interessant. In Den Haag, Leiden en Haarlem behaalde de ARP haar grootste winst, terwijl de CHU en De Vrijheidsbond hier de grootste averij opliepen. (24) Dit lijkt me geen toeval. Ook lijkt het me niet toevallig, dat het VNH juist in deze regio 40% van haar stemmen binnenhaalde. Twee dingen worden nogmaals onderstreept: de (nieuwe) stemmen op de ARP en het VNH stammen uit dezelfde hoek en de liberale en christelijk-historische afkomst van deze stemmen. Het beeld van Wassenaar blijkt representatief voor deze Hollandse distrikten. (25)

In de twee grote steden was de situatie minder duidelijk. Terwijl de ARP in Amsterdam heel goed en in Rotterdam matig scoorde, was de situatie voor het VNH omgekeerd. Opmerkelijk was ook de vooruitgang van de liberalen in beide steden. Vooral in Amsterdam was de groei sterk; waarschijnlijk was deze afkomstig uit middenstandskringen. (26) In Amsterdam kan mijns inziens het zwakke resultaat mede verklaard worden door het succes van de liberale en anti-revolutionaire concurrenten; slechts de CHU verloor terrein. In Rotterdam was de ARP-winst miniem en ook de vooruitgang van de liberalen was kleiner. Mogelijk is dit de verklaring voor het grotere succes van het VNH in de Maasstad. De CHU verloor er heel weinig.

Nadat we de ontwikkelingen landelijk en regionaal hebben bekeken wil ik nu aandacht besteden aan de ontwikkelingen binnen de vier gemeenten, waarvan ik de verkiezingsuitslag per stemdistrikt heb onderzocht. Hiermee wil ik de politieke herkomst van de VNH-kiezer nog iets scherper stellen. Uit het voorgaande zijn twee vooronderstellingen gedistilleerd: het bestaan van een elektorale verwantschap tussen de (nieuwe) ARP-stemmer en de VNH-stemmer en dat de VNH stemmen voornamelijk afkomstig zijn van De Vrijheidsbond en de CHU.

Mogelijk zijn deze door nader onderzoek te toetsen dan wel te relativieren.

In het vorige hoofdstuk is vastgesteld, dat in Hilversum het VNH met name in het noord-westen goed scoorde. Om nu de politieke herkomst van deze stemmen vast te stellen wil ik de uitslagen van 1929 en 1933 in deze wijk vergelijken. Vooraf dient te worden opgemerkt, dat door een wijziging van de stemdistrikten - en natuurlijk door de groei van de stad - de wijken niet geheel identiek zijn. Desondanks is mijns inziens een vergelijking toegestaan. De grote winnaar in Noord-West Hilversum was de ARP: deze partij ging van 10,49% naar 17,27%. Deze winst overtrof het stemmenpercentage van het VNH (5,25%). Zowel de CHU als De Vrijheidsbond verloren stemmen. De CHU ging van 18,36% naar 17,27%, terwijl de liberalen van 30,00% kelderden naar 21,02%. De Vrijheidsbond verloor zodoende bijna 30% van al haar stemmen; de CHU slechts iets meer dan 5%. Daar de fluktuaties van de overige partijen niet schokkend waren, kan met enige zekerheid worden vastgesteld, dat de ARP en het VNH hun winst boekten dankzij de CHU en De Vrijheidsbond. Helaas is niet vast te stellen, in welke mate beide partijen aan de VNH-winst bijdroegen. Wel lijkt zeker, dat het VNH het voornamelijk moest hebben van de ontevreden liberale kiezer.

Bekijken we de elektorale verlies- en winstrekening in het eerste stemdistrikt van Hilleegersberg, de villawijk Plaszicht en omgeving, dan komen we tot gelijke konklusies. - Ook hier waren de distrikten gewijzigd, zodat enige voorzichtigheid geboden is. - De CHU en De Vrijheidsbond verliezen in Plaszicht. Het liberale verlies is wederom opzienbarend: van 35,91% in 1929 daalde het tot 27,82% in 1933 - een kwart van de liberale kiezersomvang ging verloren. De CHU verloor weinig: van 12,39% naar 11,72%. Daartegenover stond de winst van de ARP en het VNH. De ARP-winst in Plaszicht was beperkt: van 9,98% naar 10,17%. De VNH-skore is hier enorm: 12,7%. Deze winst was voornamelijk afkomstig van De Vrijheidsbond, terwijl de CHU hieraan slechts weinig bijdroeg. Hoewel de verhoudingen tussen de ARP en het VNH geheel anders lagen dan in Hilversum lijkt de tweede veron-

derstelling ook hier op te gaan.

Als we Hilversum en Hillegersberg - en eventueel ook Wassenaar - als representatief voor de Middennederlandse forensengemeenten mogen beschouwen, dan is het beeld naar mijn overtuiging duidelijk: het VNH-elektoraat in deze plaatsen bestond grotendeels uit ontevreden liberalen en in mindere mate uit dissidente christelijk-historischen.

In de vorige paragraaf is vastgesteld, dat de situaties in Roermond en Den Helder afweken van die in Hilversum en Hillegersberg. Het is daarom zeer wel mogelijk, dat ook wat betreft de politieke herkomst van de VNH-kiezer er verschillen zijn met de Hollandse situatie.

In Den Helder behoorde, naast het VNH, de ARP tot de winnaars. In alle distrikten wist de partij van Colijn zijn stemmenpercentage fiks te verbeteren. De CHU, De Vrijheidsbond en ook de SDAP verloren in de havenstad veel terrein; de sociaal-demokraten gingen van 39,35% naar 33,88% en verloren zodoende bijna 15% van hun elektoraat. Dit laatste verlies ging hoogstens gedeeltelijk naar de kommunisten. Zowel de CHU als De Vrijheidsbond verloren eveneens aanzienlijk: bijna 30% en 35% respectievelijk. De winst van de ARP en het VNH lijkt dus uit deze hoek afkomstig. Bekijken we het stemburo Hoofdgracht afzonderlijk, dan blijken deze konklusies terecht. Het VNH behaalde hier haar beste resultaat (13,43%) en het ARP-agres bedroeg hier meer dan 240% tegenover een gemeentelijk agres van 142%. De Vrijheidsbond, de CHU en de SDAP verloren hier respectievelijk 60, 23 en 28%. Terwijl de CHU minder dan gemiddeld verloor, was het liberale en sociaal-demokratische verlies opvallend groot. Net als in Hilversum en Hillegersberg waren de VNH-stemmen afkomstig van vooral De Vrijheidsbond, maar ook de CHU. In tegenstelling tot deze gemeenten lijkt het, alsof het VNH in Den Helder ook ontevreden SDAP-kiezers wist te trekken. In het stemburo Van Galenstraat II is het beeld gelijk aan dat van de Hoofdgracht. Opmerkelijk is dat in Den Helder geen sprake is van een korrelatie tussen de skores van De Vrijheidsbond en het VNH, zoals deze in Hilversum en Hillegersberg (en in Wassenaar) bestond.

De beoordeling van de elektorale verschuivingen in Roermond is minder eenvoudig. In ieder geval verschilde de situatie in deze Limburgse stad sterk van de eerder behandelde gemeenten. Niet dat het verbond geen stemmen wist te vergaren van ontevreden liberalen en chritelijk-historischen, maar het grootste deel van de VNH-stemmen lijkt afkomstig van de RKSP, die in de gemeente 11% verloor. Verantwoordelijk voor deze dissidente katholieke stemmen was de al eerder genoemde PPJM Geradts, die de ontevredenheid binnen de RKSP handig wist uit te buiten. Deze groep had zich al in de jaren '20 gevormd rond de officier van justitie, mr dr PJW Rieter, evenals Geradts werkzaam bij de Roermondse rechtbank. Als de lijst-Rieter deed de groep steeds aan de gemeenteraadsverkiezingen mee; hierbij stond Geradts op een onverkiesbare plaats. (27) De lijst behaalde 18,21% van de stemmen; haar zwaartepunt lag in het stadscentrum. Het is aannemelijk, dat Geradts een deel van deze stemmen voor het VNH wist te winnen. De konklusie is gerechtvaardigd, dat de politieke kleur van de VNH-kiezer in Roermond anders was, dan die in de Hollandse forensengemeenten. Wel bleek in de vorige paragraaf, dat het zeker niet de katholieke arbeider was die op het VNH stemde. Eerder waren de katholieken, die zich stoorden aan de invloed van de katholieke arbeidersbeweging op het beleid van de RKSP, de nieuwe stemmers. Hierover meer bij de staten- en raadsverkiezing van 1935 in Roermond.

8.5 De VNH-kiezer, een korte karakteristiek.

In dit hoofdstuk heb ik getracht het beeld van de VNH-kiezer enigszins in te kleuren. Een drietal aspecten heb ik hiertoe bekeken: de regionale spreiding, de sociaal-ekonomische achtergrond en de politieke herkomst. Bij het beoordelen van de resultaten dient de lezer zich bewust te zijn van de in het voorgaande genoemde problemen met betrekking tot de analyse van de verkiezingsuitslagen. Verder beschouw ik het ontbreken van de gespecificeerde verkiezingsuitslag van Den Haag als een ernstig gemis.

Toch is het beeld in grote lijnen duidelijk. In regionaal opzicht is evident, dat het VNH haar kiezers vooral vond in de iets grotere gemeenten in Midden-Nederland met als zwaartepunt 't Gooi, de kuststrook van Haarlem tot Den Haag, Rotterdam en haar tuinsteden, de Utrechtse Heuvelrug en Arnhem en omgeving. Daar buiten lagen een aantal VNH-bastions, zoals Den Helder, Groningen/Haren, Apeldoorn, St Philipsland/Tholen, Breda/Ginneken en Roermond. Hier waren andere oorzaken voor de hoge VNH-skore, zoals uit de voorbeelden Den Helder en Roermond is gebleken.

Op sociaal-ekonomisch gebied lijkt het aannemelijk, dat het VNH vooral aansloeg bij de wat beter gesitueerde kiezer, die waarschijnlijk werkzaam was in de openbare dienst of de tertiaire sektor. Het groot aantal forensen binnen het VNH-elektoraat wijst in deze richting. Politiek gezien waren de VNH-kiezers grotendeels afkomstig van liberale huize; het aandeel dissidente CHU-ers was minder omvangrijk. Dit laatste is opmerkelijk, gezien het feit dat CHU dissidenten een belangrijke rol speelden bij de vorming van het VNH. Toch slaagde het VNH er blijkbaar niet in de aanwezige ontevredenheid binnen de CHU uit te buiten. Ik acht het waarschijnlijk, dat de afbrokkeling van de CHU beperkt bleef door de band van het, meestal Nederlands-Hervormde, geloof. De overgang naar een niet-konfessionele groepering, die het VNH was, ondanks dat zij zich christelijk noemde, leek een te grote stap voor de gelovige protestanten. Met name het duidelijke liberale element binnen het VNH stootte deze kiezers af. Anders zou het mijns inziens geweest zijn, indien het tot een werkelijke vrij-antirevolutionaire afsplitsing, zoals in 1929-1930 mogelijk leek, was gekomen. De liberale De Vrijheidsbond miste zo'n duidelijke band met de CHU: het liberale beginsel was onvoldoende om de gelederen gesloten te houden. Ook speelde het verzuilingsaspect een rol: in tegenstelling tot de katholieken, de sociaal-demokraten en - in mindere mate - de protestanten, was de vrijzinnige bevolkingsgroep nog niet verzuild. Slechts weinig hield de ontevreden liberaal tegen om op het VNH te stemmen.

Konkluderend kunnen we stellen, dat het VNH bij de verkie-

zingen van 1933 blijkbaar er niet in geslaagd is de konser-
vatieven aan beide zijden van de scheidslijn aan zich te
binden. Mede dankzij het grote sukses van Colijn was het
aantal protestanten, dat overging naar het VNH klein. De
doorbraak mislukte, temeer daar het VNH, behalve in Roer-
mond, geen greep op het katholieke elektorat kreeg. Na het
noemen van Colijn wil ik toch even teruggrijpen naar zijn
mogelijke kandidatuur voor het VNH. Het is een even akade-
misch als interessant vraagstuk, in hoeverre een combinatie
Colijn-VNH er wel in geslaagd was de doorbraak te bereiken.
In ieder geval staat voor mij vast, dat het VNH met Colijn
als lijststaanvoerder er in geslaagd zou zijn een veel gro-
ter aantal CHU- en ARP-stemmers te vergaren. Maar de door-
braak naar de katholieken was ook met Colijn waarschijnlijk
niet gelukt.

Hoofdstuk 9

Het Verbond voor Nationaal Herstel na de verkiezingen.

9.1 Inleiding.

In dit hoofdstuk wil ik de verdere geschiedenis van het VNH behandelen; tot de verkiezingen van 1935. Centraal in dit hoofdstuk staat de speurtocht van het verbond naar haar identiteit. Eerder bleek het verbond uiterst heterogeen te zijn. Deze verscheidenheid frustreerde alle pogingen om eenheid binnen de gelederen te brengen.

Het was mijn bedoeling om dit proces uitgebreid in beeld te brengen. De bronnen staan dit niet toe; de verhoudingen binnen het verbond blijven helaas uiterst vaag. Toch wil ik enige tekening in de vage contouren aanbrengen. Hiertoe onderscheid ik drie groepen. Richtsnoer hierbij is de houding tegenover de bestaande politieke situatie. In de gematigde vleugel hielden zich de personen op, die geen radicale wijziging van de staatkundige situatie wensten. Zij waren weliswaar ontevreden over het functioneren van het politieke bestel, maar achtten een geringe hervorming voldoende. Binnen deze groep bevonden zich in eerste instantie ook de vele tegenstanders van de verkiezingsdeelname, die grotendeels het VNH weer hadden verlaten. De zogenaamde overkappingsidee leefde sterk bij deze gematigde vleugel: men wilde de niet-socialistische partijen tot samenwerking dwingen. Exponenten van deze groep waren Eigeman en Nieuwenhuis. De andere vleugel van het verbond werd bevolkt door personen, die veel ingrijpendere maatregelen noodzakelijk achtten. Radikale hervorming van het politieke bestel, maar ook van de maatschappij als geheel waren populair. Het is dan ook binnen deze groep, dat we de fanatieke aanhangers van een korporatieve ordening aantreffen. De meest opvallende vertegenwoordiger van deze richting was het kamerlid Westerman. Tussen beide extremen bevond zich een middengroep, waarvan onder andere Van Gybland Oosterhoff en Swart deel uitmaakten.

Zoals inherent aan iedere middengroep, was haar positie nogal vaag; op bijna alle punten nam zij een tussenpositie in. Het is dan ook haast ondoenlijk deze groep precies te plaatsen. In ieder geval was zij minder dan de gematigde vleugel overtuigd van de mogelijkheid om het politieke bestel zonder sanering te verbeteren, maar toch wenste zij geen al te radikale hervormingen.

Spanningen tussen de beide vleugels beheersten het bestaan van het verbond. De middengroep, die in naam de leiding had, slaagde er maar moeilijk in de eenheid te bewaren. Dit had verschillende oorzaken. Zeer belangrijk was dat VGO cs geen duidelijke lijn uitzette; teneinde een zo groot mogelijke groep aan zich te binden wilde men geen duidelijke keuze maken: wazige kompromissen en een zig-zag koers waren hiervan het gevolg. Dit zal blijken uit de gebeurtenissen die in dit hoofdstuk worden beschreven, in het bijzonder de verhouding tot de NSB. Het was mijns inziens echter niet enkel een kwestie van 'niet willen', maar veeleer van 'niet of nauwelijks kunnen'. Deze vaststelling behoeft zeker een uitleg. Hoewel ook de middengroep anti-demokratisch was, was zij zeker geen voorstander van een diktatuur, zoals ook uit de relatie met de NSB zal blijken. Eerder leek deze groep gecharmeerd van een aristokratische regeringsvorm: een beperkte groep had invloed op het beleid. Dit werkte, zoals we straks zullen zien, door in de organisatiestructuur van het VNH. Derhalve geen centralistische structuur met een leider, die de organisatie van bovenaf leidde. De invloed van de deelnemers - zeker van de vooraanstaande - op het beleid van het VNH was relatief groot.

Deze inleiding heeft het bezwaar dat zij riekt naar een konklusie vooraf. Het is echter slechts mijn bedoeling om alvast enige lijn in het gebeuren aan te brengen, omdat het anders mogelijk een te mistig geheel zou worden. In de rest van dit hoofdstuk zal de hier neergelegde gedach-
tengang genuanceerd en verder uitgewerkt worden.

9.2 Een periode van relatieve rust.

Na de verkiezingen brak voor het VNH een periode van relatieve rust aan, die grotendeels samenviel met het zomerreces van de kamer. Deze windstilte werd vooral besteed aan de uitbouw van de organisatie en aan het opstellen van een programma. (1)

In juli 1933 kwamen de statuten gereed. In deze statuten werd de doelstelling van de vereniging omschreven: de Nationale Gedachte door alle wettige middelen te bevorderen. Deze nationale gedachte werd samengevat in een negental punten:

- 1 De erkenning van het Christelijk karakter van ons volksleven als den historischen grondslag en den bezielenden geest onzer nationalen beschaving.
- 2 De nationale staat als de staatkundige verwerkelijking van de historische vrijheidsgedachte op geestelijk en stoffelijk gebied.
- 3 Trouw aan het Oranjehuis.
- 4 Krachtige handhaving van Orde en Gezag.
- 5 Handhaving en versterking van den band tusschen de verschillende deelen van het Rijk.
- 6 Handhaving en versterking van de weerbaarheid des Rijks tot wettige zelfverdediging.
- 7 Erkenning van de individuele bestaansverantwoordelijkheid. Bevordering van de volkswelvaart.
- 8 Aanvaarding van het organisch-corporatief element in onze staatsinrichting als middel tot bestrijding van het verworden parlementaire stelsel.
- 9 Aanvaarding van het principe van economische zelfbescherming in het verband van de Rijkseenheid, waar en wanneer dit door de economische ontwikkeling in de wereld noodzakelijk wordt gemaakt.

Als straks de Richtlijnen zullen worden besproken zal dieper op deze punten worden ingegaan. Nu wil ik mij beperken

tot korte opmerkingen. De eerste twee punten tonen een treffende gelijkenis met de grondstelling van de Nationale Unie; er is echter een opmerkelijk verschil: in plaats van 'liberalen' staat, sprak men nu van een 'nationalen' staat. De laatste twee punten waren op het laatst toegevoegd 'in verband met de laatste beslissing van het Hoofdbestuur'. (2) Deze toevoegingen zijn mijns inziens veelzeggend: de keuze voor het korporatisme en het protektionisme - hoe vaag en schuchter zij nog mogen zijn - is duidelijk een nederlaag voor de liberale elementen binnen het verbond.

Ook in het statuut stond een overzicht van de structuur van de vereniging. Er was sprake van vier geledingen. Aan de basis stonden de zogenaamde lokale raden, waarin de deelnemers per gemeente of regio verenigd waren. Hierboven stonden zogenaamde provinciale raden. Weer een stapje hoger bevond zich de centrale raad, waarin naast afgevaardigden van de provinciale en lokale raden ook personen zitting hadden, die door het Hoofdbestuur waren benoemd. En tot slot het Hoofdbestuur, waarvan de leden op voordracht van datzelfde bestuur door de Centrale Raad werden verkozen. Op het laatste moment waren nog wijzigingen doorgevoerd 'om de invloed van de deelnemers te verminderen en de rol van het Hoofdbestuur te vergroten'. (3) Desondanks behield de structuur een nogal democratisch karakter, dat duidelijk kontrasteerde met de structuur van andere democratische bewegingen. Vaak werd het Hoofdbestuur gebrek aan leiding verweten: 'Waarom moet nu toch weer zo'n democratische weg bewandeld worden. Eén man moet de leiding aangeven, dan behoeven er geen weken te verlopen'. (4) Dit hangt samen met hetgeen in de inleiding van dit hoofdstuk is aangestipt: men kon en wilde geen sterk centralistische structuur invoeren, Enerzijds verfoeide men het leidersbeginsel, anderzijds wilde men zowel de gematigden als de extremen aan zich binden; hiertoe moest men rekening houden met de gevoelens van deze groepen.

Het korporatieve element, dat blijkens de statuten was aanvaard, was ook terug te vinden in de organisatiestructuur. Er was een Corporatieve Raad ingesteld, waarin behalve

VNH-bestuursleden, ook afgevaardigden van aangesloten rechtspersonen zitting konden hebben. De mogelijk bestond, dat verenigingen zich kollektief bij het verbond aansloten. Dit is geheel in overeenstemming met de overkappings-idee. Vrijwel de gehele periode waren er besprekingen met andere groepingen, die echter meestal op een mislukking uitliepen. Een aantal hiervan zullen later nog ter sprake komen. In de bronnen vond ik slechts één succesvolle bespreking: in april 1934 sloot het Nationaal Oranje Verbond van CJ van Eijsden, die voorheen lid was van het Verbond voor Nationalisten, zich bij het Verbond voor Nationaal Herstel aan. (5)

Tevens sprak de korporatieve gedachte uit het streven om deelverenigingen op te richten, zoals een werknemersvereniging en een jeugdbeweging. Al in mei 1933 was de Nationale Werknemersvereniging opgericht om 'alle arbeiders, ongeacht hun godsdienstige overtuiging, onder één vaan (te) vereenigen'. Men verwierp het konfliktmodel (stakingen, klassestrijd) en wilde door samenwerking van kapitaal en arbeid en, indien nodig (bindende) arbitrage, arbeidskonflikten oplossen. (6) Deze werknemersvereniging, die werd geteisterd door interne konflikten, sloeg niet aan bij de Nederlandse arbeiders en werd later overgenomen door de NSB. Ook wilde men een jeugdbeweging oprichten, die 'een tusschenvorm tusschen een gewone vereeniging en een stormgroep' moest zijn. Zo wilde men de nationaal-voelende jongeren bij de NSB weghouden. Nadrukkelijk werd gesteld, dat het géén democratische vereeniging moest zijn: de Centrale Raad van het VNH zou een 'algemeen leider' benoemen. (7) Aanleiding hiertoe waren de spanningen binnen het Nationaal Jongeren Verbond in 't Gooi tussen aanhangers van het VNH en aanhangers van De Vrijheidsbond. (8) In enkele steden kwam een jongerenbeweging tot stand, onder andere in Rotterdam in augustus 1934 en in Voorburg in november 1934, maar het belang hiervan bleef marginaal.

In het verlengde hiervan lagen de kontakten met de boerenbeweging. In hoofdstuk 5 is de betrokkenheid van J Smid, de drijvende kracht achter de snelgroeiende boerenbeweging

Landbouw en Maatschappij, bij de totstandkoming van het verbond beschreven. Smid stelde zich toen terughoudend op. (9) Het VNH-kamerlid Westerman had veel contact met Smid; hij bezocht onder meer de Landdag van Landbouw en Maatschappij. (10) Dit tot grote ergernis van de liberalen, die immers veel boerenstemmen ontvingen. In de kamer zou Westerman de plannen van Landbouw en Maatschappij meer steunen, dan de agrarische kandidaten van De Vrijheidsbond. (11) Toch slaagde het verbond er niet in, om bij de verkiezingen boerensteun te verkrijgen; in tegenstelling tot bijvoorbeeld de NSB.

Ook met de Vaderlandsche Club, een beweging van in Indië woonachtige Nederlanders die streefden naar handhaving van hun bevoorrechte positie aldaar, werden contacten gelegd. Veel verder dan een 'losse verkering' kwam het niet. (12)

Het voltooiën van de organisatie hield ook het uitbreiden van het aantal lokale raden in. Dit ging uiterst moeizaam. In november 1933 waren er vijftientwintig lokale raden: in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Bergen op Zoom, Breda, Bussum, Dordrecht, Groningen, Den Haag, Haarlem, Den Helder, Hillegersberg, Hilversum, Leeuwarden, Leiden, Nijmegen, Rijswijk, Roermond, Rotterdam, Schiedam, Utrecht, Voorburg, Wassenaar en Zwolle. (13) Hiervan waren enkel Amersfoort, Bergen op Zoom, Leeuwarden, Rijswijk en Zwolle na de verkiezingen opgericht. Pogingen om lokale raden in Eindhoven en Tilburg op te richten mislukten. (14) Aan het eind van 1935 was het aantal raden met slechts zeven toegenomen ten opzichte van voor de verkiezingen. Naast de bovengenoemde vijf waren dit Hattem en Wormerveer. Daarbij komt dat de toestand binnen de lokale raden meestal veel te wensen overliet. (15) Het aantal actieve deelnemers was beperkt. De teruggang van het aantal deelnemers, welke zich na 1933 inzette, werd voor een belangrijk deel veroorzaakt door de overloop naar de NSB. (16) Zeer bepalend voor de toestand van een afdeling was de kwaliteit van de bestuursleden. Vaak was het moeilijk om geschikte kandidaten te vinden. Het verloop was nogal groot; dikwijls verlieten actieve leden enigszins gefrustreerd hun post. (17)

9.3 Wat Wij Willen.

In augustus 1933 publiceerde het VNH de brochure 'Wat Wij Willen. Richtlijnen van het Verbond voor Nationaal Herstel'. Deze publikatie was een bewerking van een aantal artikelen van de hand van VGO, die kort daarvoor in Nationaal Herstel waren verschenen. Dit maakt het aannemelijk, dat VGO ook de auteur was van deze richtlijnen. De auteur werd echter in de brochure niet vermeld. (18)

De brochure was een 'algemeene inleiding' zonder 'aanspraak op volledigheid'. (19) Met opzet werd niet gesproken van een partijprogramma. De historische gezindheid van bijvoorbeeld VGO verzette zich tegen deze terminologie. Essentieel is mijns inziens dan ook het volgende citaat: 'Men verwachte van ons Verbond geen in bijzonderheden afdalend programma, hetwelk de neiging zou bevorderen, eigen inzicht en initiatief der tot de leiding geroepenen te verstikken'. (20) Hieruit bleek ook weer de verhouding verbond-kamerlid: deze had sinds de verkiezing zowat een onbeperkt mandaat.

- In dit kader verwijs ik naar de verwickelingen tussen Westerman en het verbond, welke in het verloop van dit hoofdstuk ter sprake zullen komen. - De vaagheid van de richtlijnen hing ook samen met de heterogeniteit van het verbond en met het streven de groep bijeen te houden.

In de brochure werd allereerst de noodzaak van de nationale gedachte onderstreept; Willem van Oranje werd 'de verpersoonlijking van onze nationale gedachte' genoemd. Daarna behandelde men de drie fundamenteën van 'onze Christelijke maatschappij: Godsdienst, Gezin en Gezag'. In het gedeelte over het gezin werd de rol van de vrouw uitgebreid behandeld; de schrijver meende 'dat zij terug moeten naar dien arbeid, die voor haar natuur het meest geschikt is'. Vervolgens werd het belang van gezag benadrukt: 'Het eerste, wat een volk nodig heeft om te kunnen leven, is orde en rust. (...) Zonder gezag geen mitsdien geen samenleving'. Hierbij verwees men naar de tweeenheid gezag-vrijheid, die centraal stond in de opvattingen van de CHU-voorman jhr mr AF de Savornin Lohman. Het evenwicht tussen gezag

en vrijheid zou zoek zijn, zodat enige beknotting van de vrijheid noodzakelijk was. In dit kader wilde men onder andere uitsluiting van revolutionairen voor het (passief en actief) kiesrecht, verbod van revolutionaire partijen en bewegingen, beperking van de drukpersvrijheid en zuivering van de openbare organen. Ook streefde men naar versterking van het gezag door instelling van een algemene rijkspolitie - de gemeentepolitie zou 'besmet' en dus onbetrouwbaar zijn - en de handhaving van de Bijzonder Vrijwillige Landstorm en de burgerwachten. Deze paragraaf werd afgesloten met een aan de geneeskunde ontleende beeldspraak: 'Welnu, een krachtige staat laat niet toe, dat hij vernietigd wordt door bacillen van ontbinding en verderf. Hij verzet zich daartegen. De gezonde elementen van den staat zullen de bacillen uitdrijven'. De maatschappij zou bedreigd worden door de kommunisten, de sociaal-demokraten en 'het illusionisme'. Dit illusionisme was 'de geest uit de studeerkamer, de geest van de rede'. Het illusionisme, dat in Nederland werd vertegenwoordigd door de VDB, was dikwijls gevaarlijker dan het kommunisme of de sociaal-democratie, 'omdat zij gehuld is in een lieflijk gewaad van schoonklinkende leuzen en christelijke woorden'. Er was aldus een nieuwe scheidslijn ontstaan, die de bestaande antithese overbrugde. In dit kader werd Eigeman en - weer - De Savornin Lohman uitvoerig geciteerd. In de paragraaf over een sterk overheidsgezag verwees men naar het eigen recht der overheid, een begrip dat terug te vinden is in het werk van CH-senator BC de Savornin Lohman. En in het voetspoor van Gerretson noemde men het parlementair stelsel in strijd met de letter van de grondwet. (21) Doch men ging verder dan Gerretson: men wilde een 'grondwetsherziening in nationalen geest' door de invoering van 'het element der corporatieven gedachte' in ons staatkundig bestel. Dit alles was echter nog onuitgewerkt: 'Dit onderwerp vormt voor onze beweging een voorwerp van studie. Foutief zou het zijn om een in de studeerkamer uitgedacht stelsel aan onze maatschappij op te leggen'. Onder meer wilde men het kiesstelsel haar individualistische karakter ontnemen

en een vertegenwoordiging op basis van deskundigheid samenstellen. Ook op economisch terrein wilde men de korporatieve gedachte invoeren: men dacht hierbij aan 'organen van overleg' tussen werkgevers en werknemers; zo werd de klassenstrijd overbodig. Met veel nadruk werd gesteld, dat de korporatieve staatsgedachte niet zoals in Italië en Duitsland van bovenaf opgelegd moest worden, maar volgens de goede Nederlandse traditie van onderop diende te groeien. Opmerkelijk was verder de verwerping van het vrijhandelsdogma: de mogelijkheid van economische zelfbescherming (lees: protektionisme) moest worden overwogen. Het geheel werd afgesloten met militaire en koloniale paragrafen. Het VNH streefde naar 'de handhaving en versterking van de weerbaarheid des Rijks tot wettige zelfverdediging'. Ook in dit gedeelte over de rijkseenheidsgedachte stonden allemaal bekende denkbeelden: Nederburgh en - alweer - De Savornin Lohman werden uitvoerig aangehaald.

Tot zover een kort overzicht van de inhoud van 'Wat Wij Willen'. Er was niet veel nieuws onder de zon; de uitgebreide citaten van De Savornin Lohman, Eigeman, Nederburgh en Gerretson wijzen volgens mij op een duidelijke link met de ideologie van de Nationale Unie. VGO verklaarde dan ook, dat 'de Lohmanische gedachte bij de samenstelling (van de Richtlijnen, AZ) van zeer grote invloed is geweest'. (22) Net als bij de Statuten vinden we ook hier twee nieuwe elementen: de korporatieve gedachte en het protektionisme. - De Jonge noemt de brochure feller en radikaler dan het manifest; ook spreekt hij van een duidelijk anti-rationisme 'geheel in fascistische geest'. (23) Ik ben het hier niet met hem eens. De brochure is in mijn ogen niet feller of radikaler. Alleen de keuze voor de korporatieve gedachte kan als een aanzet tot radikaliseren gezien worden, maar de uitwerking ervan bevond zich nog in een embryonaal stadium. Ik spreek met opzet van een 'aanzet tot', omdat mijns inziens het korporatisme van het VNH in deze fase nog konservatief van karakter was. (24) Ik beschouw het als konservatief, omdat men het zag als middel om politieke

en sociale hervormingen tegen te houden of zelfs terug te draaien. Dit is met name duidelijk in staatkundig opzicht: men wil een vertegenwoordiging op korporatieve basis om het democratisch parlement buiten spel te zetten. Als zodanig verschilde het korporatisme van het VNH anno 1933 van het maatschappij hervormende korporatisme van verschillende fascistische bewegingen. Verder bestond er een duidelijke link met de organische opvattingen, die al lange tijd ook binnen christelijke kring bestonden. (25) Over de tweede opmerking van De Jonge wil ik kort zijn: het anti-rationalisme was toentertijd vrij algemeen - in ieder geval was het niet beperkt tot de fascistische kring.

Het denkbeeld van de korporatieve ordening was, zoals al eerder vermeld, slechts summier uitgewerkt. Een belangrijke reden hiervoor was de verdeeldheid binnen de gelederen over dit punt. De gematigde vleugel stond afwijzend tegenover de idee der ordening. Blijkbaar had de radikale vleugel in het bestuur een kleine overwinning behaald. Deze verdeeldheid - de middengroep was waarschijnlijk nog niet geheel overtuigd - en de tijdsfaktor (de idee was pas kort geleden aanvaard), zijn volgens mij verantwoordelijk voor de vaagheid op dit punt. Een andere oorzaak was principieel van aard. Zoals eerder vermeld, was men van mening dat de korporatieve ordening van onderop moest groeien. Het geven van een uitgewerkte blauwdruk was hiermee in strijd.

9.4 Het politieke leven komt weer op gang.

Kort na de verkiezingen trad het kabinet-Colijn aan, dat was samengesteld uit vertegenwoordigers van de RKSP, de ARP, de CHU, de Vrijheidsbond en de VDB. De toevoeging van de vrijzinnige partijen was nieuw - de antithese was (tijdelijk) doorbroken. Het kabinet werd over het algemeen positief onthaald. (26) Het streven naar een sluitende begroting en de voorgenomen maatregelen tegen gezagsondermijning vielen in goede aarde. Het VNH was minder gelukkig met de samenstelling van het kabinet. Enerzijds was men

verbolgen over de regeringsdeelname van de vrijzinnig-demokraten en anderzijds stoorde men zich aan de vele partijpolitici in het kabinet. (27) Opmerkelijk was, dat al bij de reacties op de regeringsverklaring een duidelijk verschil te horen was tussen het verbond en haar kamerlid: het VNH was gematigd optimistisch, maar Westerman uiterst negatief. (28)

Het 'optreden' van Westerman in de kamer leidde direkt al tot een incident. Hij was namelijk bij de eerste vergadering in de nieuwe samenstelling afwezig! Dit was natuurlijk koren op de molen van de liberale pers. De NRC meende dat de afwezigheid van 'den eenigen represant der partij met den al te pompeuzen naam niet tot lof strekt. (...) Dit was nu de man, die plichtsbesef predikte ... in verkiezingstijd'. (29) Ook buitte De Vrijheid het verschil van mening tussen Westerman en het blad Nationaal Herstel, zoals boven weergegeven, handig uit. (30)

Kort hierna stond het VNH weer in het middelpunt van de liberale belangstelling. Ir Nieuwenhuis, die vanaf het eerste moment betrokken was geweest bij de voorbereiding van het Verbond voor Nationaal Herstel, trad uit vanwege 'meningsverschillen ... inzake de richting en de leiding van het Verbond voor Nationaal Herstel'. (31) De preciese reden voor het vertrek blijkt niet uit de bronnen. Desondanks lijkt het aannemelijk, dat er een verband bestaat met de vaststelling der statuten. De aanpassingen (korporatisme en protektionisme) betekenden immers een nederlaag voor de liberale elementen binnen het verbond. Nieuwenhuis, afkomstig uit De Vrijheidsbond, behoorde zonder twijfel tot deze groep. (32) Aan de vooravond van de vergadering van de Centrale Raad, alwaar de nieuwe statuten zouden worden besproken, trad hij uit. Waarschijnlijk had hij toen al binnen het Hoofdbestuur een nederlaag geleden. Het uittreden van Nieuwenhuis werd niet betreurd door VGO: 'een geluk, dat wij gesaneerd zijn van zekere Rotterdamse elementen'. (33) De liberale pers reageerde alert. De Vrijheid konstateerde, dat 'blijkbaar deze ex-liberalen te vrijzinnig (zijn) om zich aan de diktatuur van het hoofdbestuur, dat in den

vervolgde de voorzitters der locale raden wilde benoemen, klakkeloos te onderwerpen'. (34) En volgens de NRC werd het uittreden veroorzaakt door een 'afdrijven in fascistische richting'. (35) De NRC wist verder te vermelden, dat Nieuwenhuis binnen het hoofdbestuur vrijwel alleen stond. Beide bladen meldden het uittreden van vele van zijn geestverwanten zonder echter een aantal te noemen. Na zijn vertrek uit het VNH zat Nieuwenhuis niet stil. Kort daarna trad hij naar buiten als redakteur van een nieuw weekblad, getiteld 'Het Nederlandsche Volk'. Het blad had drie uitgangspunten: het Christelijk karakter van ons volksleven, de historische vrijheidsgedachte en de individuele bestaansverantwoordelijkheid. (36) Hieruit blijkt naar mijn mening dat Nieuwenhuis trouw bleef aan de uitgangspunten, die hem bij het VNH deden belanden. (37) Deze trouw bleek ook toen het blad ten tijde van de staten- en raadsverkiezingen van 1935 aandrong op elektorale samenwerking van De Vrijheidsbond met de CHU. Uiteindelijk keerde Nieuwenhuis terug in de liberale gelederen. (38)

Het vertrek van Nieuwenhuis is in mijn ogen meer dan een incident. Het is een aanwijzing, dat de rol van de radicalere vleugel sterker werd. Dit bleek al uit de keuze voor het korporatisme en protektionisme, alsmede uit de terugging van de invloed van de deelnemers op het verbondsbeleid. De toenemende invloed van extremere elementen werd versterkt door de afbrokkeling van de gematigde vleugel. Opmerkelijk is, dat de andere belangrijke exponent van de gematigde vleugel, prof Eigeman, het verbond trouw bleef. In dit verband is het tekenend, dat Nieuwenhuis in het Nederlandsche Volk een brochure van Eigeman aanwendde, om het VNH in het algemeen en Westerman in het bijzonder aan te vallen. (39)

Na het zomerreces kwam het politieke leven weer langzaam op gang. VGO verheugde zich al op de komende winterkampagne. (40) De activiteiten van het verbond bestonden voor een belangrijk deel uit het verzenden van een groot aantal adressen, rekestes, telegrammen en dergelijke, aan de autoriteiten. Veelal waren deze gericht tegen rode en revolutionaire

elementen in bijvoorbeeld het onderwijs en het leger. (41) De aandacht voor het onderwijs hing samen met het toetreden van de latere lijsttrekker W Emmers, die vanwege diens strijd tegen rode onderwijzers uit de redactie van Volksontwikkeling was getreden. (42) Al in juni verschenen artikelen van zijn hand in Nationaal Herstel. Enkele maanden later verzocht het VNH de gemeenteraden alle revolutionair gezinde leerkrachten te ontslaan. (43) Deze aandacht voor de rode leerkrachten toont ons de grote invloed, die een eenling op het geheel kon hebben. Voordien was er namelijk nog maar heel weinig aandacht voor deze kwestie geweest.

De winterkampagne werd, zoals gezegd, enthousiast begonnen. Blijkens een mededeling in het verbondsorgaan was de Verbondsvlag verkrijgbaar als fiets-, auto- en huisvlag. (44) Het uniformverbod, dat ook het in het openbaar dragen van politieke symbolen verbood, maakte een einde aan deze pret. Ook de verbondsspeldjes vielen onder de verbodsbepaling. Bij een bijeenkomst te Leiden trotseerden Westerman en de voorzitter van de afdeling Leiden, mr CP de Vries, dit verbod, zodat tegen hen proces-verbaal werd opgemaakt. De provokatie had het beoogde succes: er werd afgezien van strafvervolgning! Waarna het orgaan trots mededeelde, dat men het speldje nu weer rustig kon dragen. (45)

Nu het VNH weer actief was, aldus het verbondsblad, kwam ook de campagne in de socialistische, liberale en christelijk-historische bladen weer op gang. Nationaal Herstel zag het als een uiting van angst voor en tegelijkertijd erkenning van de groei van het VNH, maar ook als reclame voor de beweging. (46) De wens was hier de vader van de gedachte. De aandacht van de pers verdween namelijk - men ging zich steeds sterker bezighouden met de gevaarlijker geachtte NSB. VGO erkende deze ontwikkeling: 'En nu mis ik inderdaad tot mijn spijt, in de laatste weken de scheldpartijen bijv. in de liberale pers, die nu meer gericht zijn tegen de N.S.B. Ik zou haast zeggen, hoe meer op ons gescholden, hoe meer wij groeien'. (47) Tekenend is naar mijn mening dan ook, dat de aandacht voor het VNH zich vooral richtte op de woorden en daden van Westerman alsmede op de verschillen, die

tussen hem en het verbond zouden bestaan. Een ander dankbaar onderwerp voor de liberale pers was het mogelijke kontakt tussen het VNH en de NSB. Toen Westerman in november 1933 verklaarde dat samenwerking met de NSB niet uitgesloten was en dat hij Mussert cs een warm hart toedroeg, reageerde de liberale pers dan ook direkt heftig. (48) Eerdere 'pro-fascistische' woorden van het kamerlid werden vergeleken met uitlatingen van de VNH-voorzitter Swart, die zich 'vierkant tegen' een diktatuur verklaarde en het VNH 'niet-fascistisch' noemde. (49) Zoals eerder vermeld, werd een brochure van verbondsbestuurslid Eigeman, die tot de gematigde vleugel behoorde, aangewend om Westerman's uitspraken te bekritisieren. (50) In dit verband is het onduidelijk of Eigeman zijn brochure bewust heeft geschreven als kritiek op Westerman, zoals De Nederlander suggereerde. (51) Uit een brief van Sniijders bleek, dat Eigeman veelvuldig bij hem klaagde over de uitlatingen van Westerman. (52) Westerman zag de brochure van Eigeman ook als een tegen hem gericht schrijven. (53) Hoe het ook zij, Eigeman reageerde met een open brief in De Avondpost, waarin hij het VNH 'volstrekt anti-fascistisch en zuiver nationaal' noemde en Westerman 'geen fascist'. (54)

In het najaar van 1933 werden weer onderhandelingen gevoerd tussen het VNH en het samenwerkingsverband tussen de Nationale Unie en de ANFB, de Corporatieve Concentratie. (55) De kontakten waren gelegd tussen de Limburgse (en katholieke) VNH-er P Geradts en de priester Wouter Lutkie. Het verbond zou, aldus Geradts 'sympathiseerend' tegenover de ANFB en de NSB staan. (56) VGO stond 'uiterst positief' tegenover samenwerking, maar binnen het verbond bestond ernstig wantrouwen jegens Gerretson, vanwege diens opstelling tijdens en na de eerdere onderhandelingen. (57) Mede door de tegenwerking van voorzitter Swart, die zich hier als tegenstander van het fascisme en nationaal-socialisme liet kennen, liepen de besprekingen weer op niets uit. (58) Teleurgesteld verklaarde Lutkie, dat VGO 'de zaak volstrekt niet in de hand' had - binnen de leiding zou 'fundamenteele heterogeniteit op principieel gebied' bestaan. (59) Later

zou nogmaals een toenaderingspoging worden ondernomen en wel kort voor de kamerverkiezingen van 1937. Ook bleef Lutkie in contact met VGO. De hier beschreven verwickelingen tonen de houding van Geradts, Swart en VGO tegenover samenwerking met fascistische groeperingen. Geradts voelde, mede door zijn katholiciteit, enige verwantschap met Lutkie cs. (60) Swart stond sterk afwijzend. Van Gybland Oosterhoff verklaarde zich weliswaar 'uiterst positief', maar dit kan ook tactische achtergronden hebben gehad - desondanks lijkt hij voorstander van samenwerking teneinde het nationale uit te breiden.

Binnen het verbond bestond verschil van mening over de opstelling ten opzichte van de NSB. De gematigde vleugel wilde een harde, afwijzende opstelling, terwijl uit de uitslatingen van Westerman bleek, dat de extremere vleugel zelfs lonkte naar samenwerking. Op aandrang van verschillende deelnemers werd in Nationaal Herstel van 15 december 1933 de verhouding met de NSB uitvoerig behandeld: 'overeenkomst in sentiment en verschil in beginsel en methode', aldus werd het geheel samengevat. De overeenkomst met de NSB lag in het opkomen voor de nationale waarden van ons volk, zoals vorstenhuis, godsdienst, gezin, gezag, rijkseenheid en weermacht. De verschillen werden samengevat in een viertal punten: het staatsabsolutisme, het staats-socialisme, de voorgestelde diktatoriale positie van de eerste minister, waarachter de Kroon schuil gaat, en het persoonlijke 'caesarisme' van Mussert. (61) Drie van de vier punten betreffen eigenlijk het leidersbeginsel. Hieruit bleek weer overduidelijk de afkeer van het VNH van iedere vorm van diktatuur; zij wilde geen totale afschaffing van het democratische bestel, maar slechts afschaffing van het parlementaire stelsel en terugdringing van de rol van de politieke partijen. De invloed van (een deel van) het volk op het beleid moest worden gehandhaafd, evenals, zoals uit het derde punt duidelijk werd, de invloed van de Kroon. Het tweede punt (staats-socialisme) richtte zich tegen oplegging van een korporatief stelsel van bovenaf, waardoor de invloed van de staat op het gehele maatschappelijk bestel onaanvaardbaar zou toenemen.

In een brief aan Westerman voegde VGO nog een bezwaar toe: 'de NSB wil staatssoevereiniteit in plaats van soevereiniteit van God'. Weliswaar hing niet iedereen binnen het VNH God's soevereiniteit aan, aldus VGO: 'wij gaan derhalve naar een gemeenschappelijk front, van verschillend uitgangspunt! VGO benadrukte tegenover Westerman de noodzaak om een standpunt in te nemen tegenover de NSB, 'waarvan de leiding hoe langer hoe meer in verkeerde richting gaat'.

(62) Deze vrij duidelijke plaatsbepaling ten opzichte van de NSB wekte echter verzet in VNH-kringen; de kritiek werd ongerechtvaardigd genoemd. 'In 't Gooi telt de NSB meer dan 1200 leden, waarvan er ruim 950 van Christelijke huize zijn, dacht Gij dat deze mannen en vrouwen zouden optrekken voor een beweging, welke op staatsdwang en staatsabsolutisme aanstuurde?', aldus de briefschrijver. (63) Klaarblijkelijk was Eigeman één van degenen, die juist hadden aangedrongen op een hardere houding tegenover de NSB. (64) Eigeman had verschillende malen bij Snijders geklaagd over de uitlatingen van Westerman. Snijders deelde Eigeman's bezwaren 'niet geheel'. Hij wilde de mogelijkheid van samenwerking met de NSB, ondanks de bezwaren, niet uitsluiten. (65) Snijders stoorde zich dus niet aan VGO, die juist minder nadruk op de noodzaak tot samenwerking legde. (66)

Alvorens verder in te gaan op de verhouding tussen het VNH en de NSB, wil ik enige aandacht besteden aan deze laatste beweging. Ik wil hier geen uitgebreide karakteristiek geven, maar wel is het mijns inziens nodig voor een goed begrip van de kontakten met het VNH, om enig inzicht te hebben in de toenmalige opstelling van de NSB. Kort samengevat stelt De Jonge, dat de NSB tot eind 1935 vrij gematigd was - pas daarna zou hij werkelijk nationaal-socialistisch zijn geworden. (67) Von der Dunk spreekt van 'de radicalisering van de aanvankelijk nog gematigde partij'. (68) Deze gematigde opstelling in de jaren voor 1935 stellen de kontakten tussen de NSB en het VNH in een ander daglicht. Daarbij komt, dat het nationaal-socialisme toentertijd nog niet werd geïdentificeerd met de gebeurtenissen tijdens de tweede wereld-

oorlog. Deze identifikatie is uiteraard begrijpelijk, maar het vertroebeld ons beeld van de NSB in de jaren voor 1935.

Ondanks de publieke distantiëring van de NSB in haar orgaan werden er in het voorjaar van 1934 toch besprekingen tussen beide groepen gevoerd. Al in oktober 1933 bereikte VGO het bericht, dat Mussert bereid zou zijn tot een gesprek over eventuele samenwerking. Pas in maart 1934 was er sprake van contact: VGO noemde een openbare discussie tussen VNH en de NSB niet opportuun 'op dit moment van de poging tot toenadering van de NSB'. (69) Het contact bestond uit een onderhoud tussen Snijders en de NSB-er Wigersma. - Uit een schrijven van Snijders aan VGO bleek, dat al eerder (mislukte) pogingen tot samenwerking waren ondernomen, waarvan één door Westerman. Deze pogingen zijn niet in de bronnen terug te vinden. - Terwijl Snijders in een toelichting aan VGO verklaarde, niet meer in samenwerking te geloven, vonden blijkens het verslag van het onderhoud zowel Wigersma als Snijders samenwerking gewenst. Mogelijk had het onderhoud Snijders van mening doen veranderen. Tijdens het gesprek verwierp Wigersma het verwijt, dat de NSB de macht van het vorstenhuis zou beknotten. Tevens stelde hij als voorwaarde voor een mogelijke samenwerking het aanblijven van Mussert als leider, omdat hij 'de man is gebleken, die in staat is door zijn geheele optreden het vertrouwen van het Nederlandsche volk te winnen'. (70) VGO reageerde afwijzend: hij benadrukte de verschillen en noemde het aanblijven van Mussert ('die hoe langer hoe meer het vertrouwen juist van het fatsoenlijke deel van het Nederlandsche volk verliest') onaannemelijk, temeer daar men de persoon blijkbaar belangrijker achtte dan het vaderland. (71) Op een vergadering van het dagelijks bestuur werd het verslag besproken - Snijders was niet aanwezig. Het resultaat was de verklaring, dat het VNH wel samenwerking wilde, maar slechts op basis van haar grondbeginselen: géén staatsabsolutisme, géén eerste minister, waar Oranje achter schuil gaat, géén persoonlijk caesarisme van wie dan ook en géén import van buitenlandse mentaliteit. Tenslotte werd de eis tot behoud

van het leiderschap in strijd met het wezen van de nationale beweging genoemd. (72) Hiermee werd min of meer de deur dichtgesmeten. Men verwachtte dan ook weinig resultaat. (73) Wigersma die voortzetting van de besprekingen wilde, onderstreepte het leidersbeginsel: 'dat iedere beweging die iets groots tot stand wil brengen, geleid moet worden door een man die niet alleen zijn persoonlijk stempel op de beweging zal drukken, maar die evenzeer zich zal willen laten beïnvloeden door de beste krachten die bereid zijn met hem de beweging te dragen'. Ook wees hij op het elektorale belang van de leider - 'de groote massa der kiezers ... schenkt haar vertrouwen veel gemakkelijker aan een markante persoonlijkheid, ...'. Hij achtte Mussert voor deze rol 'uiterst geschikt'. (74) De besprekingen werden voortgezet. Opmerkelijk is dat kort na het 'streng vertrouwelijke' schrijven, Eigeman tijdens een spreekbeurt ongewoon hard uithaalde naar de NSB: Mussert ondermijnde de staat door een verkeerde nationale gedachte en was staatsgevaarlijk. Gelijkzeitig hemelde hij Colijn op. (75) Westerman was hierdoor geschokt; hij beschouwde Eigeman's 'verheerlijking' van het kabinet-Colijn als een aanval op zijn persoon. Tevens verweet hij Eigeman dat deze zich niet aan de lijn van het Hoofdbestuur hield. (76) Pas in juni kreeg de liberale pers lucht van de onderhandelingen. (77) Daarop verweet men in Nationaal Herstel de liberale pers moedwillig het gerucht over samenwerking de wereld in te helpen, terwijl het 'slechts persoonlijk contact tusschen Snijders en Wigersma' was geweest. (78)

Het voorgaande leert ons, dat de afstand tussen het VNH en de NSB blijkbaar groter was dan somtijds wordt verondersteld. De meerderheid van het verbond voelde ogenschijnlijk niet veel voor samenwerking. Waarschijnlijk was slechts een kleine groep duidelijk voorstander van het samengaan van de groeperingen. Het is duidelijk, dat het kamerlid Westerman hiertoe behoorde. De positie van ere-voorzitter is minder duidelijk; hij leek niet afwijzend tegenover samenwerking te staan. Dit kwam ook tot uiting in de open brief van 'den gepensioneerden Generaal CJ Snijders aan Overheid en Volk

van Nederland', waarin hij zich tegen het roeyement van generaal-majoor bd Van de Akker wegens diens kandidatuur voor de NSB verzette. 'Ik herhaal', stelde Snijders, 'ik ban geen NSB-er en zal het nooit worden, tenzij deze beweging zichzelf grondig mocht herzien. ... Ik erken de NSB als een legale beweging, die onwettige middelen ter verweelijking hunner staatkundige doeleinden uitdrukkelijk verworpt ... ; eene beweging, die het gezag erkent en eerbiedigt, vaderlandslievend en Oranjegetrouw is en die ... in elk geval onbaatzuchtig en opofferend streeft naar volke-eenheid en nationale herleving'. Snijders wilde opheffing van het ambtenarenverbod voor de NSB. (79) De afgeketste onderhandelingen met zowel de NSB als de ANFB tonen mijns inziens de kloof aan, die anno 1933 bestond tussen progressieve en konservatieve anti-demokraten.

Aan de vooravond van 1934 werd het nieuwe hoofdbestuur samengesteld: JC den Baars, voorzitter van de afdeling-Hilligersberg, en mr PPJM Geradts behoorden tot de nieuwe leden. Ook werd een lijst van twaalf urgentie-punten gepubliceerd: (80)

- 1 Verbod van de Communistische Partij Holland.
- 2 Verwijdering van alle revolutionaire elementen uit het ambtenaren- en onderwijzerscorps.
- 3 Het weren van vrijgestelden uit alle vertegenwoordigingen.
- 4 Een nationale Radio-omroep.
- 5 Het stopzetten van den afbraak van onze weermacht.
- 6 Een krachtige handelspolitiek op uitsluitende basis van wederkeerigheid.
- 7 Een versterking van het centrale Regeringsgezag met verscherpte controle op de lagere publiekrechtelijke organen.
- 8 Bestrijding van de roode terreur door het verbod van openbare demonstraties en door een beperking van het ongebreidelde recht van drukpers en van vereeniging en vergadering.

- 9 Een zelfbewuste buitenlandse politiek, waarbij in de eerste plaats met het Nederlandsche belang rekening wordt gehouden.
- 10 Een koloniale politiek, gebaseerd op de Rijkseenheids-gedachte en zich scherp keerend tegen elk streven om den band tusschen de deelen van het Rijk te verzwakken.
- 11 Bezuiniging, volgens een breed opgezet plan, welke een einde maakt aan den te weelderigen uitgroei van het ambtenarenapparaat.
- 12 Verwerping van de klassenstrijd, aanvaarding van de sociale gemeenschaps-gedachte. Krachtige bevordering van het corporatieve element in onze staatsinrichting.

Naast al bekende kreten, verdienen een aantal punten enige aandacht. Allereerst kwam men nog steeds niet verder dan 'krachtige bevordering van het corporatieve element in onze staatsinrichting'. Geheel hiermee in strijd lijkt de roep om 'versterking van het centrale Regeringsgezag met verscherpte controle op de lagere publiekrechtelijke organen' (lees: gemeenteraden). Bij de behandeling van de gemeenteraadsverkiezingen komt dit punt ook naar voren. Het centralisme leek te zijn ingegeven door de veronderstelling, dat de lagere overheden in de greep van de sociaal-demokraten geraakten. Dit strookt met de latere leuze 'politiek uit den gemeenteraad'. Opmerkelijk was ook het streven naar een nationale radio-omroep, waarmee men zich tegen de verzuiling wilde keren - de angst voor de toenemende invloed van de VARA speelde mogelijk een rol. Het protektionisme werd nu vertaald in een handelspolitiek op basis van wederkerigheid. En tenslotte wilde men een beperking van 'den te weelderigen uitgroei van het ambtenarenapparaat'. (81)

In het voorwoord is al gesteld, dat ik slechts weinig aandacht zal besteden aan de parlementaire activiteiten van Westerman. Deze zijn uitvoerig besproken in de skriptie van Slechte. Hier wil ik echter zijn veronderstelling over de verschillen tussen het parlementaire optreden van Westerman

en de uitgangspunten van het VNH nuanceren. Slechte vat Westerman's parlementaire activiteiten samen in een zeven-tal punten:

- 1 de bevoorrechtting van kommunisten en sociaal-demokraten ten aanzien van openbare funkties;
- 2 het Nederlandse lidmaatschap van de Volkenbond;
- 3 de verwaarlozing van de defensie;
- 4 het Nederlandse optreden inzake de koloniën;
- 5 het onderwijs;
- 6 de hardere aanpak van kriminaliteit;
- 7 de beperking van de ongebreidelde drukpersvrijheid. (82)

Uit deze opsomming blijkt mijns inziens juist duidelijk overeenkomst tussen Westerman en het VNH. Het eerste, derde, vierde en zevende punt zijn direkt afkomstig van de eerder genoemde urgentiepunten; het vijfde punt verwijst naar de activiteiten van Emmens. (83) Punt zes is weliswaar nieuw, maar lijkt mij niet vreemd aan het wezen van het verbond. Slechts Westerman's interesse voor de Volkenbond was een punt van verschil: zijn optreden naar aanleiding van akties van de bond na het binnentrekken van het Saarland door Hitler en de verovering van Abbesinnië door Mussolini, wekte beroering binnen de verbondsgelederen. Mijn konklusie is: dat het optreden van Westerman in de kamer niet in essentie afweek van het beleid van het VNH; veeleer is er sprake van een verschil in toon. Wel wekte zijn optreden verzet in gematigde kringen binnen het verbond, maar dit betreft groten-deels zijn aandacht voor de NSB. Helaas geeft Slechte hiervan geen overzicht.

Het jaar 1934 was voor het verbond zeer rustig. De strom van 1933 leek geluwd. Het VNH was indirekt betrokken bij een aantal akties ten behoeve van de defensie. Allereerst waren verschillende leden betrokken bij het Comité voor Nationale Veiligheid, waarvan Mathon, die de eerste vergadering van het VNH had bijgewoond, de geestelijke vader was. (84)

Ook was men betrokken bij het Nationale Kruisersfonds en het Comité van Aanbevelingen tot het aanbieden van een Nationaal Defensiegeschenk. In het Comité van Initiatief van laatstgenoemd kommittee hadden onder andere Snijders, Quant, Van Bemmelen, Inden en Seyffardt zitting, terwijl VGO en Swart in het Comité van Aanbeveling zaten. In deze kommitees zaten verder BC de Savornin Lohman, oud-minister JJC van Dijk en voorzitter van De Vrijheidsbond mr D Fock. (85) De aanwezigheid van Seyffardt en Snijders bemoeilijkte de steun van de regering voor deze aktie. (86) Generaal Seyffardt was waarschijnlijk al geruime tijd lid van het VNH, maar trad tot nu toe niet op de voorgrond. Latere daden zullen aantonen, dat hij thuishoorde in de meer extremistische vleugel van het VNH. - Tenslotte was het VNH zelf aktief met een zogenaamd honderd miljoen weerfonds - een van de doelstellingen hiervan was de bestrijding van de jeugdwerkloosheid door uitbreiding van de dienstplicht 'waardoor tevens orde en tucht wordt bevorderd'. (87)

Binnenskamers waren VNH-deelnemers bezig met het uitwerken van de idee der korporatieve ordening van het economische en staatkundige leven. De zeer zeldzame berichten over deze kommissie onder leiding van Westerman doen vermoeden, dat er weinig vooruitgang werd geboekt. Twistpunt lijkt te zijn geweest de rol van het centrale gezag binnen het geheel, en de vraag of het van onderop dan wel van bovenaf moest worden opgelegd. De opvatting van Westerman cs bleek uit een brief van kommissielid Schlingeman aan VGO: 'Maar laten wij nu erkennen dat den korporatieven staat alleen denkbaar is als boven al die belangen een centraal gezag staat dat weet orde te scheppen in de kaleidoscoop van belangen. Dat zal dus een dictatuur moeten zijn en geen tirannie. (...) ik verklaar hieruit ook de dictatoriale neigingen van Westerman, die dit waarschijnlijk reeds jaren weet'. (88) Deze opvatting week af van de in de Richtlijnen weergegeven gedachte. Het in 1935 gepubliceerde rapport van de korporatieve kommissie wilde een ordening op staatskundig, economisch én geestelijk gebied nastreven. Ook dit rapport bevatte slechts enkele richtlijnen - 'geen zin om bij een zoo

snel evoluerende maatschappelijke ontwikkeling al te zeer in details te treden en omdat het van onder op zich zal moeten ontwikkelen, wil het zich aanpassen aan volkskarakter en nationale historie'. (89) Het uiteindelijke eindrapport van deze kommissie, dat in 1936 gereed kwam, stuitte op verzet uit VNH-kringen. Het Rotterdamse kommissielid JP Metzelaar, die voorstander was van een gematigde vorm van ordening, achtte het 'nog onrijp' om namens het VNH te worden gepubliceerd. Hij was verontrust door de haast waarmee men het korporatieve stelsel wilde invoeren; hij achtte het op deze wijze alleen bereikbaar via de diktatoriale weg van de NSB. (90) Het eindrapport is bij mijn weten niet gepubliceerd - ik heb het in ieder geval niet teruggevonden. Ook hieruit blijkt naar mijn mening, dat de idee der korporatieve ordening nooit echt is aangeslagen bij brede lagen van het verbond. Slechts Westerman, Schlingeman en Baars waren voorstanders. Dit is weer een aanwijzing dat Westerman thuishoorde in de extremistische vleugel des verbonds.

Door de rust die rond het VNH hing, begon men steeds sterker te twijfelen aan het funktioneren van het verbond. Eerder is al gemeld, dat het aantal deelnemers gestadig terugliep. Ook financieel ontstonden er problemen. (91) Deze werden zo groot, dat de bankier in februari 1935 het krediet dreigde op te zeggen. Er was al een tekort van meer dan 6.000 gulden ontstaan. (92) De twijfel van de deelnemers bleek onder andere uit twee memoranda van De Haas, een voor mij onbekende deelnemer, waarin deze de oorzaken van het falen van het verbond uiteenzette. De Haas noemde in zijn tweede memorandum van oktober 1934 drie oorzaken. Allereerst het ontbreken van een duidelijk beginsel en eenheid: 'toeloop van personen van alle gezindten veroorzaakt verwarring, doordat men niet of moeilijk loskomt van hun politieke afkomst - HB wilde basis vergroten door compromispolitiek zonder beginsel, zodat structuur en slagvaardigheid werd aangetast'. Daarnaast de overheersing van 'oude personen (in geestelijke zin)' in de leiding, hierdoor werden 'jongeren' afgestoten naar de NSB. Tenslotte de verwaarlozing van de sociale gedachte. (93) De Haas toont zich

hier een exponent van de extremistische vleugel. De eerste oorzaak slaat mijns inziens de spijker op de kop; hieraan ontleen ik mijn visie op het mislukken van het VNH, die als een rode draad door dit hoofdstuk loopt. De heterogeniteit en het niet willen kiezen zijn hierbij essentieel. Het is echter maar de vraag of het VNH tot volle bloei was gekomen als het de raadgevingen van De Haas had opgevolgd.

Een andere aanwijzing voor de twijfels binnen het verbond is een 'streng vertrouwelijk schrijven' van Snijders en twee andere VNH-ers aan BC de Savornin Lohman, waarin deze werd uitgenodigd om deel te nemen aan een initiatief tot een nationale konsentratie. 'Onze nationale concentratie beoogt het samenbrengen van nationaal gevoelenden uit alle niet-extremistische partijen ter verwezelijking van een nationaal urgentieprogram, waarbij ieder overigens vrij blijft tot zijn eigen partij te blijven behoren'. Deze aktie zou met medeweten van het hoofdbestuur van het VNH zijn ondernomen; VGO zou zelfs zijn persoonlijke medewerking hebben toegezegd. (94) De Savornin Lohman wijst het verzoek af en konstateert, dat de nieuwe organisatie zal worden beschouwd als 'een uitvloeisel van Nationaal Herstel'. (95) VGO bleek weliswaar op de hoogte van deze aktie, maar het is onduidelijk in hoeverre hij hier achter stond. (96) De aktie van Snijders cs lijkt een terugkeer naar het uitgangspunt van het VNH. Het zou echter ook een nieuwe poging tot een nationale konsentratie kunnen zijn, maar het is niet duidelijk welke groepen/persoonen nog meer benaderd zijn.

Hier sluit ik dit hoofdstuk af. Nogmaals wil ik vaststellen, dat het brokkelige karakter van dit hoofdstuk voortkomt uit het brokkelige karakter der bronnen. Desondanks lijkt een grote lijn duidelijk: het VNH verdween uit het brandpunt der belangstelling en verloor mede daardoor vele deelnemers aan de NSB, die middenin de belangstelling kwam te staan. Daarnaast bleek de heterogeniteit - de in de inleiding (9.1) geschetste verdeling in drie groepen. Met Nieuwenhuis verween een onbekend aantal exponenten van de gema-

tigde vleugel. In het begin leek de extremistische vleugel het pleit te winnen, maar uit het voorgaande is gebleken dat zijn invloed beperkt is gebleven. Anno 1934 leek het verbond in slaap gedommeld. Pas met het naderen van de verkiezingen van 1935 kwam er weer leven in de brouwerij.

Hoofdstuk 10

Het VNH en de verkiezingen van 1935.

10.1 Inleiding.

In 1935 werden verkiezingen voor de gemeenteraden (GR) en de provinciale staten (PS) gehouden. Al in het voorjaar van 1934 had het VNH in principe besloten in een aantal gemeenten aan de verkiezingen deel te nemen. (1) De eerste maanden waren de plannen nog geenszins uitgewerkt. In ieder geval stond nog niet vast of men zelfstandig dan wel samen met andere groepen het strijdperk betreden zou. Terwijl de afdeling-Groningen samenwerking met de liberalen wilde, was er in Roermond sprake van een lijstverbinding met de NSB 'om stemmenverlies en versnippering tegen te gaan'. De invloedrijke NSB-er MVEHJM graaf de Marchant d'Assembourg polste Geradts hiervoor. Deze reageerde gematigd positief: alleen samenwerking indien deze zich over geheel Nederland uitspreidde. (2) VGO wees een dergelijke samenwerking af: het zou de nationale zaak schaden zich te verbinden met een beweging, die 'velen ook in ons Verbond tegenstaat'. (3)

Na spekulaties in de liberale bladen openbaarde het VNH in februari 1935 haar besluit tot deelname aan de GR-verkiezingen. Volgens een officiële mededeling in het verbondsgaan, had het hoofdbestuur 'hierbij zijn afdelingen de vrijheid gelaten om - behoudens goedkeuring zijnerzijds - in verband met de plaatselijke omstandigheden, die gedragslijn te volgen, welke het beste lijkt'. (4) Deze verklaring is naar mijn mening karakteristiek voor de afkeer van centralisme binnen het verbond; doordat men de plaatselijke afdelingen zoveel vrijheid liet ontbrak een duidelijke lijn, hetgeen door de politieke tegenstanders zou worden uitgebuit. Na 'lange en rijpe overweging' had men 'met tegenzin' besloten tot deelname, omdat 'de verwording van het publieke beleid' met name in de gemeenten zou blijken; erbarmelijk slecht bestuur zou leiden tot een financieel bankroet en tot vele rode ambtenaren! Een tweetal leuzen werden gelan-

ceerd: 'Tegen Marxisme en partijpolitiek. Nationaal Herstel in de gemeente!' en 'Nog een bolwerk van marxisme, partijzucht en kliekgeest dat gezuiverd moet worden!' (5)

Er was binnen de gelederen verzet tegen de verkiezingsdeelname, maar dit was van beperkte omvang; de meeste tegenstanders hadden het VNH al eerder verlaten. (6)

10.2 De verhouding tot de NSB.

Daar het VNH alleen aan de GR-, en de NSB alleen aan de PS-verkiezingen deelnam, werd er in de liberale pers gezinspeelt op een eventuele afspraak. (7) Dit bleek niet geheel onterecht; verschillende afdelingen hadden contact opgenomen met de NSB. Bekend zijn pogingen in Oegstgeest, Wassenaar en Rijswijk. (8) Uit de laatste komt de mededeling, dat de poging was ondernomen 'zoals U (VGO, AZ) dit uitgestippeld heeft'; dit wijst op medewerking van het bestuur. (9)

Mussert wees onderlinge afspraken af: 'Ik zal dus niet in staat zijn om aan onze leden te adviseren op Nationaal Herstel te stemmen. Anderzijds heb ik er natuurlijk niets op tegen, dat onze leden op Nationaal Herstel stemmen daar, waar wij niet met onze kandidaten uitkomen ... Ik neem aan, dat de meeste NSB'ers dit uit zich zelve zullen doen'. (10) Weliswaar kwam het dus niet tot een afspraak, maar uit het stemadvies van beide groeperingen, bleek dat men het stemmen op de ander goedkeurde of zelfs bevorderde.

Eind maart 1935 kwam het hoofdbestuur van het VNH met het stemadvies voor de statenverkiezingen. Allereerst werd hierin verwezen naar de Limburgse lijst-Duynstee, waarop een aantal VNH-deelnemers, zoals Geradts, stonden - deze lijst werd 'met warmte' aanbevolen. In de overige provincies werd 'de nationale zaak het beste gediend door de afvaardiging te bevorderen van hen, onder de kandidaten van andere groepen, bewegingen of partijen, van wie te verwachten is, dat zij ... ons beginsel het meest zullen benaderen ...'. Er waren daartoe twee mogelijkheden: het stemmen op nieuwe bewegingen (lees: NSB) of het stemmen op betrouwbare kandi-

daten van de burgerlijke partijen. (11) Ik wil dit advies kenschetsen als 'vleesch noch visch': door de heterogeniteit binnen het verbond te respekteren ontweek men ook een duidelijke keuze. Toch moet ook worden toegegeven dat dit advies eigenlijk het enig mogelijke was. In een (waarschijnlijk geheim) schrijven van het hoofdbestuur aan de afdelingen werd het stemadvies uitgewerkt. Weer werden twee groepen kiezers onderscheiden. Ten eerste 'zij die Duynstee of nieuwe bewegingen, zoals de NSB, stemmen kunnen en (zij die) een willekeurig hokje (van de desbetreffende lijst, AZ) zwart maken'. Het expliciet noemen van de NSB is mijns inziens een bedekt stemadvies! Ten behoeve van degenen, die op een nationaal figuur voor de eerste kamer wilden stemmen, werd een lijst van 'goede' senatoren samengesteld: op deze lijst bevonden zich vijf christelijk-historischen, een anti-revolutionair, een liberaal en twee katholieken. VDB- en SDAP-senatoren ontbraken zoals verwacht. Genoemd werden onder andere BC de Savornin Lohman, WL de Vos van Steenwijk, HJ Knottenbelt en GAH Michiels van Kessenich. (12)

Het advies ontlokte kritiek. Een deelnemer keurde zelfs zowel het stemmen op de NSB als op de bestaande partijen af. (13) De reactie van VGO was terecht: een positief advies is onmogelijk als beide mogelijkheden worden uitgesloten. (14) Als verdediging werd ook vermeld, dat blanco stemmen de grote partijen (RKSP en SDAP) zou versterken. (15) Mogelijk hield het uittreden van Eigeman verband met het stemadvies (zie 11.2).

Het stemadvies leidde ook tot reacties in vooral de liberale pers: men zinspeelde op het bestaan van een overeenkomst tussen beide groeperingen. In een open brief in het liberale Het Vaderland ontkende VGO het bestaan van 'enige stembusafpraak of gentleman's agreement'. (16) De gedachte aan een overeenkomst werd verder gevoed door het vroege tijdstip waarop Mussert zijn stemadvies voor de GR-verkiezingen openbaarde. Het werd namelijk al - voor de PS-verkiezingen - gepubliceerd in Volk en Vaderland van 23 maart 1935. In De Vrijheid suggereerde men, dat Mussert zo hengelde naar de VNH-stemmers. (17) Deze suggestie klinkt vrij plausibel; het latere gedeeltelijke positieve stemadvies van het VNH

hing mogelijk samen met Mussert's vroegtijdige advies. Geen overeenkomst dus, maar - zoals ook uit het stemadvies van de NSB zal blijken, men wees wel heel erg nadrukkelijk op de mogelijkheid om op de ander te stemmen. Om de beeldspraak van De Vrijheid te gebruiken: met wederzijds goedkeuren hengelde men bewust naar elkanders achterban!

10.3 De provinciale staten verkiezingen.

Zoals uit het stemadvies bleek bestond er een nauwe band tussen het VNH en de Limburgse lijst-Duynstee, die wel aan de PS-verkiezingen deelnam. Duynstee, ondernemer te Maastricht, kan het best worden gekarakteriseerd als een katholiek dissident, die zich ergerde aan de linkervleugel van de RKSP, inzonderheid het flirten met orderingsdenkbeelden; hij was geen deelnemer van het VNH! De tweede kandidaat op de lijst was de bekende Roermondse hersteller PPJM Geradts, die het initiatief tot de totstapdkoming had genomen. Nadat het VNH had besloten niet aan de PS-verkiezingen deel te nemen koos Geradts voor een onafhankelijke lijst. Immers: 'het naar voren schuiven van de besten, de aristoi, onverschillig hun godsdienstige of sociaal-economische opvattingen, mits zij staan op een zuiver nationaal standpunt' was een uitgangspunt van het VNH, aldus Geradts. (18) VGO was van begin af op de hoogte van Geradts' plannen en verleende zijn goedkeuring aan de samenstelling van de lijst. (19) De lijst-Duynstee had een nogal mager verkiezingsprogramma: voor een nationaal herstel en tegen de arbeidersinvloed in de RKSP. Het duo Duynstee-Geradts werd gekonfronteerd met een felle campagne in de Limburgse pers, die immers pro-RKSP was. Mogelijk hierdoor liepen de activiteiten uit op een teleurstelling: slechts 1.693 stemmen. Geradts sprak van een 'deceptie', omdat enerzijds geen zetel was veroverd en anderzijds de deelname ten goede van de RKSP was gekomen, doordat de NSB een zetel minder behaalde en de CHU-gedelegeerde Frowein zijn zetel kwijtraakte. (20) - Het is opmerkelijk dat Geradts het mislopen van een zetel door de NSB als een negatief effect van de verkiezingsdeelname noemt. De houding

van het VNH tegenover de NSB was blijkbaar nog steeds niet uitgekristalliseerd. -- Ik vind de skore van de lijst-Duynstee zker niet teleurstellend, want ondanks de hoge skore van de NSB in Limburg wist men het resultaat van 1933 te evenaren! (21)

De overwinning van de NSB bepaalde de verkiezingsuitslag. De Jong konkludeert, dat de NSB-winst vooral afkomstig was van instabiele kiezersgroepen: de boerenpartijen en de 'overige partijen' leverden ongeveer de helft van de NSB-stemmen. De regeringspartijen verloren weliswaar 4%, maar behielden een ruime meerderheid. (22) De NSB scoorde goed in de forensengemeenten, zoals het VNH in 1933 had gedaan. Kenmerkend voor deze kategorie waren de resultaten in Wassenaar en Hillegersberg, waar de NSB veel steun verwierf van kiezers die in 1933 op het VNH hadden gestemd. (23) Het is niet vast te stellen of deze steun is veroorzaakt door het stemadvies of door de politieke verwantschap. Daarentegen scoorde de NSB ook uitstekend in sterk agrarische gebieden, waar het VNH nooit enige steun van betekenis had.

10.4 De gemeenteraadsverkiezingen.

Kort na de PS-verkiezingen ontstond een kabinetskrisis door een konflikt tussen Colijn en de katholieken. De katholieke leider Aalberse trachtte een kabinet met de VDB en de SDAP te formeren; een rooms-rood kabinet leek in aantocht. Dit leidde tot onrust in konservatieve kringen, waartoe een groot deel van de VNH-achterban behoorde. Doordat de formatiepoging van Aalberse mislukte door de weigering van de VDB, kon Colijn zijn kabinet op brede basis 'voortzetten'. De positie van Colijn was versterkt - de onrust verdween weer geleidelijk.

Enkele weken na de PS-verkiezingen werden de raadsverkiezingen gehouden. In 28 gemeenten nam het VNH hieraan deel. Alvo-rens op het verloop van de verkiezingen in te gaan, wil ik nog enige aandacht besteden aan de verhouding VNH-NSB.

Eerder is vastgesteld, dat er weliswaar naar alle waarschijnlijkheid geen overeenkomst bestond tussen beide organisaties, maar dat men wel naar elkanders achterban hengelde. Al voor de PS-verkiezingen had de NSB een stemadvies voor de raadsverkiezingen gepubliceerd. (24) Hierin adviseerde Mussert te stemmen op de kleine partijen, die de NSB niet vijandig gezind waren: 'Nationaal Herstel, de Christelijk-Democratische Unie, de partijen Veraart, Kersten, Lingbeek; de Plattelandersbond, enz'. Mussert zou het VNH uitdrukkelijk op de eerste plaats hebben gesteld, omdat 'er velen onder hun leden (zijn) die zelfs zeer na aan de NSB verwant zijn'. (25) Ik wil deze strekking van het advies toch enigszins relativeren: waarschijnlijk adviseerde Mussert zo teneinde de regeringspartijen te verzwakken en de verdeeldheid te vergroten, omdat de NSB van de toegenomen onrust zou kunnen profiteren! Het noemen van de geenszins verwante CDU - als tweede - wijst in deze richting. Desondanks was het advies positief voor het VNH: VGO oordeelde zelfs dat de NSB 'practisch' geadviseerd had op het VNH te stemmen. (26) Binnenskamers werden door lokale NSB-leiders nog aanvullende adviezen gegeven, die in een aantal gevallen uiterst pro-VNH waren. (27)

Het VNH deed in 28 gemeenten direkt of indirekt aan de GR-verkiezingen mee. 'Indirekt' betekende, dat men samenwerkte met een onafhankelijke, meestal lokale lijst. Onder het vaandel van het VNH nam men in 20 gemeenten deel: Amstelveen, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Bloemendaal, Groningen, Den Haag, Den Helder, Hillegersberg, Hilversum, Kampen, Laren, Leiden, Nijmegen, Rotterdam, Rijswijk, Schiedam, Schiedam, Voorburg en Wassenaar. Onder een ander vaandel, veelal 'Gemeentebelang', werd deelgenomen in: Bussum, Dordrecht, Huizen, Naarden, Oegstgeest, Roermond, Voorschoten en Zwolle. (28) De politieke spanningen ten gevolge van de kabinetskrisis hadden geleid tot een sterkere druk van het hoofdbestuur om aan de verkiezingen deel te nemen. Eerst werd slechts aangedrongen op verkiezingsdeelname bij een 'redelijke kans' op verkiezing van een deelnemer. (29) In maart 1935 werd dit aangescherpt tot 'zoveel

mogelijk deelnemen gezien de politieke constellatie op het oogenblik'. (30) Mogelijk doelde men hierbij behalve op de kabinetskrisis ook op de NSB-overwinning bij de PS-verkiezingen; ook het als positief ervaren stemadvies van de NSB kan hierbij een rol gespeeld hebben.

Bij de voorbereidingen stonden twee zaken centraal: een eventuele samenwerking met verwante groeperingen en het vinden van geschikte kandidaten. In Den Helder liep de samenwerking met het lokale Gemeentebelang vast op de samenstelling van de kandidatenlijst. Het VNH nam toen op eigen houtje deel, met afdelingsvoorzitter Uithol als lijstadvouder. (31) In Roermond kwam Geradts wel tot overeenstemming - hij voerde de Onafhankelijke Lijst aan, met daarop drie zittende raadsleden. (32) In Zwolle werden met succes contacten gelegd met het verkiezingskomitee Algemeen Zwolsch Belang. Deze voorbeelden zijn naar mijn mening karakteristiek voor het streven van de plaatselijke afdelingen om brede lokale steun te verkrijgen; deze activiteiten waren 'volkomen in overeenstemming' met de door het hoofdbestuur uitgestippelde lijn. (33) In een aantal gevallen mislukten de pogingen tot samenwerking en werd afgezien van deelname, vanwege onvoldoende kans op verkiezing bij een zelfstandige lijst. Dit was onder meer het geval in Zeist, Driebergen en Ede. (34) Waar wel zelfstandig werd deelgenomen, was de samenstelling van de kandidatenlijst een belangrijk probleem. Onvoldoende geschikte kandidaten en (te) sterke ambities veroorzaakten veelal de problemen. Al moet gezegd worden, dat het zeer moeilijk is om oprechte politieke motieven te onderscheiden van persoonlijke drijfveren. Toch overheerst bij mij vaak het gevoel, dat persoonlijke ambities (misschien onbewust) een te grote rol speelden. (35)

Het verkiezingsprogramma voor de GR-verkiezingen was nogal mager. Naast de bekende oorzaken speelde het lokale karakter van de verkiezingen hierbij natuurlijk een rol. De verkiezingen werden ingegaan op basis van tien urgentiepunten. Uitbanning van 'partijpolitiek en belangenpolitiek' uit de gemeenteraad stond voorop. Daarnaast wilde men een krachtige handhaving van orde en gezag, hetgeen men wilde

bereiken door 'uitstoting van revolutionaire elementen uit gemeentedienst en onderwijs'. Men streefde naar een begrotingsevenwicht zonder de belastingen te verhogen. De zodoende noodzakelijke bezuinigingen moesten worden gerealiseerd door vereenvoudiging van het gemeentelijke apparaat en door sterke beperking van het gemeentelijke arbeidsveld (lees: privatisering), maar ook door samenvoeging van scholen 'met behoud beginsel van pacificatie'. Tenslotte wilde men werkloosheidsbestrijding op economische grondslag en verlaging van lonen bij werkverschaffing. Al met al kan worden vastgesteld, dat al deze wensen nogal konservatief-liberaal klinken: de gemeente dient zich zoveel mogelijk uit het maatschappelijk leven terug te trekken en zich te beperken tot handhaving van orde en gezag. Er is weinig vernieuwends terug te vinden in het program; er is geen enkele verwijzing naar het korporatief stelsel. Opmerkelijk is verder de wel erg liberale eis betreffende de samenvoeging van scholen, ondanks de lege klausulering. (36)

Tegenover dit liberaal getinte program, stond een veel radikaler memorandum. Het uitgangspunt hiervan was de vaststelling, dat 'een krachtige bestrijding van de crisis onmogelijk is zonder een rigoreuse herziening van het gehele staatsrechtelijke en administratieve apparaat'. Het begrip 'autonomie der gemeenten' zou zijn verouderd door de 'verpolitiserings' van de gemeenteraad enerzijds en door de schaalvergroting anderzijds. Daarom wilde het de greep van de Kroon op het gemeentelijk beleid versterken door het benoemen van B & W door de Kroon en door het overbrengen van de wetgevende macht binnen de gemeente naar dit kollege. Daarnaast wilde men de gemeenteraad op organische basis samenstellen, opdat in haar adviezen de stem van de burgerij beter zou doorklinken. Het memorandum gaat dus veel verder dan de genoemde urgentiepunten; het wilde immers een wel zeer ingrijpende grondwetsherziening. De autonomie van de gemeente was namelijk één der uitgangspunten van de toenmalige grondwet.

Hoewel deze denkbeelden niet stroken met het konservatisme van VGO cs, kwamen ze toch terug in de na de raadsverkiezingen gepubliceerde brochure, 'Eenheidspolitiek door Natio-

nale Concentratie', die in het volgende hoofdstuk ter sprake zal komen. Het is mijns inziens tekenend voor een korte periode van radikalisering, die het verbond rond de verkiezingen doormaakte.

Het resultaat van de verkiezingen was volgens mij niet teleurstellend: in maar liefst vijftien van de twijftig gemeenten werd minstens een zetel veroverd. En onder een andere vlag kwamen ook in andere steden VNH-deelnemers in de raden. Daarenboven veroverde men meerdere zetels in Apeldoorn, Den Haag, Hillegersberg, Roermond, Voorburg en Wassenaar - in de residentie vergaarde men zelfs vier zetels.

Een analyse van de raadsverkiezingen is zeer moeilijk. Ten eerste nam het VNH slechts daar deel, waar een redelijke kans op succes was. Het resultaat geeft dus een vertekend beeld. Daarnaast spelen bij raadsverkiezingen vaak moeilijk in te schatten lokale omstandigheden mee. Het zou te ver gaan de situatie in de verschillende gemeenten te behandelen. Toch wil ik hier enige aandacht besteden aan de situatie in Roermond. Hier nam het verbond niet zelfstandig deel, maar P Geradts trad wel op als lijsttrekker van een onafhankelijke lijst, die in het Roermondse dagblad De Nieuwe Koerier de lijst-Geradts werd genoemd. In 8.4 is al ingegaan op de politieke situatie in Roermond. De lijst-Geradts bleek te bestaan uit personen, die in 1931 op de lijst-Rieter en de lijst-Pauli (die op zijn beurt een afsplitsing van de lijst-Rieter was) stonden. De invloed van het VNH op de lijst was mijns inziens dan ook beperkt. Wel slaagde de lijst er in maar liefst vijf zetels te veroveren. (37) Het is dan ook zeer de vraag of deze stemmen als VNH-stemmen mogen worden gezien! Hoewel de Roermondse situatie een geval apart was in vele opzichten, is het wat betreft de verbinding tussen het VNH en lokale groeperingen karakteristiek. Ik durf zelfs te stellen, dat een belangrijk gedeelte van de VNH-stemmen juist werden behaald dankzij deze verbindingen. Wat dit betreft is het naar mijn mening kenmerkend, dat het VNH in Den Helder, immers een zeer sterke afdeling van het VNH, slechts één zetel

behaalde, doordat de samenwerking met lokale groeperingen mislukte. (38)

Verder is het de vraag in hoeverre de NSB-steun heeft bijgedragen aan het verkiezingsresultaat van het VNH. Allereerst moet worden vastgesteld, dat de zogenaamde NSB-kiezers van 1935 voor een deel in 1933 nog VNH-kiezers waren. Zodoende zou men ook kunnen stellen, dat deze kiezers het VNH trouw bleven. Toch lijkt het aannemelijk, dat de NSB en het VNH voor een deel dezelfde kiezers hadden. Aanvullend onderzoek zou deze vooronderstelling moeten toetsen. Waarschijnlijk is het ook, dat de politieke kleur van de VNH-kandidaat bepalend was voor de omvang van de NSB-steun; mogelijk was de opmerkelijke score in Den Haag gedeeltelijk veroorzaakt door de NSB-steun aan lijsttrekker Westerman. Maar ook dit is slechts een vooronderstelling.

Ik wil dit hoofdstuk afsluiten met de vaststelling, dat het VNH, gelet op de in het vorige hoofdstuk gesignaleerde mate, zich tijdens de verkiezingsdagen redelijk had geweed. Het VNH leek aan een tweede jeugd begonnen.

Hoofdstuk 11

De laatste jaren van het Verbond voor Nationaal Herstel.

11.1 Inleiding.

Dit hoofdstuk behandelt de laatste periode in de geschiedenis van het VNH. Deze begon na de redelijk succesvol verlopen raadsverkiezingen van 1935. Mede door de binnenlandse politieke situatie, keek men vol optimisme naar de toekomst. Maar weldra zou dit vertrouwen verdwijnen. De al in het voorlaatste hoofdstuk geschetste ontwikkeling, die door de verkiezingsdrukke in 1935 naar de achtergrond verdween, zette zich snel voort. Bij de kamerverkiezingen van 1937 bleek het VNH op sterven na dood. Dit sterven duurde echter nog tot 1940. Toch is wat mij betreft het verhaal van het VNH in 1937 voorbij; de rest is een epiloog zonder veel betekenis.

11.2 Een korte periode van optimisme.

Uit de verwickelingen rond de verkiezingen van 1935 putte het VNH enige hoop voor de toekomst. Men zag zich als 'een verbeterde hoopske, ten streide bereid om den greep van het marxisme op het volk te breken'. (1) Doordat men overtuigd was, dat het resultaat van de raadsverkiezingen was bereikt zonder de steun van de NSB, achtte men deze 'gunstiger dan op eerste gezicht blijkt'. Het zelfvertrouwen bleek ook uit de vaststelling, dat de NSB veeleer veel stemmen van VNH-sympathisanten had gekregen bij de statenverkiezingen. (2)

Deze tevredenheid versterkte het optimisme, dat men ontleende aan de statenverkiezingen. Snijders karakteriseerde de verkiezingsuitslag als 'een duidelijke manifestatie van de voortgezette en versterkte strooming in ons volk naar grondige herziening der ordening van ons staatsbestel'. Hij signaleerde een voortgaande verzwakking van de middenpartij. Hij voorzag in de nabije toekomst een politiek driestromenland: links ('rood, in diverse schakeeringen') -

midden - rechts (NSB). In het midden plaatste hij het VNH 'waarin opgenomen alle nationale en hervormingsgezinde elementen, ongeacht hunne godsdienstige richting, die het zuiver-Nederlandsche karakter in ons staatswezen willen behouden'. Het VNH stond zodoende op een beslissend moment in haar geschiedenis: of zich ontwikkelen tot 'een invloedrijken factor in de toekomstige partijverhoudingen' of verdrongen door de NSB wegwijnen. Tenslotte pleitte Snijders voor een wel zeer kort Program van Nationale Concentratie: 'grondwetsherziening, weerbaarheidsverhooging en werkloosheidsbestrijding'. Onder het eerste punt verstond hij onder meer een 'herziening van het vertegenwoordigend stelsel ... door invoering van een organisch kiesstelsel, verband houdende met eene corporatieve organisatie van het maatschappelijk bedrijf'. (3) Deze wel zeer optimistische toekomstvisie was later terug te vinden in de ook door Snijders geschreven brochure Eenheidspolitiek door Nationale Concentratie, die in juli 1935 werd gepubliceerd. (4) In deze brochure vindt men een vrij radikale uitwerking van de herziening van het vertegenwoordigend stelsel: de vertegenwoordigende lichamen, zoals de tweede kamer, zouden trapsgewijs worden verkozen en slechts kontrolerende en adviserende bevoegdheden bezitten. Terecht spreekt De Jonge van een tijdelijke radikaliserende, hoewel het subjektief 'tijdelijk' enige relativering behoeft. (5) Uit voorgaande hoofdstukken is gebleken, dat een aantal radikale denkbeelden al langer binnen het VNH leefden. De idee van de korporatieve ordening is hiervan een sprekend voorbeeld. Deze bleven echter meestal op de achtergrond. Het is zeer wel mogelijk, dat het optimisme van halverwege 1935 deze radikalere denkbeelden tijdelijk naar voren haalde. Het is in mijn ogen veelzeggend, dat juist een schrijven van Snijders, die zeker niet tot de meest gematigde krachten binnen het bestuur behoorde, werd uitgegeven als formele oproep van het hoofdbestuur. Met het optimisme verdwenen waarschijnlijk ook de radikalere denkbeelden weer naar de achtergrond.

Een aanleiding voor Snijders' optimistische toekomstvisie was waarschijnlijk de kabinetsskrisis van 1935, die het einde

van de konfessionele koalitie leek aan te kondigen. De formatiepoging van de katholieke voorman Aalberse was gericht op een rooms-rode samenwerking. Dit was nu juist het schrikbeeld van konservatief Nederland, maar tegelijkertijd was een dergelijke koalitie een stap in de richting van de zo gewenste nieuwe scheidslijn: tegenover het rooms-rode kabinet zouden de konservatieve krachten zich immers bundelen. Dit verklaart wellicht de teleurstelling van Snijders over de oplossing van de krisis: Colijn zette zijn kabinet op brede basis versterkt voort. (6) De samenhang tussen de kabinetskrisis en de geschriften van Snijders is evident: het eerste verscheen kort na het ontstaan van de krisis en het tweede enige dagen voor het einde ervan.

11.3 De breuk met Westerman.

De politieke rust keerde weer in Nederland terug door het heroptreden van Colijn en door de devaluatie van de gulden. Het is mijn overtuiging, dat hiermee een einde kwam aan de tweede periode van krisis in het interbellum.

Tegen de achtergrond van deze rust zette de desintegratie van het VNH zich versneld voort. In het voorlaatste hoofdstuk is al gewezen op deze ontwikkeling; het afbrokkelingsproces werd echter halverwege 1935 versterkt. Het eerste teken aan de wand was het bijna geruisloze uittreden van Eigeman, ten tijde van de drukte rond de verkiezingen, in mei 1935. (7) Mogelijk werd dit veroorzaakt door de contacten met de Nsb over eventuele steun bij de verkiezingen, inzonderheid het VNH-stemadvies. Hierover bestond bij Eigeman, die nogal kritisch stond tegenover de NSB, al veel langer ongenoegen. Het is mijns inziens dan ook opmerkelijk, dat Eigeman nog zo lang binnen de verbondsgelederen is gebleven. VGO betreurde het uittreden van Eigeman, die 'in de grond van de zaak altijd liberaal is gebleven', niet! (8) Een onbekend aantal deelnemers volgden het voorbeeld van Eigeman. (9)

Er was ook afbrokkeling aan de andere zijde van het VNH: AJW Harloff, medewerker van De Rijkseenheid, ging in april

1935 over naar de NSB, reden hiervoor was eveneens het stemadvies: Harloff stoorde zich aan het advies op CNH-senator De Savornin Lohman te stemmen. (10)

Eind 1935 kwam het tot een breuk tussen het VNH en Westerman. In het voorgaande is gewezen op de verwijdering tussen beide partijen; steeds bleken Westerman's uitlatingen niet representatief voor de meerderheid van het verbond. Het belangrijkste twistpunt was ook hier de houding tegenover de NSB: Westerman stond veel minder afwijzend tegenover deze beweging; waarschijnlijk doordat hij in ideologisch opzicht dichter bij de NSB stond. Al kort na zijn verkiezing was de kritiek op Westerman op gang gekomen. Het hoofdbestuur bleef haar afgevaardigde steunen, hoewel ook zij het niet altijd met hem eens was. Bij deze houding speelde haar politieke visie op het functioneren van het politieke bestel een rol: men hield vast aan de zelfstandigheid van een volksvertegenwoordiger, welke in de 19e eeuw gewoon was en welke in de grondwet was neergelegd. De verhoudingen waren in het begin van 1935 nog redelijk, getuige de keuze van Westerman als lijsttrekker voor de raadsverkiezingen in Den Haag. Daarna leek de relatie in korte tijd te verslechteren. Op 13 december 1935 verscheen in de landelijke dagbladen een verklaring van het VNH-bestuur, dat Westerman 'ten aanzien van belangrijke onderwerpen opvattingen huldigt, welke ... afwijken van de in het algemeen in het verbond heerschende'. Van Westerman's voorstel om zijn kamerzetel ter beschikking te stellen werd door het VNH geen gebruik gemaakt - zodat hij 'in de gelegenheid zal blijven gedurende den loopende zittings-termijn, in de volksvertegenwoordiging als onafhankelijk nationaal afgevaardigde zijn stem te doen horen'. (11) De aanleiding tot deze stap is onduidelijk; na lang afwachten zou men 'pas op aandrang van het Verbond hiertoe gekomen' zijn. (12) Deze aandrang uitte zich in een toenemend aantal brieven van verontruste deelnemers. In november werd de leiding zich al bewust van de noodzaak van een scheiding, waarbij een link werd gelegd met de behoefte zich duidelijk te distantieren van de NSB. (13) Veelvuldig was Westerman geweest op de onvrede binnen het VNH over zijn optreden. Op

de vergadering van het hoofdbestuur werd uiteindelijk besloten uit elkaar te gaan. Enkele dagen later werd dit besluit wereldkundig gemaakt door een bericht in de dagbladen.

De beslissing werd door VGO positief beoordeeld 'ik acht het een saneering, hij is m.i. in zijn hart veel meer N.S.B.-er'. (14) Daarentegen was een grote groep ontevreden over de openlijke breuk: een aantal extremistische deelnemers trad naar aanleiding van de beslissing uit. (15) Kenmerkend is de kritiek van de afdeling-Groningen: het hoofdbestuur handelde in de kwestie-Westerman in strijd met zijn eigen op de grondwet steunende beginsel van de onafhankelijkheid van de vertegenwoordiger. (16) Hoewel Westerman nog hoopte op een verzoeningspoging, was de breuk definitief; halverwege 1936 bedankte Westerman in alle stilte als deelnemer. Toch bleef hij de hoop koesteren, dat ook het VNH zich 'in werkelijk fascistische richting' zou ontwikkelen 'hetgeen de vorming van een nationaal eenheidsfront - mijn ideaal! - zal vergemakkelijken'. (17) Doordat Westerman nog steeds deel uitmaakte van de Haagse raadsfractie, leidde dit tot problemen tussen het hoofdbestuur en deze fractie. Westerman wist twee fractiegenoten, Paans en Van Kesteren, tot uittreden te bewegen, zodat Eschauzier voor het VNH als éénmansfractie verder moest. Westerman reageerde niet op het verzoek van het VNH-bestuur zijn raadszetel ter beschikking te stellen. (18)

Het is opmerkelijk dat, terwijl men Westerman verzocht zijn raadszetel in te leveren, men geen gebruik maakte van het aanbod van Westerman zijn kamerzetel ter beschikking te stellen. Waarschijnlijk vond dit zijn oorzaak in het feit, dat het VNH geen geschikte opvolger had; immers drie van de vier op de lijst, achtereenvolgens Eigeman en Hillen, hadden het verbond de rug toegekeerd en de vijfde kandidaat werd ongeschikt geacht. (19) Mogelijk speelde ook de verslechterde relatie hierbij een rol.

Met Westerman verdween de belangrijkste vertegenwoordiger van de extremistische vleugel van het VNH en in zijn kielzog vele geestverwanten, zoals bijvoorbeeld Hensing en De Vries. Dit is mede een aanwijzing voor een terugkeer op

haar radikale schreden. De breuk met Westerman hing zeer nauw samen met de wens openlijk afstand te nemen van de NSB: 'omdat Westerman altijd maar van samenwerking met de N.S.B. uitging, terwijl het in het belang van de vaderlandsche zaak noodzakelijk is, dat Nationaal Herstel een absoluut zelfstandige positie inneemt, zowel uit beginsel als uit tactiek'. (20)

11.4 De kamerverkiezingen van 1937.

In 1936 werd besloten om aan de kamerverkiezingen van 1937 deel te nemen. Deze verkiezingskampagne beschouw ik als de laatste vermeldenswaardige inspanning van het VNH.

Er werd een commissie samengesteld, die de deelname aan de verkiezingen moest voorbereiden. In deze commissie hadden JF Metzelaar, FJ Paans en P Geradts zitting. Een belangrijk deel van haar taak bestond uit het samenstellen van een kandidatenlijst. (21) VGO waarschuwde in dit verband voor een herhaling van de kwestie-Westerman. (22) Er werd druk uitgeoefend op VGO om lijsttrekker te worden. Uiteindelijk had hij 'na aandrang zich in principe bereid verklaard de eerste kandidatuur voor de Tweede Kamerverkiezingen in overweging te nemen', ondanks de afkeer van de 'verpolitiekte' kamer en de onverenigbaarheid van het hoofdbestuurslidmaatschap met de positie van kamerlid. Deze bereidverklaring trok hij later weer in na 'intriges en valsche voorstellingen komende uit eigen, verantwoordelijkheid dragende kring'.

(23) Het is niet geheel duidelijk wie zich tegen de kandidatuur van VGO hebben verzet. Het lijkt aannemelijk, dat het Haagse raadslid Paans hierbij een belangrijke rol heeft gespeeld. Naast Paans waren ook de 'Amsterdammers' (Gelder/Coppens) en 'iemand uit Hillegersberg' (JC den Baars) betrokken. Verder werd Westerman genoemd als man op de achtergrond.

(24) Het is niet precies duidelijk welke achtergrond het verzet tegen de kandidatuur had. VGO sprak van 'een hetze ... van personen, die gaarne op de lijst willen komen'. (25) Ik geloof echter, dat verschil van mening over de koers van het VNH een belangrijke rol in het geheel speelde. De groep

Westerman-Den Baars-Paans-Coppens-Gelder hadden zich namelijk ook verzet tegen het vrij-gematigd konsept-manifest, dat was opgesteld door VGO, Metzelaar en Emmens. (26) Deze groep was waarschijnlijk voor een radikalere opstelling; de betrokkenheid van Westerman wees in deze richting. Het is tekenend voor de ontwikkeling in gematigde richting, dat de groep geen greep op het VNH kreeg. Teleurgesteld verlieten de meesten het verbond. Nadat het verzet was gesmoord, verklaarde VGO zich weer bereid de lijst te trekken.

Op de vergadering van het hoofdbestuur in oktober 1936 werd definitief besloten om aan de verkiezingen deel te nemen. Ook nu leidde dit besluit tot allerlei kritische reacties, waaruit bleek dat de aversie tegen de politiek nog immer binnen de gelederen van het VNH aanwezig was. (27) Karakteristiek voor de gematigde vleugel is de reactie van admiraal Quant op de verkiezingsdeelname: 'Wanneer de bestaande coalitie de Defensie zou willen uitbreiden ... zouden wij geen redenen hebben om onze stem zoo afzonderlijk in het parlement te laten hooren ...' (28) VGO bleek echter wederom een voorstander van deelname: 'Wanneer wij ... niet aan de verkiezingen meedoen, zou dat m.i. de langzame dood van het Verbond zijn. Het is nu geen tijd om alleen in de studeerkamer te blijven'. (29) In Nationaal Herstel van 6 november 1936 werd het besluit tot zelfstandige deelname aan de kamerverkiezingen van het komende voorjaar gepubliceerd. (30)

Het is opmerkelijk, dat Wouter Lutkie nu weer werd benaderd voor een plaats op de kandidatenlijst. Lutkie was namelijk sinds het najaar van 1933 niet meer genoemd in verband met het VNH. P Geradts polste Lutkie, die positief reageerde. Hij stelde zijn bereidheid echter afhankelijk van de toestemming van zijn bisschop, mgr Diepen van Den Bosch. Hiertoe bezochten Geradts en VGO de bisschop, die hun verzoek echter afwees. (31) Later verklaarde Lutkie de kandidaatstelling te hebben aanvaard, ondanks de wetenschap dat mgr Diepen geen toestemming zou verlenen 'opdat in de betrokken archieven zou komen vast te liggen het feit van den goeden wil eener algemeen als behoorlijk beschouwde, door geen

kerkelijke veroordeling getroffen organisatie der Herstelbeweging om zich de medewerking van betrouwbare (ook als katholiek betrouwbare) katholieken te asumeren'. (32)

In december was de voorlopige kandidatenlijst klaar. Lijsttrekker was VGO. Verder stonden op de lijst: Emmens, Feuilletau de Bruyn, nog geen; 'onderhandelingen met een vooraanstaand katholiek' (Lutkie), De Gelder, Uithol, Baron vd Feltz, Van Duyneveldt, Coster, Van Spreeckens, Polis en Würtz. (33) Later werd het lijsttrekkerschap van VGO geopenbaard in het orgaan. (34)

De voorbereidingen werden verstoord door het plotselinge overlijden van VGO. Met VGO verloor het VNH niet alleen de lijsttrekker, maar eigenlijk ook het hart van de beweging. Hoe belangrijk de rol van VGO binnen het verbond was is wel uit alle voorgaande hoofdstukken gebleken. Ik heb zeer bewust van 'hart' gesproken: VGO was immers de motor van het verbond, die steeds het geheel in gang hield. Door zijn enthousiasme en charmante persoonlijkheid wist hij de deelnemers steeds weer te aktiveren.

Na de dood van VGO besloot het VNH 'zijn werk zoo goed als mogelijk voort te zetten'. Als lijsttrekker werd VGO vervangen door dr W Emmens, die 'hem geestelijk het meest nabij komt'. (35) In maart werd de definitieve kandidatenlijst gepubliceerd: na Emmens volgden Feuilletau de Bruyn, Quant, Crucq, P Geradts en Eschauzier. (36) Opmerkelijk is dat Quant, Crucq en Eschauzier niet op de voorlopige lijst stonden; mogelijk wilde men het verlies van VGO opvangen door de aanwezigheid van deze, wat bekendere, VNH-deelnemers.

Na een wel zeer lauwe campagne, waarbij het VNH niet zoals in 1933 in het middelpunt van de belangstelling stond, werden op 26 mei 1937 de verkiezingen gehouden. De score van het verbond was ronduit teleurstellend: zij veroverde slechts 0,15% van de stemmen. (37) De kamerzetel ging verloren. Bekijken we de uitslagen per stemdistrikt dan valt op, dat in met name Den Helder en Maastricht de achteruitgang beperkt was. Vergelijken we de indexcijfers uit 1937 met die van 1933 dan blijkt, dat de verdeling van de stemmen over Nederland niet essentieel was gewijzigd. Alleen

de inbreng van Den Helder (van 101,90 naar 204,39) en Maastricht (van 94,24 naar 123,24) nam sterk toe. Naar ik aanneem speelde hierbij de positie van respectievelijk Uithol en Geardts op de kandidatenlijst een rol. Desondanks behaalde het VNH haar aanhang grotendeels in de kieskringen Rotterdam, Den Haag, Leiden, Haarlem, Amsterdam en Arnhem: 60,4%. Het is niet duidelijk welke partijen nu precies van het VNH-verlies konden profiteren. In ieder geval gingen de stemmen niet terug naar de liberalen, die immers ook verloren. Veel eer is het waarschijnlijk, dat de twee grote winnaars, de ARP en de NSB, het merendeel van de VNH-stemmen hebben binnengehaald.

Met deze elektorale deceptie eindigt voor mij het verhaal van het Verbond voor Nationaal Herstel. De mededeling, dat de verkiezingen het VNH een zware slag had toegebracht, maar dat het als beweging gewoon verder zou gaan, vermag mij niet op andere gedachten brengen. (38) 'De ratten gaan het schip verlaten, maar zinken zal het schip niet. Integendeel, van hinderlijken overbelasting bevrijd, zal het fier opsteevenen ...', schreef Lutkie geruststellend aan de moeder van VGO. (39) Kort na de verkiezingen zouden een groot aantal bekende VNH-deelnemers het verbond verlaten, waaronder Snijders, Swart en Quant. Hun uittreden vormde voor mij een extra aanleiding om het verhaal hier te eindigen.

Samenvatting en konklusie.

In de elf voorgaande hoofdstukken is de (voor)geschiedenis van het Verbond voor Nationaal Herstel (VNH) beschreven. In deze samenvatting wil ik de belangrijkste lijnen in dit verhaal nogmaals kort aanstippen en samenvoegen in een konklusie.

De eerste drie hoofdstukken hadden een inleidend karakter; zij behandelden de periode 1918-1933. Deze periode heb ik zo uitgebreid behandeld, omdat het mijn stellige overtuiging is, dat de wortels van het VNH terugreiken tot het laatste oorlogsjaar. De grondwetsherziening van 1918 was mijns inziens het begin van een nieuwe periode in de politieke geschiedenis van Nederland: de invoering van het algemeen kiesrecht en van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging betekenden een vrij ingrijpende wijziging van het politieke bestel. Als reactie op deze uitbouw van de democratie vormde zich een konservatieve beweging, die in eerste instantie nog verdeeld was over een groot aantal politieke partijen en andere verenigingen. Niet alleen de grondwetsherziening was hiervoor verantwoordelijk. Zes andere aspecten, die in het verhaal meermalen ter sprake zijn gekomen, speelden hierbij een rol van betekenis. Ten eerste de zeer sterke groei van de sociaal-demokraten en kommunisten - de angst voor deze groepen zat er zeker na de zogenaamde revolutiepoging van Troelstra in 1918 goed in. De naar aanleiding hiervan ontstane Burgerwachten en Bijzonder Vrijwillige Landstorm herbergde vele felle anti-kommunisten. Ten tweede bracht de dreigende aantasting van het Nederlandse defensieapparaat voorstanders van een versterkte defensie in het geweer - de Vlootwetskrisis van 1923 vormde wat dit betreft een hoogtepunt. In de verenigingen Ons Leger en Onze Vloot bevonden zich de fanatieke tegenstanders van de ontwapening, alsook in het Comité tegen Eenzijdige Ontwapening, waar later onder andere het Nationaal Jongeren Verbond uit ontstond. Het derde aspect wordt gevormd door de verhouding met Nederlands-Indië. Tegenstanders van een geleidelijke ontwikkeling naar zelfstandigheid hadden zich verenigd in de Ondernemers-

raad voor Nederlandsch-Indië, welke een belangrijke rol speelde bij de totstandkoming van de Utrechtse indologische fakulteit en de uitgave van het koloniale tijdschrift De Rijkseenheid. De verslechterde verhouding tussen de konfessionele partijen vormde een vierde faktor; deze kwam onder andere tot uiting tijdens de Vaticaanse crisis van 1925, en had een (indirekte) invloed op de vorming van een konseratieve tegenbeweging. Als vijfde punt speelden de spanningen binnen de bestaande politieke partijen een rol; met name tussen progressieve en konseratieve krachten. De ontwikkelingen binnen De Vrijheidsbond en de CHU, die in het tweede hoofdstuk werden beschreven, tonen dit aan. De konseratieve krachten voelden zich steeds minder thuis in de bestaande partijen; velen gingen daarom over naar groeperingen als de Nationale Unie. Als zesde en laatste aspekt wil ik de economische problemen noemen; zoals altijd verminderden deze het vertrouwen in het bestaande politieke bestel.

Door deze ontwikkelingen groeide de groep tegenstanders van het nieuwe politieke bestel, zoals dat in 1918 was ontstaan. Naast de principiële opposanten kwamen er steeds meer, die het bestel afwezen vanwege onder meer de aantasting van de rijseenheid of de angst voor het kommunisme. Deze vrij omvangrijke groep anti-demokraten was uiterst heterogeen en verdeeld over een groot aantal organisaties. Binnen deze groep bestond een vrij sterke aversie tegen de politiek. Het is mijn overtuiging, dat deze heterogene, verdeelde en grotendeels a-politieke groep de eigenlijke (potentiële) achterban van het VNH was.

De in het vierde hoofdstuk beschreven ontwikkeling van mr dr HHA van Gybland Oosterhoff (VGO) is mijns inziens karakteristiek: zijn betrokkenheid bij de burgerwachten, de Ondernemersraad voor Nederlandsch-Indië en zijn rol in het konflikt binnen de CHU wijzen op een duidelijk verband. Maar ook in de verdere geschiedenis van het VNH komen we steeds weer personen tegen, die betrokken waren bij de in het bovenstaande genoemde verenigingen.

Het VNH is ontstaan om de verdeelde krachten te bundelen. De noodzaak hiertoe werd gevoeld naar aanleiding van de weer

ingetreden economische crisis, maar ook de SDAP-demonstratie in Den Haag en de munterij op De Zeven Provinciën. Al in de eerste fase, die in hoofdstuk vijf is beschreven, bleek de ernstige verdeeldheid van deze groep, zowel in ideologisch als in organisatorisch opzicht. Bij de besprekingen, die aan de vorming van het VNH vooraf gingen, waren een groot aantal personen betrokken, die voordien al in andere organisaties actief waren. Ik wijs in dit verband op de ere-voorzitter van Ons Leger, generaal Snijders, de Rijks-eenheid-medewerkers Van Heemstra, Nederburgh en Swart en de Nationale Unie-leden Gerretson en Eigeman. Vanwege de ideologische verschillen van inzicht, die zich bij de vergaderingen openbaarden, moest men zich beperken tot vrij algemene teksten, zoals bij het opstellen van het manifest zou blijken. Overeenstemming bestond er eigenlijk alleen over de vaststelling, dat het fout ging met Nederland - over de oplossing van de problemen bestond geen consensus. Als zodanig weerspiegelden deze bijeenkomsten de heterogeniteit van de boven gesignaleerde potentiële achterban.

Een zeer belangrijk twistpunt bij de voorbereidingen van het VNH was het al dan niet deelnemen aan de parlementsverkiezingen. Hieraan lag een dilemma ten grondslag. Enerzijds bestond er een vrij diepwortelende aversie tegen de politiek, die nauw samenhang met het anti-demokratische karakter van de groep. Anderzijds wilde men door het betreden van het politieke toneel invloed uitoefenen op het gebeuren in Nederland. Veelvuldig werd door voorstanders van verkiezingsdeelname gesteld, dat men niet zoals de Nationale Unie wilde worden tot een onmachtige studieclub. Toch leefde het ideaal van de Nationale Unie, het dwingen van de konfessionele en liberale partijen tot samenwerking en tot een waarlijk nationale politiek, in de eerste fase nog sterk binnen de gelederen van het VNH. Het is dan ook aannemelijk, dat het uiteindelijke besluit tot deelname aan de verkiezingen, dat eigenlijk al in een vrij vroeg stadium vaststond, een belangrijk deel van de potentiële achterban zich van het VNH afkeerde. Naar alle waarschijnlijkheid waren dit zowel degenen die nog steeds verbonden waren aan de bestaande politieke par-

tijen als de extremistische a(anti)-politieke elementen.

Zeer kort na de muiterij op De Zeven Provinciën verscheen het manifest van het VNH. Deze gebeurtenis vormde zeer zeker niet de aanleiding tot de oprichting van het VNH; wel kwam de voorbereiding hierdoor in een stroomversnelling. De tekst van het manifest was het resultaat van de eerder beschreven bijeenkomsten. In hoofdstuk 6 is de inhoud van het manifest vrij uitvoerig beschreven, zodat ik mij beperkt tot de hoofdpunten. Een ideologische verwantschap met de Nationale Unie bleek uit de eerste twee punten, die de grondstelling van deze unie beschreven - de invloed van Eigeman is evident. Verdere punten waren de versterking van het overheidsgezag, de bevordering van de rijkseenheidsgedachte en de handhaving van de nationale defensie. In economisch opzicht was het manifest konservatief-liberaal getint, hetgeen onder andere bleek uit het benadrukken van de individuele bestaansverantwoordelijkheid.

Door de publikatie van het manifest kwam het VNH in de openbaarheid. Na in eerste instantie positief onthaald te zijn, werden de reacties, nadat openlijk tot verkiezingsdeelname was besloten, steeds kritischer. In het zevende hoofdstuk is vrij uitvoerig aandacht besteed aan de houding van de liberale en de christelijk-historische pers tegenover de nieuwe elektorale konkurrent. Zowel de toon als de inhoud van deze reacties weerspiegelden de, naar later zou blijken gerechtvaardigde, vrees in deze kringen, dat het VNH vele liberale en christelijk-historische kiezers aan zich zou binden.

Nadat het besluit tot verkiezingsdeelname was genomen, begaf het VNH zich - met tegenzin - in de partijpolitiek. Met dezelfde tegenzin moest zij zich konformereren aan het politieke bestel: het opstellen van een kandidatenlijst, het schrijven van een verkiezingsprogram en het organiseren van de achterban. De samenstelling van de kandidatenlijst was, zoals uit hoofdstuk zeven bleek, een heidens karwei, temeer daar besloten was dat de oprichters van het VNH niet op de lijst zouden voorkomen. Nadat onderhandelingen met onder andere de Nationale Unie waren mislukt en een

aantal personen (Colijn) om verschillende redenen hadden bedankt, verscheen het VNH met haar kandidatenlijst. De zogenaamde schijnkandidatuur van Snijders, maar ook de aanwezigheid van de vrij extreme Westerman naast de gematigde Eigeman waren de meest opmerkelijke aspecten van de lijst. De positie van Westerman als eigenlijke lijsttrekker is wel bijzonder opmerkelijk, omdat hij voordien niet bij het VNH betrokken was. Als kandidaat voor de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond was hij de onderhandelingen ingegaan; hoe hij uiteindelijk op een zo prominente positie op de VNH-lijst is gekomen, is voor mij onduidelijk gebleven. Dit is extra jammer gelet op de invloed, die zijn latere parlementaire optreden had op de ontwikkeling van het VNH.

Ondanks de korte voorbereidingstijd, maar waarschijnlijk dankzij de veelvuldige aandacht in de landelijke pers, veroverde het VNH tijdens de verkiezingen van 1933 een kamerzetel, die werd ingenomen door Westerman. In hoofdstuk 8 heb ik getracht het elektoraat van het VNH te ontmaskeren. Ik ben tot de volgende voorzichtige konklusies gekomen: de VNH-kiezers woonden in meerderheid in het midden van het land, dat wil zeggen tussen de lijn IJmuiden-Zwolle en de grote rivieren; de opmerkelijkste uitzonderingen vormden de marinehaven Den Helder en het katholieke Roermond. Verder was een zeer belangrijk deel van het VNH-elektoraat woonachtig in de forensengemeenten en - waarschijnlijk - de buitenwijken van de grote steden. Dit maakt het aannemelijk, dat het vooral de beter gesitueerden, veelal werkzaam in overheidsdienst of dienstverlenende sektor waren, die op het VNH stemden. Voorzover de cijfers het toelieten heb ik ook pogen te ontdekken op welke partij men voorheen gestemd had. Het lijkt aannemelijk, dat vooral De Vrijheidsbond kiezers verloor aan het VNH; ik wijs er in dit verband op, dat het ook vooral de liberale pers is geweest, die zoveel (kritische) aandacht aan het VNH had besteed. Opmerkelijk genoeg verloor de CHU relatief weinig stemmen aan het VNH, ondanks de aanwezigheid van een aantal CHU-dissidenten (VGO) binnen het verbond. Uit de verkiezingsuitslagen bleek ook een duidelijke elektorale verwantschap tussen het VNH

en Colijn. Colijn, die door het verbond was aangezocht als lijsttrekker, wist waarschijnlijk een vrij omvangrijk deel van de potentiële achterban van het VNH, inzonderheid de kiezers van protestantse huize, aan zich te binden.

In de laatste drie hoofdstukken beschreef ik de geschiedenis van het VNH na de kamerverkiezingen van 1933. Nadat de drukte rond deze verkiezingen was verdwenen manifesteerde zich weer de verdeeldheid binnen de VNH-gelederen, welke volgens mij een verlamdende werking op het functioneren had. Teneinde deze verdeeldheid overzichtelijk te maken heb ik drie stromingen onderscheiden. Allereerst een vrij gematigde groepering, die in Nieuwenhuis en Eigeman haar belangrijkste woordvoerders had. Deze groep wilde slechts een beperkte aanpassing van het politieke bestel, terwijl men in grote lijnen tevreden was met de bestaande maatschappijstructuur. In ideologisch opzicht stond deze groep dicht bij de behoudende elementen in bijvoorbeeld De Vrijheidsbond en de CHU. Daartegenover stond een veel extremere groep, die werd vertegenwoordigd door kamerlid Westerman. Behalve een vrij ingrijpende wijziging van het politieke bestel, wilde men een hervorming van de bestaande maatschappij. Hun aandacht voor het korporatisme wijst mijns inziens in deze richting. Westerman en geestverwanten stonden dicht bij de gematigde elementen binnen bijvoorbeeld de NSB. Tussen beide vleugels stond een middengroep, die formeel de leiding binnen het VNH had. Het bleek echter, dat deze groep onvoldoende leiding kon of wilde geven. Mogelijk lag hieraan ten grondslag, dat de eigenlijke leider van het VNH, VGO, vooral in ideologisch opzicht te vaak op de achtergrond bleef. Hierdoor traden steeds anderen op de voorgrond, zodat een wisselvallige koers werd gevolgd. Vooral het optreden van Westerman was in dit verband karakteristiek; veel meer dan VGO bepaalde hij het gezicht van het verbond. Doordat hij echter zeker niet representatief voor de meerderheid was, ontstond hierdoor een verkeerde beeldvorming. Mede door het optreden van Westerman kon het VNH geen duidelijke houding tegenover de sterk groeiende NSB innemen, zodat gematigde krachten terugkeerden naar hun partijen en extreme elementen

naar de NSB overgingen. Zeer karakteristiek waren de ontwikkelingen tijdens de staten- en raadsverkiezingen in 1935: bewust van de elektorale verwantschap trachtten de NSB en het VNH naar elkanders kiezers te hengelen. Dit leidde tot het uittreden van Eigeman.

Na de verkiezingen van 1933 verdween het verbond geleidelijk uit het middelpunt van de belangstelling. Steeds meer richtte de aandacht zich op de NSB. Het heeft er alle schijn van dat het VNH in een winterslaap geraakte, waar het pas door de voorbereidingen van de gemeenteraadsverkiezingen uit ontwaakte. Waarschijnlijk onder invloed van zowel de kabinetskrisis als het grote succes van de NSB bij de statenverkiezingen geraakte het VNH in een korte periode van radikaliserie, die uitmondde in de brochure Eenheidspolitiek door Nationale Concentratie van Snijders.

In hoofdstuk 11, dat de periode tot de verkiezingen van 1937 behandelt, signaleer ik de verdere verbrokkeling van het VNH alsmede een verdergaande de-radikaliserie. Mogelijke factoren hierbij waren de teruggekeerde rust op politiek terrein, de vermindering van de economische crisis en de reactie op het succes van de NSB. De wens zich steeds duidelijker te distantieeren van deze beweging leidde indirect tot een breuk met Westerman, waarna een groot deel van de extreme elementen het verbond verlieten. Het afgeslankte VNH nam deel aan de verkiezingen van 1937, maar slaagde er niet in haar zetel te behouden. Het plotselinge overlijden van de lijsttrekker VGO speelde hierbij een belangrijke rol - met VGO verdween de motor van het VNH. Toch is het de vraag of het VNH met VGO wel een kamerzetel veroverd zou hebben. Het is mijn overtuiging, dat het VNH al voor de dood van VGO op sterven na dood was. Na de verkiezingen verliet een groot deel van de VNH-koryfeeën het zinkende schip, dat nog tot het begin van de tweede wereldoorlog zou blijven voortdobberen.

Ik beschouw het Verbond voor Nationaal Herstel als een (mislukte) poging om de konservatieve elementen, die zich naar aanleiding van de ontwikkelingen in het interbellum hadden gevormd, te organiseren en politiek te mobiliseren.

Hierbij stuitte het op de hardnekkige verdeeldheid in ideologisch en organisatorisch opzicht en op de diepgewortelde aversie tegen de (partij)politiek. Mede door het ontbreken van geschikte, representatieve kandidaten en de concurrentie van de ideologisch verwante Colijn, behaalde het VNH slechts een kamerzetel. Aldus slaagde men er niet in de positie van de bestaande politieke partijen werkelijk aan te tasten; de doorbraak was uitgebleven.

De hierboven gesignaleerde verdeeldheid bestond ook binnen de gelederen van het VNH. Deze heterogeniteit had een verlammeende werking op het functioneren van het VNH; het voorkwam dat het haar eigen identiteit kon vinden. Doordat het VNH er niet in slaagde zich voldoende te profileren tussen de NSB enerzijds en de burgerlijke partijen anderzijds kwijnde het langzaam weg. Met de politieke crisis verdween ook het VNH van het politieke toneel.

Noten

Hoofdstuk 1

- 1 Voor de volledige titels van de boeken verwijs ik naar de literatuurlijst.
- 2 Schuursma, p 58.
- 3 Elout, p 451.
- 4 Oud (1979), p 451; De Jonge I, p 32.
- 5 Donner/van der Pot, p 269-270.
- 6 Fuchinger, Colijn I p 50; Oud (1979), p 224.
- 7 Fuchinger, Colijn I p 109; Oud (1979), p 226
- 8 De Jong spreekt van een 'onverwerkt psychisch trauma', dat leidde tot een langdurige Kommunisten- en socialistenangst, De Jong, p 52.
- 9 vervalt.
- 10 Oud (1979), p 229; Scheffer, p 279; Aalberse ontkende het verband, Gribling, p 329.
- 11 Fuchinger, Colijn I p 202; Gribling, p 378 en 397.
- 12 Oud (1948-51) deel II, p 20.
- 13 Elout, p 27-55.
- 14 Scheffer, p 234.
- 15 Gegevens oa ontleend ad brochure vd Nationale Bond tegen de Revolutie: 'Voor of tegen de revolutie' van WH Snijders, neef van gen Snijders.
- 16 Van Tienen, p 13-16.
- 17 vervalt.
- 18 Esveld, p 151.
- 19 Fuchinger/Van Hees I, p 86-96; Oud (1948-51) II, p 235-236; Esveld, p 162; Fuchinger, Colijn I p 389-390.
- 20 In de jaren '20 hadden al eerder partijen, die de belangen van de boerenbevolking behartigden, met succes aan de verkiezingen deelgenomen - zie JA de Ree, Landbouw en Maatschappij.
- 21 De Jong, p 191.
- 22 Oud (1948-51) V p 3.
- 23 Von der Dunk: 'de kleine gezagscrisis rond de Zeven Provinciën en vooral de depressie versterkten de behoudende stroming'; ook: Blom, p 229-230 en 241.
- 24 Gribling, p 462.
- 25 Colijn wilde al in 1918 de vrijzinnigen in het kabinet hebben als tegenwicht voor de katholieken, in: Fuchinger, Colijn I p 42-54.
- 26 Gribling, p 465.

Hoofdstuk 2

- 1 Kuiper, p 105-110; Von der Dunk, p 23.
- 2 De positie van de koning(in) laat ik hier buiten beschouwing.
- 3 Duverger beschrijft de ontwikkeling vd interne structuur vd politieke partijen in de periode 1850-1950.- Duverger p 1-203; Verkade, p 11-20.
- 4 zie hoofdstuk 1.

- 5 Oud onderstreept het verband tussen de reactie en het ontstaan van De Vrijheidsbond - Oud (1948-51) II, p 4-6; Gribling, 317-19.
- 6 Dit late tijdstip wijst op een sterk individualisme in vrij-liberale kring. Men vreesde voor een organisatie met aantasting van zelfstandigheid vd individu; Verkade, p 47-48.
- 7 Oud (1979), p 209; De Jonge (1968) I, p 32, spreekt van 'minderheden'.
- 8 Oud (1979), p 209.
- 9 Oud (1948-51) deel II, p 8-9; Bos, p 44-46; Schuursma, p 56.
- 10 Van Houten, die 'enkel anti-papist en anti-kieswet' wordt genoemd, gaat over naar het Vaderlandsch Verbond - brief van Wijnaedts Francken Dyserrek, 30.11.1924 - arch.-VVD, map 96; Bos, p 46-47.
- 11 De Jonge onderstreept het belang van deze groep voor de ontwikkeling vh anti-demokratisch denken in ons land, waarbij hij ook wijst naar de behoudende elementen binnen de konfessionele partijen, De Jonge, p 30-32.
- 12 Elout, p 69-70; Esveld, p 246.
- 13 Via oa de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij kwam Treub in kontakt met dr CJK van Aalst. Van Aalst benaderde Treub voor het voorzitterschap vd Ondernemersraad voor Nederlandsch-Indië, Esveld, p 150-152 en 146.
- 14 Eindhovens Dagblad, 3.7.1918 (advertentie)
- 15 Mesritz, p 17.
- 16 Esveld, p 148; Mesritz p 8 en 24.
- 17 In bijv Eindhoven was dr AF Philips voorzitter vd plaatselijke afdeling vd Economische Bond, terwijl andere voorname Eindhovense ondernemers lid waren vh afdelingsbestuur. Eindhovens Dagblad, 14.7.1918; Esveld ontkent dat Treub in de handen vh grootkapitaal is gevallen - Esveld, p 267.
- 18 Esveld, p 149 en 270; Oud (1948-51) deel II, p 4.
- 19 Vergelijk de beweging Landbouw en Maatschappij van mr J Smid.
- 20 De Jonge noemt De Vrijheidsbond 'sociaal-conservatief' - De Jonge, p 30; Oud (1948-51) II p 28; Esveld, p 149. Het vrij-liberale overzicht is mi een gevolg vh ontbreken van leiding in de Liberale Unie en de afwezigheid van EB-leider Treub.
- 21 Oud (1979), p 236; Oud (1948-51) II, p 4-6.
- 22 Vonhoff, p 205-207; Oud (1948-51) II, p 13-14 en 20-21.
- 23 Vonhoff, p 205-207.
- 24 Mr LRJ ridder van Rappard vertelde mij, dat zijn vader, het liberale kamerlid mr AGA ridder van Rappard, veelvuldig met de partijleiding botste op het gebied vd godsdienst. Velen verlieten hierom De Vrijheidsbond om zich bij de CHU aan te sluiten, aldus Ridder van Rappard jr.
- 25 Mr JA Eigeman publiceerde een groot aantal brochures, waarin hij zijn ongenoegen over de opstelling vd Vrijheidsbond kenbaar maakte - zie hiervoor de literatuurlijst.
- 26 De rol van Eigeman in de Nationale Unie zal in hfdst 3 worden behandeld.
- 27 Heldring, p 684-685.
- 28 Heldring, p 1591-1593; Van Riel, p 220-223.
- 29 De Ru, p 87-90.

- 30 Ook speelde een latent-antipapisme een rol - Oud (1948) dl II, p 21 en dl III p 16.
- 31 Vele dissidente liberalen kwamen terecht in de NSB en in het VNH.
- 32 Lipschits, p 67; Von der Dunk, p 27. Blijkbaar was het felle anti-papisme maar moeilijk te rijmen met het karakter vd CHU; de vrij-anti-revolutionairen waren hoogstens gematigd anti-papistisch.
- 33 Lipschits, p 31-34; Elout, p 39-40; Kuiper, p 26-30; Verkade, p 45-47.
- 34 Om het beeld niet al te gekompliceerd te maken laat ik deze godsdienstige tegenstellingen buiten beschouwing.
- 35 Oud stelt, dat de christelijk-historischen zich vroeger bij de liberalen ophielden, maar door de ontwikkeling vd liberalen, richting antiklerilisme, hiervan waren vervreemd - Oud (1979), p 163; Lipschits, p 36-40; Elout, p 40-42.
- 36 Fuchinger, Tilemans, p 80; Elout, p 42.
- 37 In 1918 hield Snoeck Henkemans een rede, getiteld 'Een nieuwe tijd, een nieuwe taak'; deze werd al snel beantwoord door de brochure vd konservatieve 'enfant terrible' vd CHU, CJA Bichon van IJsselmonde, getiteld: 'Een nieuwe tijd, dezelfde taak'.
- 38 Vgl par 2.2 - Oud (1948) II, p 20-21 Schokking beschouwd de de instroom van liberalen als de oorzaak vd latere spanningen - dagboek BC de Savornin Lohman, 3.3.1924.
- 39 De Jong, p 3; Oud (1948) I, p 384 en III, p 9.
- 40 Fuchinger/Van Hees I, p 356.
- 41 Fuchinger, Colijn I, p 582.
- 42 Fuchinger, Colijn I, p 521-522, 532-533 en 561; Oud (1979), p 243.
- 43 De da boekaantekeningen van BC de Savornin Lohman in de periode 1.1.1924 tot 27.10.1924 leggen een duidelijk verband tussen 'de obstructie vd CHU' en het verzet tegen Snoeck Henkemans cs, waarbij onder meer BC de Savornin Lohman, De Vos van Steenwijk, Gerretson en VGO betrokken waren; blijkens een notitie van 21.2.24 was AF de Savornin Lohman hierbij betrokken.
Ook: Fuchinger, Colijn I, p 528; en Colijn II, p 14, 65 en p 414.
- 44 AF de Savornin Lohman had geen bezwaren tegen een breuk - dagboek BC de Savornin L, 22.5.24.
Vlgs Gerretson wilde AF de Savornin L steeds meer liberalen binnenhalen - dagboek BC de Savornin L, 21.3.24.
- 45 Fuchinger/Van Hees I, p 356; Fuchinger, Colijn I, p 145-146; Gerretson spreekt van 'oude stilzwijgende inventie' van AF de Savornin L.
- 46 zie noot 32.
- 47 Fuchinger, Colijn II, p 64 en 414; Oud (1948) III, p 15-16 en p 65-66.
- 48 Oud (1979), p 248.
- 49 Fuchinger, Colijn II, p 399 en 411-414.
- 50 Gribling, p 435; Fuchinger, Colijn II, p 466-493; Oud (1979), p 249.

- 51 Tijdens de Nacht van Kersten had De Visser zich expres- sievelijk van stemming onthouden, omdat hij zich niet met de fractielijn kon verenigen - Puchinger, Colijn II, p 396. De Visser meende dat 'het in de geest van de Heer de Savornin Lohman zou zijn geweest in dien de Fractie, na de verklaring van Mr. Marchant, anders zou hebben gestemd'. - notulen kamerfractie CHU, 20.4.1926, archief Tilanus, 132.
- 52 Snoeck Henkemans vreesde een breuk - notulen kamerfrak- tie CHU, 19.1.1926, arch.-Tilanus, 132.
- 53 Op de Algemene vergadering vd CHU in 1926 trad VGO op als woordvoerder vd konservatieve groep. - arch-BC de Savornin L, 94. Ook: Snoeck Henkemans aan VGO, 31.1.28 - arch-VGO, 2.
- 54 Puchinger, Colijn II, p 488.
- 55 HJ Langman aan VGO, 2.12.28 - arch-VGO, 2.
- 56 'De vrij-antirevolutionaire richting komt in gevaar' - dagboek BC de Savornin L, 18.1.1924. Ook: Puchinger, Colijn II, p 63.
- 57 De aktie was bedoeld 'om verschillend bloed in de Kamer te krijgen' - circulaire van 10.6.29, - arch-VGO, 14. 'Het uitbrengen van voorkeursstemmen is het eenige door de wet gegeven om het tot verstarring leidende stelsel van evenredige vertegenwoordiging te corrigeren' - adver- tentie 24.6.1929, arch-VGO, 15.
- 58 De Nederlander was na het uittreden van AF de Savornin L steeds meer in handen vd demokraten geraakt - arch-VGO, 14. De redaktie van Nederlančsch Weekblad, Orgaan ter verspreiding vd Christelijk-Historische beginselen, be- stond uit mr JA de Visser, mr F de Vries en VGO. Mede- werkers waren ook dr JTh de Visser, BC de Savornin L en gen jhr W Roëll.
- 59 Door de inspanningen van De Vos van Steenwijk - via Het Vaderland van zijn vriend A Roodhuizen - en Roëll kwam het konflikt in de openbaarheid. Ook: Puchinger, Colijn II, p 864-872. Tilanus noemt VGO, Roëll, BC de Savornin L, De Vos van Steenwijk en Gerret- son als personen, die De Visser steunen en hij legt ook een verband met de Nationale Unie - Puchinger/Tilanus, p 143-144.
- 60 'En misschien zouden De Visser en de zijnen dan wel eens dicht in de buurt vd liberalen kunnen komen. Maar dat is 'toekomstmuziek'!' - De Locomotief, 17.7.30 - arch-VGO, 123.
- 61 BC de Savornin Lohman realiseerde zich dat men een klei- ne achterban had - dagb BC de Savornin L, 6.2.30. Mogelijk speelde zijn (lukratieve) senaatszetel ook een rol.
- 62 VGO aan BC de Sav L, 15.2.30 - arch-VGO, 15.
- 63 Deze trouw is wellicht veroorzaakt door de angst voor de sociale gevolgen ve breuk met de partij; dissidentie werd immers niet gewaardeerd.
- 64 Oud (1948-51) V, p 16-22; BC de Sav L spreekt over 'plat- telandsdemagogie' - dagb BC de Sav L, 9.2.33.
- 65 Elout spreekt van een 'latente ontbinding' - Elout, p 36.

Hoofdstuk 3

- 1 Donner/Van der Pot, p 318-320.
- 2 De Jonge I, p 65; Minderan, p 35.
- 3 Joosten, p 257.
- 4 De Jonge I, p 32-41.
- 5 idem , p 46-47
- 6 idem , p 64
- 7 idem , p 47-49; Joosten, p 249-251.
- 8 idem , p 54-55; De Jong, p 247-248.
- 9 idem , p 78-89.
- 10 idem , p 92.
- 11 zie Hoofdstuk 2, noot 45.
- 12 De Jong, p 251.
- 13 Van Hulst, p 10.
- 14 zie E Hensen, Gerretson en Indië, Groningen, 1983.
- 15 De Savornin Lohman, p 15.
- 16 Statuten der Nationale Unie, UB L fol 1076¹⁷.
- 17 De kontakten werden gelegd door Groeninx van Zoelen - arch-Lutkie, 472.
- 18 De Jonge I, p 104-105.
- 19 Von der Dunk, p
- 20 Groeninx van Zoelen aan Lutkie, 8.7.1929 - arch-Lutkie, 472; De Jong, p 251.
- 21 De Jonge I, p 116.
- 22 idem , p 118-119.
- 23 Vergelijk Schuursma en Oud.
- 24 De Jonge I, p 137-138.
- 25 idem , p 138.
- 26 vervalt.
- 27 De Jonge I, p 140.
- 28 idem , p 142.
- 29 Puchinger/Van Hees II, p 252-254.
- 30 Groeninx van Zoelen aan Lutkie, 21.8.1932 - arch-Lutkie, 472.
- 31 De Jonge I, p 156-157.
- 32 idem , p 279-282; Lutkie aan Mussert, 11.3.31 - arch-Lutkie, 287.
- 33 De Jonge I, p 279-282.

Hoofdstuk 4

- 1 Ook jhr R Groeninx van Zoelen was hierbij actief. Scheffer, p
- 2 VGO aan mr PJ Meyes, 18.5.29 - arch-VGO, 220/209.
- 3 Arch-Ondernemersraad v Ned-Indië, 54, ARA.
- 4 VGO aan BC de Savornin L, 9.4.23 - arch-VGO, 103/8.
- 5 Feddema/Van den Muijzenberg, p 105-118.
- 6 Kielstra behoorde tot de konservatieve vleugel vd CHU en heeft in 1923 zelfs op de nominatie gestaan voor de ministerspost voor koloniën - dagboek BC de Savornin L, 9.12.23. Ook was Kielstra lid vd Nationale Unie.
- 7 arch-VGO, 2/195-197.
- 8 VGO aan Gerretson, 28.8.28 - Arch-VGO, 13.
- 9 arch-VGO, 63.
- 10 arch-BC de Sav L, 94.

- 11 Snoeck Henkemans aan VGO, 31.11.28 - arch-VGO, 15/364.
VGO achtte het verschil met De Vrijheidsbond op koloniaal gebied 'niet zo groot' - arch-VGO, 15/364.
- 12 arch-VGO, 97/1091-1094.
- 13 dagb-BC de Sav L, 14.4.32.
- 14 VGO aan BC de Sav L, 15.2.32 - arch-VGO, 15/648.
- 15 VGO aan Pierson, 18.11.31 - arch-VGO, 16/681.
- 16 Arch-VGO, 17; De Jonge I, p 137-144.
- 17 LF de Jong, p 36.
- 18 Pierson aan VGO, 6.3.32 - arch-VGO, 133/136.
- 19 Pierson aan VGO, 4.4.32 - arch-VGO, 6/692; over ontstaan NSB: De Jong, p 278 ev, en De Jonge I, p 204 ev.
- 20 dagb-BC de Sav L, 15.4.32.
- 21 Verslag vd bijeenkomst van 18.1.32 - arch-VGO, 134/204-208.
- 22 arch-VGO, 134/423-429.
- 23 arch-VGO, 133/53.
- 24 De Jonge I, p 143.
- 25 VGO aan Pierson, 29.4.32 - arch-VGO, 133/75.
- 26 Eigeman aan VGO, 7.5.32 - arch-VGO, 133/81.
- 27 De kontakten van VGO met drs MA Cageling, de latere voorzitter vh Nationaal Verbond Godsdienst, Gezin, Gezag heb ik buiten beschouwing gelaten.
- 28 vertrouwelijk schrijven aan oa VGO, 18.6.31 - arch-VGO, 5/575.
- 29 zie vorige noot.
- 30 VGO aan BCJ Loder, 28.10.31 - arch-VGO, 6/694-695.
- 31 Treub's biografie van Van Esveld vermeldt Treub's betrokkenheid bij dit komitee niet.
- 32 VGO aan BCJ Loder, 28.10.31 - arch-VGO, 6/694-695.

Hoofdstuk 5

- 1 De Jonge I, p 154-155.
- 2 VGO aan Lutkie, 20.10.32 - arch-VGO, 133/186.
- 3 VGO aan mr OEG van Limburg Stirum, 20.10.32 - arch-VGO, 133/187.
- 4 arch-VGO, 133/88 en 5/517.
- 5 De Jong, p 252.
- 6 Snijders anno 1909 - Van den Berg, p 147.
- 7 VGO aan Faddegon, 27.10.32 - arch-VGO, 133/ 91.
- 8 zie bijv De Jong, p 252.
- 9 De Rijkseenheid, 26.10.32.
- 10 Bauduin aan VGO, 27.10.32 - arch-VGO, 133/92-93 - lidmaatschap HVU blijkt uit arch-Lutkie, 467.
- 11 De Miralt aan VGO, 31.10.32 - arch-VGO, 225/34-35.
- 12 Luden aan VGO, 3.11.32 - arch-VGO, 133/103-104.
- 13 Lutkie aan Groeninx van Zoelen, 8.11.32 - arch-Lutkie, 472.
- 14 Pierson aan VGO, 10.11.32 - arch-VGO, 133/112.
- 15 Verslag vd bijeenkomst - arch-VGO, 133/115.
- 16 verval.
- 17 Mathon aan VGO, 14.11.32 - arch-VGO, 133/116
- 18 arch-Lutkie, 473.
- 19 arch-VGO, 133/125 en 129-130.
- 20 Lutkie aan Groeninx v Zoelen, 3.12.32 - arch-Lutkie, 472.
- 21 Jansen aan VGO, 29.11.32 - arch-VGO, 133/123.

- 22 Westra aan VGO, 7.12.32 - arch-VGO, 133/134-135;
VGO aan Westra, 8.12.32 - arch-VGO, 133/137.
- 23 Nederburgh aan VGO, 8.12.32 - arch-VGO, 133/136-138.
- 24 Mathon aan VGO, 18.1.33 - arch-VGO, 134/225.
- 25 VGO aan Lutkie, 12.12.32 - arch-VGO, 133/149.
- 26 arch-VGO, 133/150.
- 27 Van Heemstra aan VGO, 16.12.32 - arch-VGO, 133/172-173,
verslag rede van Westerman in NRC, 15.12.32.
- 28 Snijders aan VGO, 12.12.32 - arch-VGO, 133/160-161.
- 29 Nieuwenhuis aan VGO, 3.1.33 - arch-VGO, 226/522-524.
- 30 zie: Loonvraagstuk, 1932.
- 31 VGO aan Nieuwenhuis, 9.1.33 - arch-VGO, 134/187.
- 32 zie: De politiek-godsdienstige anti-these - R'dam, 1925.
- 33 arch-VGO, 133/170 en 176.
- 34 RIOD, doc II 826-6.
- 35 Spat aan VGO, 18.1.33 - arch-VGO, 134/209.
- 36 arch-VGO, 134/189.
- 37 arch-VGO, 134/274-275.
- 38 Snijders aan VGO, 21.1.33 - RIOD, doc II 826-6 - deze
brief ontbreekt in het archief van VGO.
- 39 arch-VGO, 134/236 en 243-46.
- 40 Van den Berg, p 148.
- 41 Nieuwenhuis aan VGO, 21.1.33 - arch-VGO, 134/226.
- 42 arch-VGO, 134/245.
- 43 idem , 134/248-249.
- 44 idem , 134/243-246.
- 45 idem , 134/273.
- 46 idem , 134/255 en 259.
- 47 Kielstra aan VGO, 27.1.33 - arch-VGO, 134/271.
- 48 arch-VGO, 134/269.
- 49 VGO onderhield kontakten met Posthuma, maar deze heeft
zich ondanks uitingen van sympathie nooit bij het VNH
aangesloten - arch-VGO, 134/198.
- 50 arch-VGO, 134/259.
- 51 VGO aan Mathon, 4.2.33 - arch-VGO, 134/313.
- 52 arch-VGO, 134/202.
- 53 Konsept-manifest met toelichting - arch-VGO, 134/303-309.

Hoofdstuk 6

- 1 De Rijkseenheid, 8.2.33.
- 2 dagb BC de Sav L, 9.2.33.
- 3 Nederburgh aan VGO, 8.2.33 - arch-VGO, 134/387.
- 4 arch-VGO, 134/388-389.
- 5 idem , 134/391.
- 6 Parlement en Kiezer, 1913-1914 - arch-Lutkie, 472.
- 7 De Rijkseenheid, 15.2.33.
- 8 NRC, 10.2.33.

Hoofdstuk 7

- 1 Korte nota aan Swart, 10.2.33 - arch-VGO, 134/430.
- 2 Blok aan VGO, 10.2.33 - arch-VGO, 134/433-434.
- 3 VGO aan Blok, 16.2.33 - arch-VGO, 134/143.
- 4 NRC, 11.2.33.
- 5 arch-VGO, 134/419.

- 6 De inhoud van deze brieven is weinig relevant - zie arch-VGO, 134/413-414, 418 en 420.
- 7 Ingezonden brief H de Bie - De Nederlander, 13.2.33.
- 8 De Nederlander, 13.2.33.
- 9 Ingezonden brief van P Schotte - De Nederlander, 14.2.33.
- 10 De Vrijheid, 14.2.33.
- 11 idem.
- 12 Nieuwenhuis aan VGO, 12.2.33 - arch-VGO, 134/411.
- 13 VGO aan HM van Bemmelen, 15.2.33 - arch-VGO, 134/416.
- 14 VGO aan HTh Fischer, 17.2.33 - arch-VGO, 134/438.
- 15 Uithol aan Storm van 's Gravesande, 28.10.36 - arch-VGO, 138/381; Uithol aan Zwaga, 19.8.85: Uithol had sinds de mobilisatie van 1914 contact onderhouden met Quant.
- 16 Van Hilten aan VGO, 15.2.33 - arch-VGO, 134/421.
- 17 NRC en De Nederlander, 18.2.33.
- 18 Mededeling vh hoofdbestuur van De Vrijheidsbond - NRC, 20.2.33.
- 19 De Vrijheid, 20.2.33.
- 20 NRC, 21.2.33.
- 21 Algemeen Handelsblad, 22.2.33.
- 22 De Nederlander, 18.2.33.
- 23 NRC, 22.2.33.
- 24 Van Hilten aan VGO, 20.2.33 - arch-VGO, 134/441.
- 25 Nederburgh aan VGO, 23.2.32 - arch-VGO, 226/506.
- 26 arch-VGO, 134/493-495.
- 27 NRC en De Nederlander, 22.2.33.
- 28 arch-Lutkie, 440.
- 29 Gerretson aan VGO, z.d. - arch-VGO, 7/902-903.
- 30 Mr AR Zimmerman werd tijdens de novemberdagen van 1918 als burgemeester van Rotterdam een slappe houding verweten - hierdoor was hij volgens velen ongeschikt als kandidaat voor het VNH.
- 31 NRC, 20.2.33.
- 32 Nederburgh aan VGO, 24.2.33 - arch-VGO, 7/896-897.
- 33 Bauduin aan VGO, 25.2.33 - arch-VGO, 7/894.
- 34 Gerretson aan VGO, (binnengekomen: 27.2.33) - arch-VGO, 8/898.
- 35 Landweer de Visser aan VGO, 27.2.33 - arch-VGO, 134/451.
- 36 Posthuma aan VGO, 27.2.33 - arch-VGO, 134/452.
- 37 VGO aan Posthuma, 1.3.33 - arch-VGO, 134/453.
- 38 Van Löben Sels aan VGO, 3.3.33 - arch-VGO, 134/463.
- 39 arch-VGO, 134/450.
- 40 De Vries aan VGO, 5.3.33 - arch-VGO, 134/465-466.
- 41 NRC, 3.3.33.
- 42 NRC, 4.3.33.
- 43 NRC, 7.3.33.
- 44 idem.
- 45 arch-Baars, 20, volgens de inventaris dateerde dit stuk van sept '32, maar het is aannemelijk, dat het gesprek in mrt '33 plaatsvond.
- 46 Gerretson aan VGO, 7.3.33 - arch-VGO, 134/470.
- 47 NRC en De Nederlander, 9.3.33.
- 48 Snijders aan VGO, 9.3.33 - arch-VGO, 8/901.
- 49 NRC en De Nederlander, 10.3.33.
- 50 NRC, 10.3.33.
- 51 arch-VGO, 18/1163.

- 52 arch-Lutkie, 440.
- 53 NRC, 11.3.33.
- 54 NRC, 12.3.33 - overgenomen uit De Avondpost, 11.3.33.
- 55 NRC, 12.3.33.
- 56 De Vrijheid, 14.3.33.
- 57 idem.
- 58 NRC, 25.3.33 - het bericht blijkt afkomstig uit het orgaan vd Haagse afdeling vd Vrijheidsbond.
- 59 arch-Lutkie, 440.
- 60 De Vrijheid, 28.3.33.
- 61 De Nederlander, 17.3.33.
- 62 De Nederlander, 23.3.33. Dit standpunt sluit aan bij de opvattingen van Eigeman, die ook De Vrijheidsbond beginselloosheid verweet.
- 63 De Nederlander, 14.3.33 - Auteur waarschijnlijk mr AA van Rhijn.
- 64 NRC, 14.3.33.
- 65 idem.
- 66 NRC en De Nederlander, 14.3.33.
- 67 De Nederlander, 22.3.33.
- 68 NRC en De Nederlander, 14.3.33.
- 69 NRC, 15.3.33.
- 70 zie: Brochure 'Fasci-phobie' van Pierson over deze kwestie.
- 71 Herdtman aan VGO, 14.3.33 - arch-VGO, 134/480.
- 72 VGO aan Herdtman, 16.3.33 - arch-VGO, 134/481-482.
- 73 De Nederlander, 15.3.33.
- 74 VGO aan Herdtman, 16.3.33 - arch-VGO, 134/481-482.
- 75 Eindhovens Dagblad, 11.3.33.
- 76 Landweer de Visser aan VGO, 12.3.33 - arch-VGO, 7/905.
- 77 NRC, 16.3.33.
- 78 NRC, 18.3.33.
- 79 NRC, 19.3.33.
- 80 archief-Lutkie, 475, 467 en 246.
- 81 De Nederlander, 24.3.33. Ook De Vrijheidsbond was weinig ingegrepen met het advies - De Vrijheid, 11.4.33.
- 82 NRC, 4.4.33.
- 83 NRC, 25.3.33.
- 84 RIOD, doc II-826, map 2-10.
- 85 NRC, 21.4.33.
- 86 NRC, 22.4.33.
- 87 NRC, 25.4.33.
- 88 NRC, 26.4.33.
- 89 NRC, 11.4.33.
- 90 NRC, 26.3.33.

Hoofdstuk 8

- 1 zie literatuurlijst.
- 2 Dit gebied omvat ca 28% van de kiezers en slechts ca 9% van de VNH-kiezers.
- 3 Het indexcijfer van deze eilanden was: 161,90.
- 4 Percentages resp 1,53% en 9,93%.
- 5 Geradts behaalde 174 van de 1649 stemmen.
- 6 Westerman behaalde 1891 van de 6625 stemmen.
- 7 Typologie der Nederlandse Gemeenten naar urbanisatiegraad op 31.5.47 en 30.6.56.

- 8 Typologie, p 10-11.
- 9 Slecht gesitueerden konden de afstand tussen woon- en werkplaats moeilijk overbruggen en term 'villadorpen' wijst op bepaalde welstand. De term 'employees' wijst op genoemde functies.
- 10 In Ubbergen, Zuilen, Bennebroek, Bergen, Castricum, Diemen, Heiloo, Nieuwer-Amstel en Vught. Opmerkelijk is de grote RKSP-aanhang in deze gemeenten. En bijv Nieuwer-Amstel had slechts net te weinig: 0,79%
- 11 De Vrijheidsbond scoorde relatief laag - net als het VNH - in Ubbergen, Ginneken, Vught, Zuilen, Diemen en Nieuwer-Amstel. De CHU scoorde onder haar gemiddelde in Ubbergen, St Maartensdijk, Soest, Zuilen, Bergen, Blaricum, Castricum, Heilo, Laren, Rijswijk, Ginneken en Vught. Op St Maartensdijk na was de RKSP in al deze gemeenten de grootste partij.
- 12 Louman, p
- 13 Louman, p 175-176. Louman veegt helaas het VNH op een hoop met de ANTB, waarbij hij veronderstelt dat ook de fascistten in gegoede kring hun stemmen behaalden. En dat terwijl de ANFB juist scoorde in het 'hogere middenstandsdistrict' en 'het sociaal-zwakke district nr 11'.
- 14 Bij de indeling van de stemdistricten ben ik geholpen door de Hilversumse archivaris CM Abrahamse.
- 15 Verkiezingsuitslagen in: Herdersche Courant, 27.4.33.
- 16 zie noot 10.
- 17 arch-burgerwacht; gemeentearchief Roermond.
- 18 Verkiezingsuitslagen in: De Nieuwe Koerier, 27.4.33.
- 19 Louman, p 173-176.
- 20 Oud (1948-1951) V, p 28.
- 21 In 1933 namen 54 lijsten deel, tegen 36 in 1929.
- 22 Indexcijfers verkregen door percentage 1933 te delen door 1% vh percentage 1929.
- 23 In Utrecht bedroeg het indexcijfer 107,37.
- 24 Het verlies vd VB is qua indexcijfer in Limburg groter, maar absoluut zo gering dat ik het even buiten beschouwing laat.
- 25 Indexcijfers van de afzonderlijke districten.
- 26 Nieuwe Koerier, 25.6.31.

Hoofdstuk 9

- 1 VGO aan de Gelder, 20.7.33 - arch-VGO, 135/707.
- 2 arch-VGO, 134/625-626.
- 3 idem.
- 4 Faddegon aan VGO, 20.5.33 - arch-VGO, 134/609;
Goedhart aan VGO, 17.9.33 - arch-VGO, 135/802-805.
- 5 Notulen HB-vergadering - arch-VGO, 8/41;
De Jonge I, p 137-140.
- 6 arch-VGO, 134/587.
- 7 Faddegon aan VGO, 25.5.33 - arch-VGO, 134/588-601.
- 8 Faddegon aan VGO, 3.6.33 - arch-VGO, 134/612-613.
- 9 Smid zou zich enkele weken na het manifest teruggetrokken hebben - De RU, p 125.
- 10 De Vrijheid, 18.7.33.
- 11 De Ru, 141.

- 12 VGO aan De Gelder, 12.11.35 - arch-VGO, 139/298.
- 13 Nationaal Herstel, 20.10.33.
- 14 arch-VGO, 136/196.
- 15 Van Renesse aan Fürstner, 10.1.34 - arch-VGO, 136/211.
- 16 arch-VGO, 9/33-36.
- 17 In Nijmegen verdwenen achtereenvolgens Goedhart, Diepenbroek en Hensing, na aanhoudende klachten over lauwheid, van het toneel - vgl Hensing aan VGO, 21.12.33 - arch-VGO, 135/1002.
- 18 Deze publikatie verscheen dus niet voor de verkiezingen, zoals De Jonge stelde - De Jonge I, p 186.
- 19 De citaten zijn ontleend aan deze brochure 'Wat Wij Willen'.
- 20 BC de Savornin Lohman, Het eigen recht van de Overheid, Utrecht, 1932.
- 21 Donner/Van der Pot, p 318-319.
- 22 VGO aan De Geer, 9.10.33 - arch-VGO, 135/846.
- 23 De Jonge I, p 186.
- 24 Van Waarden, p 32-33.
- 25 idem , p 29.
- 26 bijv NRC, 31.5.33.
- 27 Nationaal Herstel 3.6.33, inzonderheid ergerde men zich aan de keuze van jhr mr ACD de Graeff, die werd beschouwd als de vertegenwoordiger vd ethische STUW-richting, als minister van buitenlandse zaken.
- 28 De Vrijheid, 20.6.33.
- 29 NRC, 31.5.33.
- 30 De Vrijheid, 20.6.33.
- 31 Nieuwenhuis aan HB van VNH, 6.7.33 - arch-VGO, 136/126.
- 32 verval.
- 33 VGO aan De Gelder, 20.7.33 - arch-VGO, 135/707.
- 34 De Vrijheid, 11.7.33.
- 35 NRC, 8.7.33.
- 36 Koningin en Vaderland, 16.9.33. Dit CHU-blad noemde deze beginselen 'de CH-beginselen'. Aan dit blad was ook W Lubberink verbonden. Deze liberaal was in 1925 kandidaat bij de tweede kamer-verkiezingen voor de Bezuinigingspartij van Van der Mijle, die later het Verbond voor Nationalisten had opgericht.
- 37 zie ook: De Vrijheid, 11.7.33.
- 38 De Vrijheid, 2.7.35.
- 39 Van Dam (R'dam) aan VGO, 22.11.33 - arch-VGO, 135/892.
- 40 arch-VGO, 99/1216-1217.
- 41 Nationaal Herstel, 20.4.34.
- 42 Volksontwikkeling is een tijdschrift vd Maatschappij van het nut tot 't algemeen - arch-VGO, 134/851.
- 43 Nationaal Herstel, 13.12.33.
- 44 idem , 14.7.33.
- 45 idem , 20.4.34.
- 46 idem , 17.11.33.
- 47 VGO aan Tielman, 24.1.34 - arch-VGO, 136/181.
- 48 NRC, 7.11.33.
- 49 De Vrijheid, 7.11.33.
- 50 Algemeen Handelsblad, 8.11.33.
- 51 De Nederlander, 17.2.34.
- 52 Snijders aan VGO, 29.1.34 - arch-VGO, 136/170.

- 53 Westerman aan Metzelaar, 12.4.34 - kopie in arch-VGO, 136/181.
- 54 De Avondpost, 10.11.33.
- 55 zie: De Jonge I, p 163-169.
- 56 Geradts en Lutkie 20.6.33 - arch-Lutkie, 470.
- 57 Dahmen von Bucholz aan Lutkie, 14.10.33 - arch-Lutkie, 467.
- 58 Lutkie aan Geradts, 7.11.33 - arch-Lutkie, 470.
- 59 idem , 27.11.33 - arch-Lutkie, 470.
- 60 Geradts was actief geweest in een aantal katholieke bewegingen in het begin vd jrn '20 - Geradts aan Lutkie, 20.6.33 - arch-Lutkie, 470.
- 61 Nationaal Herstel, 15.2.33.
- 62 VGO aan Westerman, 17.1.34 - arch-VGO, 136/194-195.
- 63 Faddegon aan VGO, 17.1.34 - arch-VGO, 136/202-203.
- 64 VGO aan Snijders, 29.1.34 - arch-VGO, 136/174-175.
- 65 Snijders aan VGO, 31.1.34 - arch-VGO, 136/169.
- 66 VGO aan Snijders, 29.1.34 - arch-VGO, 136/174-175.
- 67 De Jonge I, p 228-230; Kooy, p 5-7.
- 68 Von der Dunk, p 17.
- 69 VGO aan Geradts, 8.3.34 - arch-VGO, 136/124.
- 70 Snijders aan VGO, 4.3.34 - arch-VGO, 136/134-136.
Deze brief is vergezeld van een verslag van het onderhoud van Snijders en Wigtersma, dd 2.3.34.
- 71 VGO aan Snijders, 6.3.34 - arch-VGO, 136/137.
- 72 idem , 7.3.34 - arch-VGO, 136/130.
- 73 'Streng vertrouwelijke' bijlage II bij uitnodiging van hoofdbestuur-vergadering.
- 74 Wigtersma aan Snijders, 24.3.34 - arch-VGO, 8/44-45.
- 75 arch-NSB, 143/49a.
- 76 Westerman aan Metzelaar, 12.4.34 - arch-VGO, 136/82.
- 77 oa De Vrijheid, 26.6.34.
- 78 Nationaal Herstel, 2.7.34.
- 79 arch-VGO, 138/141.
- 80 Nationaal Herstel, 12.1.34 en 30.12.33.
- 81 nb na 'ambtenarenapparaat': Nationaal Herstel, 30.12.33.
- 82 Slechte, 29-31.
- 83 zie noot 42.
- 84 Eindhovens Dagblad, 20.10.33.
- 85 arch-VGO, 8/179-183.
- 86 dagb BC de Savornin L, 6.10.34.
- 87 Nationaal Herstel, 28.9.34.
- 88 Schlingeman aan VGO - arch-VGO, 7/973.
- 89 arch-VGO, 139/42-47.
- 90 Metzelaar aan Swart, 24.2.36 - arch-VGO, 140/108-110.
- 91 VGO aan Quant, 14.6.34 - arch-VGO, 137/211.
- 92 Van Schalkwijk en co aan hoofdbestuur VNH, 4.2.35 - arch-VGO, 138/33 en 71-74. Het verlies werd blijkbaar nogal groot gevonden. Dit verklaart het dreigende karakter vd brief, ondanks alle banden, die tussen de bank en het VNH bestonden. Het VNH was immers in hetzelfde pand aan de Javastraat in Den Haag gevestigd.
- 93 arch-VGO, 136/212-227 en 137/288-302.
- 94 Snijders, Foekens en Keinen aan BC de Sav L, 28.11.34 - arch-BC de Savornin Lohman, 33.
- 95 BC de Sav L aan Snijders, 30.11.35 - arch-BC de Sav L, 33.
- 96 BC de Sav L aan VGO, 30.11.34 - arch-VGO, 8/223-225.

Literatuur.

Hoofdstuk 10

- 1 arch-VGO, 138/53-55 en 139/21-23.
- 2 Geradts aan VGO, 3.12.34 - arch-VGO, 137/285.
- 3 VGO aan Geradts, 11.12.34 - arch-VGO, 137/287.
- 4 Nationaal Herstel, 15.2.35.
- 5 idem.
- 6 Ten Bosch aan VGO, 25.2.35 - arch-VGO, 138/53-55.
- 7 De Vrijheid, 26.2.35.
- 8 arch-VGO, 138/44-45; arch-NSB, 123/7a.
- 9 arch-VGO, 138/44-45.
- 10 Mussert aan vd Akker (VNH-Wassenaar) - arch-NSB, 123/7a.
- 11 Nationaal Herstel, 29.3.35.
- 12 arch-VGO, 138/132-136.
- 13 Foekens aan VGO, 19.3.35 - arch-VGO, 138/175.
- 14 VGO aan Foekens, 20.3.35 - arch-VGO, 138/103.
- 15 arch-VGO, 139/2-3.
- 16 Het Vaderland, 17.4.35.
- 17 De Vrijheid, 9.4.35.
- 18 Geradts aan VGO, 28.3.35 - arch-VGO, 138/81-88.
- 19 VGO aan Geradts, 29.1.35 - arch-VGO, 138/17.
- 20 Geradts aan VGO, paasmaandag '35 - arch-VGO, 138/153-155.
- 21 Terwijl de NSB landelijk bijna 8% vd stemmen vergaarde, behaalde het in Limburg meer dan 11% vd stemmen.
- 22 De Jong, p 301.
- 23 Louman, p 178; arch-Hillegersberg, 3133.
- 24 Volk en Vaderland, 23.3.35.
- 25 De Jong, p 303-304.
- 26 arch-VGO, 138/118.
- 27 De Jong, p 304.
- 28 Nationaal Herstel, 14.6.35.
- 29 arch-VGO, 138/53-55.
- 30 idem , 138/132-136.
- 31 idem , 138/176.
- 32 idem , 138/203; Nieuwe Koerier, 16.5.35.
- 33 Foekens aan VGO, 8.3.35 - arch-VGO, 138/59.
- 34 arch-VGO, 138/121-122 en 148.
- 35 Problemen ontstonden oa in Amsterdam, Apeldoorn, Leiden en Voorburg - arch-VGO, 138.
- 36 arch-VGO, 138/158.
- 37 Nieuwe Koerier, 29.6.35 en 24.6.31.
- 38 Hieldersche Courant, 29.6.35.

Hoofdstuk 11

- 1 Nationaal Herstel, 5.7.35.
- 2 Kempees aan VGO; 28.6.35 - arch-VGO, 139/20-22; VGO spreekt van een 'uitnemende analyse' - arch-VGO, 139/23-25.
- 3 Vertrouwelijk schrijven van Snijders, 1.5.35: 'De Beteke- nis vd jongste verkiezingen voor de actie vh VNH' - arch- VGO, 138/170-177.
- 4 De brochure verscheen in ieder geval kort voor 31.7.35 - Snijders aan VGO, 31.7.35 - arch-VGO, 139/127.
- 5 De Jonge II, 267.
- 6 Snijders aan VGO, 31.7.35 - arch-VGO, 139/127.
- 7 Wicherink aan VGO, 16.5.35 - arch-VGO, 138/224; De Vrij- heid, 21.5.35.

- 8 arch-VGO, 139/228.
- 9 idem, 139/229.
- 10 Harloff aan VGO, 30.4.35 - arch-NSB, 6; De Jonge I, 269.
- 11 Het Vaderland, 13.12.35.
- 12 VGO aan Geardts, 5.12.35 - arch-VGO, 139/375.
- 13 Korte nota voor hoofdbestuur-vergadering van 9.11.35 - arch-VGO, 139/341-342; VGO aan Van Inden, 19.2.36 - arch-VGO, 21.4.76.
- 14 VGO aan Geradts, 5.12.35.
- 15 oa WH Haighton, J Mullenmeister en JC Hensing - arch-VGO, 140/32; RIOD, doc II 826-6.
- 16 arch-VGO, 140/92-97.
- 17 Westerman aan VGO, 28.7.35 - arch-VGO, 141/261.
- 18 Nationaal Herstel, 10.4.37; Swart, Emmens aan Westerman, 15.10.36.
- 19 arch-VGO, 140/98.
- 20 VGO aan W Inden, 19.2.36 - arch-VGO, 21/476.
- 21 arch-VGO, 140/285-286.
- 22 VGO aan Metzelaar, 6.5.36 - arch-VGO, 140/217.
- 23 VGO aan Swart, 2.7.36 - arch-VGO, 141/266.
- 24 arch-VGO, 141/399-401.
- 25 VGO aan Uithol, 23.9.36 - arch-VGO, 141/314-315.
- 26 arch-VGO, 141/428-429.
- 27 arch-VGO, 141/359-360.
- 28 Quant aan VGO, 29.10.36 - arch-VGO, 141/405.
- 29 VGO Geradts, 27.10.36 - arch-VGO, 141/362.
- 30 Nationaal Herstel, 6.11.36.
- 31 arch-VGO, 141/495 en 538-39.
- 32 Lutkie aan Cuypers, 22.1.37 - arch-Lutkie, 248.
- 33 arch-VGO, 152.
- 34 Nationaal Herstel, 24.12.36.
- 35 Geradts aan Lutkie, 2.2.37 - arch-Lutkie, 470.
- 36 Nationaal Herstel, 1.3.37.
- 37 Parlement en Kiezer, 1937-1938.
- 38 arch-VGO, 164/4.
- 39 Lutkie aan de moeder van VGO, 29.5.37 - arch-VGO, 38.

Literatuur.

- Berg, D van den: Cornelis Jacobus Snijders (1852-1939). Een leven in dienst van zijn land en zijn volk, Den Haag, 1949.
- Blom, JCH: De munterij op De Zeven Provinciën, Bussum, 1975.
- Blom, JCH: De politieke machtspositie van H. Colijn in de jaren '30. In: Klein, PW en Borger, CJ: De Jaren dertig, p 237-248, Amsterdam, 1979.
- Bos, GM: Mr. S. van Houten. Analyse van zijn denkbeelden, voorafgegaan door een schets van zijn leven, Purmerend, 1952.
- Bosmans, J: Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland, 1918-1940. In: AGN 14, Bussum 1979, p 200-254.
- Daalder H: Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek, Assen, 1974.
- Diepenhorst, PA: Onze strijd in de Staten Generaal, Amsterdam, 1929.
- Donner, AM en Van der Pot, CW: Handboek van het Nederlandse staatsrecht, Zwolle, 1977.
- Drooglever, PJ: De Vaderlandsche club, 1929-1942. Totoks en de Indische politiek, Franeker, 1980.
- Dunk, HW von der: Conservatisme in vooroorlogs Nederland. In: BMGN 90 (1975), p 15-37.
- Duverger, M: Political parties, Londen, 1969.
- Duynstee, FJFM: De katholieke kamerfractie na 1918 uit haar notulen. In: Opstellen over recht en rechtsgeschiedenis. Aangeboden aan Prof. Mr. B.H.D. Hermesdorf, Deventer, 1965, p 99-134.
- Eigeman, JA: De liberale gedachte en haar tekort aan inhoud bij Den Vrijheidsbond, Rotterdam, 1925.
- Eigeman, JA: De politieke-godsdienstige anti-these, haar opkomst, groei en ondergang. Een kritiek en poging tot reconstructie tevens, Rotterdam, 1925.
- Eigeman, JA: De liberale gedachte, een nieuwe tijdsgeest en een nieuwe groepering der partijen, Den Haag, 1927.
- Eigeman, JA: Politieke oprechtheid in een nationale partij-groepering, Rotterdam, 1931.
- Eigeman, JA: Nederlanders van links en rechts vereenigt U! Een nationale gedachte, Rotterdam, 1932.
- Eigeman, JA: De zin van onze Nationale Herstelbeweging, een keerpunt in de Nederlandsche politiek, Rotterdam, 1933.
- Elout, CK: Onze politieke partijen, Amsterdam, 1913.

- Elout, CK: De nieuwe partij. In: De Gids, 1921^I, p 451-464.
- Esveld, NEH van: Treub; over de drempel der nieuwe samenleving, Assen, 1958.
- Feddema, H, en Muijzemberg, OD van de: Koloniale belangen in de academie: hoe kwam de Utrechtse Indologieopleiding tot stand?. In: Toen en thans. De sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu, Baarn, 1978, p 105-118.
- Foekens, JE, en Keiner, GBJ: Alle hens aan dek! Naar nationale eenheid en den komende staat, Den Haag, 1933.
- Geradts, LMEJH: Onze vrijheid in gevaar. Korte beschouwingen omtrent Nederlandsche toestanden gedurende de laatste vijf jaar, Den Haag, 1934.
- Gerretson, FC: Koninklijk kabinet of dictatuur? Open schrijven aan Dr. H. Colijn nopens een actueel vraagstuk van staatkunde en staatsrecht, Den Haag, 1933.
- Gerretson, FC: Colijn: Staatsman - Koopman. In: Verzameld werk, deel IV, Baarn, 1975, p 139-161.
- Gribling, JP: P.J.M. Aalberse, 1871-1948, Utrecht, 1961.
- Gybland Oosterhoff, HHA van: De staatkundige verhouding tusschen Nederland en Indië, Haarmen, 1926.
- Gybland Oosterhoff, HHA van: De komende staatkundige beslissing inzake Nederlandsch-Indië, Den Haag, 1928.
- Gybland Oosterhoff, HHA van: Dagverhaal over de periode 8-15 nov. 1918, Den Haag, 1949.
- Havenaar, R: Verrader voor het vaderland. Een biografische schets van Anton Adriaan Mussert, Den Haag, 1978.
- Heldring, E: Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring (1871-1954) - 3 delen, Groningen, 1970.
- Hendriks, J: De emancipatie van de gereformeerden, Alphen, 1971.
- Inden, W: Onze taak, Den Haag, 1933.
- Janssen, E: De Katholieke Staatspartij en de crisis, 1930-1940. In: Jaarboek katholiek documentatiecentrum, 1975, p 39-79.
- Jong, L de: Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel I: Voorspel, Den Haag, 1969.
- Jonge, AA de: Crisis en critiek der democratie, Assen, 1968. (De Jonge I)
- Jonge, AA de: Het nationaal-socialisme in Nederland, voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling, Den Haag, 1968. (De Jonge II)
- Jonge, AA de: Geschiedschrijving over de nederlandse politieke partijen. In: BMGN, 91, 1976, p 94-105.
- Jonge, BC de: Herinneringen van Jhr. mr. B.C. de Jonge. Uitgegeven door: SL van der Wal, Groningen, 1968.

- Joosten, LMH: Katholieken en fascisme in Nederland, 1920-1940, Hilversum/Antwerpen, 1964.
- Kooij, GA: De echech van een 'volkse' beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland, 1931-1945, Assen, 1964.
- Kuiper, DTh: De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld tussen 1820 en 1930, Meppel/Kampen, 1972.
- Lipschits, I: Geschiedschrijving over de nederlandse politieke partijen. Reactie en aanvulling. In: BMGN 91, 1976, p 455-488.
- Lipschits, I: De protestants-schristelijke stroming tot 1940, Deventer, 1977.
- Louman, R: De depressie in Wassenaar. In: Prof dr HW von der Dunk, In de schaduw van de depressie, p 155-208, Alphen a/d Rijn, 1982.
- Lijphart, A: Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek, Amsterdam, 1968.
- Mandele, KE van der: Het liberalisme in Nederland. Schets van de ontwikkeling in de 19^e eeuw, Arnhem, 1935.
- Minderaa, JTh: Crisis en stembus. De NSB en de gevestigde orde. In: Prof dr HW von der Dunk, In de schaduw van de depressie, p 21-66, Alphen a/d Rijn, 1982.
- Oud, PJ: Het jongste verleden, deel 1-6, Assen, 1948-1951.
- Oud, PJ: Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland. 1840-1940, Assen, 1979 (7e herziende druk).
- Parlement en kiezer: jrg '18-'19 t/m '37-'38, Den Haag.
- Puchinger, G: Tilanus vertelde mij zijn leven, Kampen, 1966.
- Puchinger, G: Colijn en het einde van de coalitie. De geschiedenis van de kabinetsformaties 1918-1929, 2 delen, Kampen, 1969.
- Puchinger, G, en Hees, P van: Gerretson-Geyl. Deel I-IV, Baarn, 1979-1981.
- Rappard, LRJ ridder van: Hoe was het ook weer, Meppel, 1979.
- Savornin Lohman, AF de: Hereeniging, Den Haag, 1916.
- Savornin Lohman, AF de: De scheidslijn, Den Haag, 1922.
- Savornin Lohman, BC de: Het eigen recht van de overheid, Utrecht, 1931.
- Scheffer, HJ: November 1918 ..., 2e druk, Amsterdam, 1971.
- Schöffer, I: De Nederlandse confessionele partijen 1918-1938. In: Vaderlands verleden in veelvoud, p 602-621.
- Slechte, CH: Het Verbond voor Nationaal Herstel, Utrecht, 1968.

- Spill, JHWQ ter: De vrij-liberale partij, Baarn, 1918.
- Spill, JHWQ ter: Parlementenschemering. In: Haagsch maandblad, jrg 1, 1924, deel 1 p 186-197.
- Suttorp, LC: De crisis in de rechtse samenwerking (1925-1926). In: BMGN 92, 1977, p 406-437.
- Tienen, P van: Geschiedenis der conservatieve revolutie in Nederland I, zonder plaats, 1963.
- Typologie van de Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad op 31 mei 1947 en 30 juni 1956, Den Haag, 1958.
- Vellenga, SYA: Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme, Assen, 1975.
- Verhallen, HJG, Fernhout, R en Visser, PE (red): Corporatisme in Nederland. Belangengroepen en democratie, Alphen a/d Rijn/Brussel, 1980.
- Verkade, W: Democratic parties in the Low Countries and Germany, origins and historical development, Leiden, 1965.
- Vonhoff, HJL: De zindelijke burgerheren. Een halve eeuw liberalisme, Baarn, 1966.
- Westerman, WM: De zieke staat; een ernstig woord i.v.m. de verwording onze publieke zeden, Den Haag, 1925.
- Westerman, WM: Een politiek reveil. Het staatkundig advies der Nationale Unie. In: Haagsch Maandblad, Deel III, no 4, apr 1925, p 379-387.
- Westerman, WM: De crisis van het gezag, Den Haag, 1928.
- Westerman, WM: 'Arm volk van Nederland', Den Haag, 1933.

